

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

NAGY ÁGOSTON – TANKÖNYVEK, NEMZETFOGALMAK
GÉBERT JUDIT – HOGYAN LEGYÜNK ENGEDETLEN POLGÁROK?
ISTVÁNKÓ BEA – MÚZEUM-OPTIMIZMUS

MÁRKUS GYÖRGY – A KULTÚRA ÚTJAIRÓL
JOHN DUNN – HONT ISTVÁN RÓL
MOLNÁR PÉTER – NAGY KÁROLY
KONSTANTINÁPOLYI ÚTJÁNAK LEGENDÁJÁRÓL

PROBLÉMA

SZEMLE

TALLIÁN TIBOR, LAKI MIHÁLY, KLANICZAY GÁBOR,
PAJKOSSY GÁBOR, PLÉH CSABA,
ERŐS FERENC, MAROSÁN BENCE ÍRÁSAI

BOB DYLAN
INTERJÚ SIR ANTHONY GIDDENSSZEL

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

2015. II. FÉLÉV – 2016. I. FÉLÉV

BELÜNKISZVA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

28. évfolyam 2. szám

2016. ősz - tél

BÍRÁLAT

Nagy Ágoston: Tankönyvek, nemzetfogalmak	Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa	99
Gébert Judit: Hogyan legyünk engedetlen polgárok?	Misetics Bálint (szerk.): Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás	106
Istváknó Bea: Múzeum-optimizmus	Ébli Gábor: Az antropologizált múzeum Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón Ébli Gábor: Hogyan alapítsunk múzeumot? Tanulmányok a művészet nemzetközi intézményrendszeréről Ébli Gábor: Múzeumánia Egy kulturális élménygyár európai modelljei	113

PROBLÉMA

Márkus György	A kultúra útjai (Erdélyi Ágnes bevezetőjével)	122
John Dunn	Eldöntetlen elsőbbség	139
Molnár Péter	Nagy Károly Keleten Egy legenda keletkezési mechanizmusai	148

SZEMLE

Tallián Tibor	Péteri Lóránt: Mahler, a scherzo és a „kísérteties”	179
Laki Mihály	Kornai János: Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy Two essays on the Nature of Capitalism	181
Klaniczay Gábor	Csukovits Enikő: Magyarországról és a magyarokról Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban	184
Pajkossy Gábor	Deák Ágnes: „Zsandáros és policzajos idők” Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867	189
Pléh Csaba	Kovai Melinda: Lélektan és politika Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970	192
Erős Ferenc	Adam Bžoch: Pszichoanalízis a periférián A pszichoanalízis története Szlovákiában	197

SZEMLE		
Marosán Bence	Boros Bianka: Selbstständigkeit in der Abhängigkeit Nicolai Hartmanns Freiheitslehre	199
MI A PÁLYA?		
Lakner Judit	Bob Dylan	203
Peter Kolarz	Interjú Sir Athony Giddensszel	206
BIBLIOGRÁFIA		
Pajkossy Gábor (összeáll.)	Fontos könyvek A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2015. II. félév – 2016. I. félév	210

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

TANKÖNYVEK, NEMZETFOGALMAK

NAGY ÁGOSTON

Lajtai L. László:

„Magyar nemzet vagyok”

Az első magyar nyelvű

és hazai tárgyú történelemtankönyvek

nemzetdiskurzusa

Argumentum, Budapest, 2013.

643 oldal, 3900 Ft

A TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK ÉS AZ ESZMETÖRTÉNET

A kiadó immáron több mint egy évtizede futó Eszmetörténeti Könyvtár című sorozatáról talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar eszmetörténethez kapcsolódó kutatások egyik legfontosabb publikációs fórumaként szolgál. A zömében politikai, politikafilozófiai témájú monográfiák és tanulmánykötetek sorában Lajtai L. László munkája kivételnek számít, hiszen témaválasztását tekintve nem a politikai gondolkodás, illetve a professzionalizálódó „társadalomtudományos” diskurzus termékeivel, hanem egy jól lehatárolt szövegekörpusszal, a XIX. század első felének „magyar nyelvű és hazai tárgyú” történelemtankönyveivel foglalkozik.

A szerző által választott „látószögek” alapján azon magyar eszmetörténeti törekvések közé sorolhatjuk a könyvét, amelyek szemléleti, módszertani inspirációjukat tekintve a nyelv-, illetve fogalomközpontú történeti és a konstruktivista-diskurzív társadalomtudományi megközelítések koordináta-rendszerében helyezhetők el. Lajtai szorosan kapcsolódik a nemzetépítés XVIII–XIX. századi folyamataival foglalkozó kutatások hazai divatjához is, amikor vizsgálódása középpontjába az első hazai történelemtankönyvekben körvonalazódó nemzetdiskurzusokat helyezi.

1 ■ A „hosszú” századforduló időszakának politikai irodalmára vonatkozó eszmetörténeti programhoz lásd: Kovács Akos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*, 10 (2009. április), 35. szám, 147–174. old.

2 ■ Vö. Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret). *ItK*, 102 (1998), 5–6. szám, 668–686. old.

3 ■ Takáts József: Nacionalizmus a tankönyvekben. *Élet és Irodalom*, 58 (2014), 9. szám, 2014. február 28.; Hönich Henrik. A jelen története: a múlt nemzetesítése a tankönyvekben. *Szif*, 13 (2014), 5. szám, 76–81., 78. old.

4 ■ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1974.

Ugyanakkor már az elején érdemes megjegyezni, hogy munkájában nem csupán a Magyarországon módszertani hibridnek és intézményes beágyazottságát tekintve kakukktójásnak számító eszmetörténet-írás¹ található lexikonszerű alapossággal rendszerezett információkat és továbbgondolásra érdemes problémákat a XIX. század első felének politikai-társadalmi kulcsfogalmaival kapcsolatban, de a korszak magyar irodalmának nyelvhasználatával foglalkozó irodalomtörténeti,² illetve a modernitás kérdéskörével szembe-sülő történettudományi kutatások is.

A „*Magyar nemzet vagyok*” nem könnyű olvasmány, és talán nem is érdemes teljesen egységes könyvként olvasni, hiszen több, önmagában is lezárt egységet alkotó munka rejtőzik benne, ahogy erre már több recenzió is felhívta a figyelmet.³ Mivel azonban egy monográfiáról (illetve az alapjául szolgáló disszertációról) van szó, mégsem mehetünk el a történeti narratíva koherenciájának és a több helyen is kifejtett módszertani programok következetes érvényesíthetőségének kérdése mellett.

Az első két részben tárgyaltak a tulajdonképpeni tankönyvelemzés tágabb kontextusait adják. A négy nagy fejezetből az első, amely címében (*Nemzet és történelem*) Szűcs Jenő korszakos tanulmánykötetét⁴ idézi, a nacionalizmuselméletek tömör ismertetése mellett a magyar nyelvű történetírás kialakulásával foglalkozik, amelynek Lajtai a középkori latin nyelvű előzményektől kezdve a XIX. század közepéig adja problémaközpontú összefoglalását. A második fejezet (*Nemzet és történelemoktatás*) száz oldalba sűríti a történelemoktatás 1848 előtti intézményi kereteinek történetét, a tankönyvszerzők társadalomtörténeti elhelyezését, illetve a „tankönyvkorpuszra” mint speciális forráscsoportra vonatkozó tudnivalókat. A voltaképpeni szövegelemzés az utolsó két fejezetre marad, és nagyjából a könyv felénél (a 265. oldalnál) kezdődik. A *Nemzetek és szövegek közöttiség* című fejezet a korpusz „transztextuális nemzetdiskurzusának”, azaz a tankönyvek para- és intertextusainak (címhasználat, mottó, előszók, jegyzetanyag, idézetek, illusztrációk stb.) vizsgálatát végzi el. A negyedik, egyben utolsó rész (*Nemzet és fogalomhasználat*) igyekszik analitikusan szétszálalni a vizsgált forráscsoport fogalmi hálóját, a „történelem”, a „nemzet” és az „állam” történeti-politikai alapfogalmaira koncentrálni. A munka végül függelékkel zárul, amely a történelemtankönyvek részletes katalógusát és a szerzőikre vonatkozó releváns adatokat foglalja össze.

A kötet a négy fejezetben eltérő metodológiát alkalmaz. Az első eszmetörténeti ihletésű tudománytörténetet, míg a második egyrészt filológiai, másrészt intézmény- és társadalomtörténeti szempontú elbeszélést nyújt. A harmadik rész ismét új elemzési kereteket vezet be a vizsgálódásba, amikor Gérard Genette transztextualitás-elméletéhez és a történeti ikonográfiához nyúl. Végül a negyedik fejezet részben olyan fogalomtörténeti vizsgálat, amely egyes „kulcsfogalmak” jelentésmezőire, illetve elmozdulásaikra igyekszik fényt deríteni, annak alapján, hogy „egy-egy tankönyvszerző mit ért” rajtuk (385. old.), részben pedig olyan narratív elemzés, amely a tankönyvek elbeszéléssémáinak összevetésén túl igyekszik a forrásokot visszacsatolni a kor politikai és tudományos diskurzusaiban élő történeti-jogi „mitoszokhoz” is (mint amilyen az „ősi alkotmány”, a „Szent Korona-eszme” vagy a „nemzeti karakter”).

Az eredetüket tekintve nagyon különböző nyugati tudományos kontextusokból származó módszertani javaslatok alkalmazhatósága a tankönyvek nemzetdiskurzusára, illetve az adaptáció korlátai nemcsak a szerző által választott korpusz elemzését érintik, hanem a XVIII–XIX. századi magyar eszmetörténet vizsgálatának általános problémáira és metodológiai kihívásaira is ráterelik a figyelmet.

A kérdéssel az utóbbi években mind elméleti oldalról, mind pedig a történetírás praktikus szempontjait szem előtt tartva több tanulmány is foglalkozott. A nemzethez kapcsolódó „fogalmi hálónak” és a fogalomtörténet-írás lehetőségeinek a problémáit boncolgató diskurzus pedig még ennél is régebbre tekint vissza,⁶ még akkor is, ha nem lépünk hátra egészen a Molnár Erik-vitáig és annak kapcsán a nemzettudat és a patriotizmus magyarországi eszmetörténetének részleges revízióját elvégző értelmezésekig.⁷

Ahogy erre Lajtai is felhívja a figyelmet, a bőséges hivatkozási apparátusban megszólaltatott módszertani iskolák, eltérő kérdésfeltevéseikből, preferált korszakukból, illetve választott forráscsoportjaikból következően sok esetben már egy-egy nemzeti tudományos kultúrán belül is egymással diskurzusra képtelennek mutatkozhattak. A magyar eszmetörténettel legalább ennyire bonyolult a helyzet, hiszen a regnumon, az országon belül élő, lokálisan, nyelvi-leg, felekezeti-eg, etnikailag, rendi jogállásában stb. széttagolt társadalom párhuzamos, illetve egymással érintkező narratívák sorát produkálta saját szűkebb és az ország tágabb történetéről, ami az identitásépítés eltérő formáihoz és az identitások sokszínűségéhez vezetett. A Habsburg Birodalmon mint „összetett államalakulaton” belül elfoglalt hely és a különböző, folytonosan változó politikai lojalitások figyelembevétele különösen megnehezíti a korabeli fogalomhasználat sajátosságainak megragadását.

A magyar kutatóknak mindezen veszélyek mellett hasznos inspiráció vagy legalábbis intő tanulság a kontextualista, konceptualista történetírás receptója. Ahogy arra már Trencsényi Balázs felhívta a

figyelmet, a kora újkori, tág értelemben akár egészen a magyar rendiség alkonyáig, 1848-ig terjedő magyar forrásanyag sajátosságai miatt a mechanikus adaptáció helyett a különböző hagyományok talaján kisarjadt iskolák módszertani meglátásainak vegyítése lehet a járható út.⁸ Lajtai voltaképpen erre, az alapkutatások hiányában korántsem egyszerű feladatra vállalkozott a tankönyvek nemzetfogalmaival kapcsolatban. Saját bevallása szerint a német *Begriffsgeschichte* problémafelvetése áll ugyan hozzá a legközelebb, a kötet egészére mégis inkább egyfajta módszertani „eklektizmus”⁹ a jellemző, amely jelentős részben a XIX. század eleji magyarországi eszmetörténetnek és az egyes forráscsoportoknak a sajátosságaiból fakad.

Ennek az „eklektizmusnak” a fényében, a könyv akár külön monográfiákként is értelmezhető fejezetei mentén igyekszem bemutatni Lajtainak a nemzetdiskurzusok lokalizálására és elemzésére tett kísérletét. A XVIII–XIX. századi nemzetfogalmak problematikája a korabeli nyilvánosság majd minden szintjén és sokféle forrástípus kapcsán megragadható. A tankönyv-

5 ■ Ehhez legújabban lásd: Laura Cruz – Willem Frijhoff: *Myth in History, History in Myth*. Brill, Leiden, 2006.

6 ■ A hazai kutatás számára programszerű megfogalmazását lásd: Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In: Háy János (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Atlantisz, Bp., 1993. 81–97. old.

7 ■ Vö. a *Történelmi Szemle* 1963. évi 1. számában található cikkekkel és hozzászólásokkal (*Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában*). A vita nyomán kialakuló diskurzusban mindenekelőtt Szűcs Jenőnek a nyugati metodológiai trendekkel lépést tartó munkái hoztak újat a problémahalmaz leírására használt tudományos nyelvet illetően is. Vö. Szűcs: *Nemzet és történelem*.

8 ■ Trencsényi Balázs: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In: uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Bp., 2007. 13–58. old.

9 ■ Takáts József például hasonlóan érvelt saját eszmetörténeti módszertana kapcsán. Vö. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp., 2007. 10. old.

10 ■ Lajtai L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Iskolakultúra–OSZK–OPKM, Pécs–Bp., 2004.

11 ■ Biró Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 9. old.

12 ■ Maria Repoussi – Nicole Tutiaux-Guillon: New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography. *Journal of Educational Media, Memory & Society*, 1 (2010), 2. szám, 154–170. old.

13 ■ Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2002. 44–48. old.

14 ■ Az amerikai történelemtankönyvekben például – a történelemszemlélet átalakulásával és a gazdasági, társadalmi változásokkal összhangban – az „erényes köztársaság” patrióta hősökre épülő története a nemzetállam történetévé alakult a XIX. század első harmadától az 1900-as évek elejéig tartó időszakban. Joseph Moreau: *Schoolbook Nation: Conflicts over American History Textbooks from the Civil War to the Present*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2003. 26–51. old.

15 ■ Szabó András Péter: „De Profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146 (2012) 5. szám, 1085–1160. old.; Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In: uők (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Brill, Leiden–Boston, 2010. 1–72. old.

korpusz eszmetörténeti értelmezése nem csupán a nyugati tudományosságból merített módszertani ajánlatok adaptációját követelte meg a szerzőtől, de az eltérő kérdésfeltevések és metodológiai hagyományok alapján szerveződő hazai tudományosság eredményeinek „multidiszciplináris” keretű alkalmazását is.

Kétségtelen, hogy a monográfia és az előtanulmányaként is felfogható, 2004-es kötet¹⁰ témaválasz-

tása elsősorban nemzetközi trendekbe illeszkedik. Ugyanakkor a szerző támaszkodhatott Bíró Sándornak a korszak hazai tankönyveiről 1960-ban megjelent monográfiájára, amely bár maga is alapvetően a (polgári) nemzetépítés előtörténetét állította vizsgálata középpontjába, a tankönyvekben (különösen a több tucat kiadásban megjelent *Hármas Kis Tükör* hatásáról szólva) „a magyarság különböző osztályainál meglevő történelmi műveltség közös anyagát” találta fel.¹¹ Fontos megjegyezni, hogy már Bíró is kitüntetett szerepet tulajdonított a politikumnak a tankönyvek által közvetített, formált történelemszemlélet elemzése során, azonban a korszakra jellemzően elsősorban a „haladó hagyományokra” fókuszált, így könyvének tágabb témája (jelentős nemzetközi események, mindenekelőtt a forradalmak tankönyvi megítélése)

és változatosabb forrásbázisa (tankönyvpótló kéziratok bevonása) ellenére is komoly hiányosságokat mutat. Lajtai pedig, bár megállapítja (1848 felé közeledve) a nemzet körüli fogalmi háló dinamikus változását, azaz a politikai-társadalmi szókinccs ezen szeletének a kosellecki *Sattelzeit*-modellre emlékeztető „modernizálódását”, ám legalább ennyi, ha nem több teret szentel a rendi politikai kultúra központi fogalmi vizsgálatának.

Az iskolai tankönyvek változatos szempontokat és módszereket érvényesítő elemzését különösen német, angol és francia nyelvterületen szinte önálló diszciplinaként tartják számon (*textbook studies*),¹² Magyarországon azonban az ilyen kutatások még mindig kevésbé intézményesültek.¹³ A jelentősebb külföldi munkák nemzeti szemzőgből, komparatív keretben, illetve a kulturális transzferekre figyelve nyúltak a forrásokhoz, vagy a jelen szempontjai, nemritkán a kri-

tikai diskurzuselemzés szemüvegén keresztül olvasták újra a nacionalista és ideologikus múltkonstrukciókat, a tankönyvek „politikáját”, vagy pedig eszmetörténeti (diskurzus-, illetve fogalomtörténeti) forrásként fogták fel a vizsgált korpuszt.

A XIX. század első felében a nemzetdiskurzusok és nemzetfogalmak története a kollektív identitások át- és kialakításának története, egyben forrásvidéke

a modern magyar nacionalizmus nyelvi és ikonográfiai eszköztárának is. A magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemkönyvek kétségkívül jelentős forráscsoportját jelenthetik a nacionalizmuskutatásnak. A tankönyvekben egyszerre szembesülhetünk a tudományos diskurzus helyzetével, politikai és felekezeti szándékokkal, a történeti tudás közvetítésének módjaitól, illetve nyomon követhetjük a nemzeti panteon- és kánonképzés ellentmondásoktól sem mentes folyamatát. Részben ezekből következik, hogy a tankönyvek szerepe nehezen becsülhető túl a politikai kultúra és a politikai nyelvhasználat formálódásában, amelyben a magyar történelemből vett érvek a XVIII. század végétől egyre inkább domináns helyzetbe kerültek az antik, illetve kora újkori eredetű szókinccsel (mint a republikanizmus,

neosztoicizmus stb.) szemben.¹⁴

NEMZET, TÖRTÉNELEM, TÖRTÉNELEMOKTATÁS

A kismonográfia hosszúságúra nyúló bevezető fejezetben Lajtai egyrészt tömören összefoglalja a nacionalizmuselméletekre vonatkozó elképzeléseket és a XIX. század magyar nacionalizmusának jellemzőit, másrészt áttekinti a nemzeti (hazai tárgyú és magyar nyelvű) történetírás kialakulásának, intézményesedésének folyamatát a nemzetdiskurzusok modernizálódásának tükrében.

A nacionalizmuselméletek rivális iskoláinak lényegre törő bemutatása során, ahogyan erre már a kora újkori politikai nyelvhasználatban kapcsolatban felhívták a figyelmet,¹⁵ Lajtai arra a következtetésre jut, hogy önmagukban sem a „modernista”, sem pedig a perennalista, primordialista megközelítéseket felváltó

etnoszimbolista elméletek nem alkalmasak a XVIII–XIX. századi magyarországi nemzetdiskurzusok leírására. A Koselleck-féle projekt nemzetértelmezése¹⁶ egyszerre hangsúlyozza bizonyos szemantikai struktúrák állandóságának és a radikális változásoknak a kettőségét. Azaz a különféle etnokulturális oppozíciók és politikai-jogi elhatárolások tovább élését és beépülését a modern nemzetkoncepciókba, ami az 1750 és 1850 közötti „nyeregidőszakban” a „nép” és a „nemzet” fogalmának jelentős szemantikai átalakulásával zajlott le. A XVIII. század közepétől 1848-ig tartó időszakban Lajtai szerint is kitapintható egy ilyen szemantikai változás, a nemzet fogalma ekkor „modernizálódott, [...] mélyre ható politikai és ideológiai átrendeződésen ment keresztül, miközben erőteljesen demokratizálódott és történetfilozófiai perspektívába került”. Ennek során a politikai jogok alapján elkülönülő (populus és plebs közötti különbségtételre épülő) „rendi nemzet” képzetét a „nemzet” és a „nemzetiségek” kettősége váltotta fel, amelyben a nyelv kérdése politikai-ideológiai kontextusba került (39–40. old). Ugyanakkor a XIX. század első felében még párhuzamosan, ám egyre kevésbé problémamentesen éltek együtt a különféle nemzet- és nemzetiség-konceptiók (hungarus, rendi, nemesi, a magyarral szembeállított „nemzetiségi”).

A nemzeti történetírás kialakulásának történetét akkor sem haszontalan összefoglalni, ha ez a munka kézikönyv-jellegét erősíti. A kezdetektől 1848-ig terjedő, de alapvetően a „történelem modern koncepciójára”, a történetírás mint szaktudomány intézményesülésére, a „kritikai történetírás” megjelenésére, illetve mindennek a nemzetdiskurzus modernizálásában betöltött szerepére koncentrááló alfejezetek használja a hazai tudományosság szempontjából vitathatatlan. Az irodalomtudomány oldaláról Dávidházi Péter már megírta ugyan a „nemzeti irodalom” kialakulását a XVIII. századtól a XIX. század végéig átfogó magnum opusát,¹⁷ ám a korszak magyar történetírásának történetét feldolgozó monográfiák közül még az eddig megjelent legátfogóbbak is csak érintőlegesen foglalkoznak a nemzet és a historiográfia összefüggéseivel.¹⁸ Lajtai eszmetörténetre érzékeny szemlélete több szempontból is újító, egyrészt nem zárja be a (nemzeti) történelem problémáját az „elkülönülő” szaktudományos diskurzusok keretei közé, másrészt van bátorsága, hogy nagy intervallumban és széles forrásbázison egy problémaközpontú elbeszélésben kövesse nyomon a történelemtől alkotott elképzelések változását.

Fontos erénye az első fejezetnek, hogy aprólékosan, de diskurzív szempontból és a különböző felfogások közötti vitákra is koncentrálna egy nagy narratívába rendezi a „nemzeti történelem” kialakulásának 1848-ig tartó történetét. Az anyanyelvű nemzeti történetírásig vezető út bemutatása nagy figyelmet fordít a középkori, a kora újkori és a klasszikus századforduló környéki Magyarország nyelvi, etnikai, felekezeti sokszínűségére (katolikus, protestáns, jezsuita, szász, szé-

kely, erdélyi stb. történetírások). Ez az összefoglalás sokat segíthet a XIX. század közepére lassan kristályosodó és intézményesülő magyar nyelvű történetírás és a benne kirajzolódó nemzetkonceptiók eszmetörténeti előzményeinek és kontextusainak megértéséhez.

Nagyjából a XVIII. század közepétől zajlott az a folyamat, amelynek során a különböző felekezetekhez, illetve az intézmények (például a szerzetesrendek) fenntartóinak előírásaihoz igazodva a történelemoktatás különféle formái megjelenhettek és autonómiára tehettek szert. Ebben a piarista és a jezsuita tanítórend járt elől. Lajtai szerint ezeknek a szórványos kísérleteknek (mint az egyre gyakrabban magyar nyelven előadott iskoladramáknak, a historia litteraria oktatásának stb.) az 1777-es Ratio Educationis adott lökést. Elvben Mária Terézia tanügyi rendelete a felvilágosult monarchikus (állam)patriotizmus jegyében (nem függetlenül Sonnenfels hazafiságról alkotott koncepciójától) az államhoz és az uralkodóhoz hűséges alattvalókat egyszerre erényes és hazafias állampolgárokká kívánta nevelni, amiben elengedhetetlen elem volt az olyan országismereti tárgyak középszintű oktatása, mint amilyen a földrajz és a történelem. Természe-

16 ■ Vö. Reinhart Koselleck: *Nép, nemzet, nacionalizmus*, tömeg. Ford.: Vincze Ferenc – Klement Judit. *Korall*, 37 (2009) 5–15. old.

17 ■ Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése*. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Universitas, Bp., 2004.

18 ■ Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 1995.; Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 15–45., 77–91. old.; Erős Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás (II.) Világosság*, 50 (2009), ősz, 127–137. old. Kivétel Baár Mónikának a kelet-közép-európai történetírás és a nemzet-építés összefüggéseit tárgyaló kötete, amely fontos problémákat vet föl a magyar anyag nemzetközi kontextusaival kapcsolatban: Monika Baár: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford U. P., Oxford – New York, 2010.

19 ■ Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Bp., 2010.

20 ■ Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Magyar Helikon, Bp., 1978.; úó (szerk.): *Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvá, csatakrónikái*. Magvető, Bp., 1983.

21 ■ Küllös Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzé- és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan, Bp., 2004. Újabbban: Vaderna Gábor: *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Köz-költészeti tanulmányok 3. reciti*, Bp., 2014. 13–50. old. A rendi társadalom diskurzusainak populáris regiszterében forgalomban lévő történelemképek és kollektív identitások szempontjából különösen fontos forráscsoportba nyújt betekintést az alábbi forráskiadás: Csörsz Rumen István – Küllös Imola (s. a. r.): *Köz-költészet 3. A társadalmi élet költészete*. A: Történelem és társadalom. Universitas – Editio Princeps, Bp., 2013.

22 ■ Varga Bálint: *Nemzet és történelem az iskolában 1848 előtt*. *Aetas*, 29 (2014) 3. szám, 211–213. old.

23 ■ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA TTI, Bp., 1996. 197–228. old.

24 ■ A kora újkori irodalomra vonatkozóan lásd például: Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth-EKF, Bp.–Eger, 2013. Illetve a részben a Lajtai által is vizsgált korszakra vonatkozóan: Szajbély Mihály: *Előszó és ajánlás: Regény és közönsége a 18. század második felében*. *lTK*, 67 (1985), 3. szám, 543–564. old.

25 ■ Gérard Genette: *Transztextualitás*. Ford. Burján Monika. *Helikon*, 42 (1996), 1–2. szám, 82–90. old.

tesen a Ratio végrehajtása, különösen a protestánsok körében, már csak rendeleti jellegénél fogva sem ment zökkenőmentesen, ugyanakkor felhívta a figyelmet az oktatásban használt „kézikönyvek” jelentőségére, amit az 1806-os második tanügyi rendelet aztán tovább konkretizált, Pray György művét ajánlva az intézmények figyelmébe.

A vizsgált korszakból Lajtai a tankönyvként definiálható források körét 17 azonosítható szerző összesen 129 kiadást megért munkáira szűkítette le. A korabeli „tankönyvpiac” szerkezete meglehetősen aránytalan lehetett, hiszen amíg Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című könyve 1848-ig 66 kiadást ért meg, illetve tőle messze elmaradva másodikként 16 kiadással Spányik Glycértől a *Magyar ország’ rövid története*, addig a többi tankönyv újrakiadásai ennek a töredékét tették csak ki. A *Hármas Kis Tükör* az 1770-es évek elején jelent meg először, és még 1848 után is megért öt kiadást, így a korszak legszélesebb körben hozzáférhető történelemtankönyvként jól szemlélteti, mennyire fontos a XVIII. század utolsó negyedétől a 48-as forradalomig ívelő időszak történelemtanításának „szinoptikus” vizsgálata. Ez talán nem mellékes a korabeli politikai kultúra, politikai beszédmódok és fogalomhasználat rekonstrukciója során sem, hiszen Losontzi széles körben ismert és hozzáférhető könyvén több generáció is felnőtt, hatását tekintve a korabeli politikai-történeti műveltség egyik alapszövege lehetett. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy milyen változásokon ment keresztül a szöveg két emberöltőn keresztül.

A tankönyvek a XVIII. század végének, XIX. század első felének nemzetszövegeiben sajátos helyet töltenek be. A rendi társadalom kontextusában egyaránt értelmezhetők a professzionális – laikus vagy egyházi – elitiek által előállított termékként, illetve a szűkebb vagy tágabb értelemben vett populáris kultúra részeként. Nagyon hasonló a helyzet például a korszak kalendáriumaival,¹⁹ ponyvairodalmával,²⁰ de a valamiféle történeti-társadalmi tudást közvetítő kéziratok közköltészetével²¹ is. Bár Lajtai a tankönyveket mindenekelőtt az elit politikai-történeti diskurzusainak részeként, eszme- és fogalomtörténeti forrásként kezeli,²² nem mehetünk el szó nélkül a „népszerű” irodalom szövegrengetegének recepciótörténetét illető problémák mellett sem. Az adaptáció vizsgálata a magyar kontextusban általában még a „magas” politikai, történelmi, társadalmi mondanivalót megfogalmazó munkák esetében sem egyszerű. Úgy vélem, a meglehetősen kiterjedt és folyamatosan használatban lévő (történelem)tankönyvekkel kapcsolatban is érdemes lenne felvetni az írás-olvasás XVIII–XIX. századi lassú térhódításának problémáját, különös tekintettel arra, amit Tóth István György a vasi nemesi bibliotékák kapcsán állapított meg, azazhogy a jogi szakmunkák mellett a tankönyvek is apáról fiúra öröklődtek. Egyfelől tehát fontos részét tették ki a nemesi és kisebb részben a paraszti műveltségnek, másfelől az adott munkák régebbi kiadásai az újjal párhuzamo-

san használatban maradhettek.²³ A tankönyvek ilyen szempontú elemzése nyilvánvalóan túlmutat Lajtai célkitűzésein és vizsgálódása keretein, ám sokat elárulhatna a tankönyvek mint szövegek, illetve a beléjük csomagolt eszmék, szimbólumok stb. hatóköréről és befogadásuk történetéről.

SZÖVEGEKKÖZÖTTISÉG ÉS FOGALMI HÁLÓK

A könyv talán legizgalmasabb, sok szempontból újító jellegű fejezete a tankönyvek – az eszme-, illetve fogalomtörténeti kutatások hazai gyakorlatában mindenképpen szokatlannak számító – paratextuális, illetve történeti ikonográfiai vizsgálatát nyújtja. Míg az előbbi régóta az irodalomtudomány és a filológia bevett eszközének²⁴ számít, a Genette által megfogalmazott elmélettől és terminológiától²⁵ függetlenül is, addig az utóbbi a művészettörténet instrumentuma. A fejezet újszerűsége így leginkább abban ragadható meg, hogy sajátos kontextualista-konceptualista eszmetörténeti nézőpontból adaptálja a társtudományok által használt eljárásokat egy speciális korpuszra. Ugyanakkor már most érdemes megjegyezni, hogy bár a szerző az intertextualitás működését, illetve mind a paratextusokat, mind a tankönyvek portréit, illusztrációit illetően alapos elemzéssel szolgál, ám, ahogyan erről már korábban szó esett, a szövegeket a „társadalmi használat kontextusának” összefüggéseiben (265. old.) már jóval általánosabb szinten sikerül csak elhelyeznie.

Ebben az esetben a paratextusok vizsgálata voltaképpen a történelemtankönyvek segédszövegeinek részletes elemzését jelenti, amit Lajtai „vallatlan történetész-pragmatikus” (uo.) felfogásban végez el. Ez egyfelől a szövegkezdő paratextusok különféle típusainak, másfelől a jegyzetanyag, illetve az intertextuális betoldások (idézetek) működtetésének a feltérképezését jelenti. Az előbbieket esetében olyan módszerről van szó, amellyel a politikai gondolkodástörténet körébe tartozó munkák (mindenekelőtt a politikai, valamint propagandisztikus röpiratok) jelentős részéről is fontos információk lennének kinyerhetők, a monográfia vonatkozó fejezete ezért mindenképpen úttörő jellegű. A címek, mottók, dedikációk és előszavak elemzése a hazáról, illetve a hazafiságról szóló diskurzus különféle kifejeződési formái kapcsán vázolja fel a segédszövegek ezen típusaira jellemző „nemzetiesítést”, „nemzetiesedést”. A tankönyvek mottóhasználatát alapvetően hasonló a XIX. század eleji világi tárgyú nyomtatványokéhoz, az idézetek mindenekelőtt a klasszikus auctoroktól, a kortárs magyar irodalom kulcsszereplőitől, továbbá német szerzőktől származnak. Még ha viszonylag szűk forrásanyag is, de megfigyelhető az a folyamat, amelyben a „patrióta” beszédmód egyre inkább anyanyelvű szentenciákra épít. A tankönyvek idézethasználatát szintén a „nemzeti közösségépítés-diskurzus” jellegzetes toposzaival mutat összhangot (308. old.), alapvetően pedig egy jövőorientált mulatdiskurzust rajzol ki, összhangban

azzal, amit Lajtai az egyik alcímében a „tevékeny hazaszeretet retorikájának” nevez (305. old.).

Az *Embléma és panteonizáció* című fejezet első sorban a Bedeő Pál gazdagon illusztrált tankönyve különböző kiadásaiban található képanyagot elemzi. A XVIII. század végének–XIX. század első felének tankönyveire ugyanis – hasonlóan a kor más történeti-politikai tárgyú kiadványaihoz – didaktikus funkciójuktól függetlenül, alapvetően nem jellemző a képi anyag használata, s bár esetenként találkozhatunk térképekkel, címerábrázolásokkal, a figurális illusztrációk kifejezetten ritkák. A kora újkori rendi politikai vizuális kultúra, valamint a XIX. század közepi ikonográfiai-topikus „kontinuitás” szemléletes bizonyítéka a XVII. század derekán keletkezett ún. „Nádasdy-Mausoleum” képanyagának makacs tovább élése, többek között Bedeő munkáján keresztül. A „Nádasdy-Mausoleum” jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a magyar politikai kultúra és rendi (nemesi), majd nemzeti panteonizáció szempontjából.²⁶ A XVIII–XIX. század folyamán nem csupán az eredetileg 1664-ben Nürnbergben kiadott nyomtatvány illusztrációit hasznosították újra különböző formákban, további arra érdemes személyekkel bővítve a panteont, de a piarista pap-történész Horányi Elek fordításában 1773-ban a latin–német elgiumok magyar fordítása is megjelent. A portrét Bedeő Pál a *Magyarok’ Története a’ Vezérek’ s Királyok képeivel* című tankönyvében – amely 1843-tól 1864-ig összesen tíz magyar és német kiadást ért meg – a *Mausoleumot* „általában a lehető legnagyobb pontossággal igyekeztek követni” (348. old.), ugyanakkor például a címer- és klenódiumábrázolásokat vagy a trikolórt tekintve innovatív megoldásokat is alkalmaztak, felmutatva valamint a nemzeti szimbólumok későbbi kánonjának kialakulása folyamatából. Ebből a szempontból a tankönyv lényegében a rendi költészetben, illetve az irodalom és a vizuális kultúra magasabb regisztereiben már hosszabb idő óta működő panteonizációs diskurzus²⁷ bizonyos elemeit a *Mausoleumot* imitáló vizuális anyagon keresztül popularizálta. Oly módon, hogy a tömegigénynek megfelelően, egyfelől igyekezett a „nemzetisített” nevelést szolgáló pedagógiai célok, másfelől kiadjuk, Bucsanszky Alajos számára a minél gyorsabb profitszerzés szolgálatába állítani.

A NEMZET FOGALOM- ÉS ESZMETÖRTÉNETE

Az utolsó fejezet módszertanában közelebb áll a mai magyar tudományosságban a kontextualista-konceptualista eszmetörténet ernaőkifejezéssel illetett megközelítésekhez, mint a korábbiak, s – a historiográfiai bevezetón túl – valószínűleg leginkább ez tarthat számot a korszak politika- és politikai gondolkodástörténetével foglalkozó kutatók szélesebb körének érdeklődésére. Lajtai ebben a részben ugyanis olyan, többek között a tankönyvekben is gyakran előforduló kulcsszavak aprólékos fogalomtörténe-

ti elemzését végzi el, amelyekkel kapcsolatban, bár résztanulmányok születtek a korszakra vonatkozóan, használatuknak és jelentésváltozásainak mikéntjét átfogóan, ennyire kiterjedt forrásbázison még senki sem vizsgálta. A fejezet problémafelvetése leginkább Reinhart Koselleck vonatkozó munkásságát és Szűcs Jenőnek a nemzetfogalommal kapcsolatos dolgozatait idézi. Ugyanakkor a kötet, a XVIII–XIX. századi forrásanyag összetettségéhez mérten, mégsem csupán bemutatja egy-egy fogalomnak az adott korpuszból kiperparálható diakrón változásait, hanem el is helyezi a professzionalizálódó történettudomány, sőt olykor a jelentős politikai események (mint az 1790–91. évi diéta) kontextusában.

A szerző a „(magyar) történelem” propedeutikus jellegű vizsgálatán túl, a nemzet fogalmi bokrait két irányból közelíti meg, egyrészt az „ethnosz”, másrészt az „állam”, azon belül pedig hangsúlyozottan az „alkotmány” felől. A történelemfogalomra vonatkozó tankönyvi reflexiókból az derül ki, hogy a szerzők tárgyakat alapvetően annak gyakorlati hasznára, azaz az erkölcsnemesítés, illetve a hazafias-nemzeti nevelés szempontjából ítélték meg, a tankönyvek egy részénél ez azonban a hitelesség követelményével, episztemológiai kérdések feszegetésével is kiegészült. Ezek az elképzelések egybecsengtek a két Ratio által kitűzött célokkal, melyekben a „hazai történelem” oktatásának olyan – a monarchikus patriotizmus korabeli európai divatjába illeszkedő – utilitarisztikus víziója fogalmazódott meg, amely a közjó szolgálatára, az uralkodó iránti hűségre és a haza szeretetére nevelést a hazai história oktatásán keresztül képzelte el. Ehhez pedig a Magyar Királyság történelme kellően bőséges, ám a gyakorlati hasznosság oldaláról szelektálandó példátartat jelentett.

Lényeges elmozdulást jelent a haza, illetve az ország történetének oktatását szorgalmazó uralkodói rendeletekhez képest, hogy a tankönyvek többnyire „saját tárgyakat tendenciózus módon a magyar nemzet történetével azonosítják” (395. old.). A tankönyvek nemzetdiskurzusait Lajtai alapvetően négy probléma köré csoportosítja. Ezek egyfelől az etnoszhoz kapcsolódnak mint az „eredet”, azaz az őstörténet elbeszélései (a szkíta–hun–magyar leszármazástudat változatai), illetve a nép jellegére, jellemzőire vonatkozó elképzelések (név, vallás, anyanyelv és nemzeti karakter), másfelől a „nemzet” alkotmányának geneziséhez (honalapítás, országszerzés), (köz)jogi szimbólumaihoz (Szent

26 ■ Ehhez legújabbban, átfogó jelleggel lásd: Köllő Zsófia: *Fikció, nyelv, politika – szempontok a Nádasdy-Mausoleum és recepciójának értelmezéséhez*. PhD-értekezés, kézirat. BBTE, Kolozsvár, 2015.

27 ■ Részletesen lásd: Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*. Anonymus, Bp., 2005.

28 ■ Koselleck: *Nép, nemzet, nacionalizmus*, 12–23. old.

29 ■ Vö. Reinhart Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. Ford. Hidas Zoltán. In: uő: *Elmúlt jövő. A történeti időök szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 121–145. old. ltt: 132–133. old.

Korona, Aranybulla) és történeti változásaihoz (társadalmi berendezkedés kialakulása, alkotmányfejlődés stb.). A rendkívül aprólékos, párhuzamosan szinkron és diakrón tényezőket is figyelemmel kíséző fogalmi-diskurzív elemzés nehézsége ugyanakkor ezekben a fejezetekben mutatkozik meg a leginkább.

A nemzeti történelemhez köthető egyes alapfogalmak és fogalmi bokrok szemantikai telítettségéből, a hagyományos és modernizálódó jelentések huzamosabb időn keresztül párhuzamos használatából inkább az egyes értelmezések sokszor konfúzus együttélése, mintsem a nacionalizmuselméletek gyakorta leegyszerűsítő modelljeibe illeszthető, lineárisként leírható folyamatok rajzolódnak ki. Ugyanakkor bizonyos elemzett munkákban – például ifj. Péczely József vagy Horváth Mihály tankönyveiben – jóval egyértelműbben megragadhatók a változások. A tulajdonképpeni változás – amelynek lényege Koselleck szerint²⁸ a „nép”, a „nemzet” fogalmainak jövőre irányultsága, történetfilozófiai perspektívába helyeződése – már a reformkor és a negyvenes évek tankönyveiben is elkezdődik ugyan, ám „az új típusú, kollektív érzelmi-erkölcsi normarendszert feltételező, illetve terjesztő nemzetdiskurzust lefedő terminológia 1848 előtt még javában kristályosodási állapotban van” (504. old).

Mint arról már szó esett, Lajtai L. László monográfiája egyszerre több művet rejt magában, melyeknek egymáshoz kapcsolódása azonban korántsem zökkenőmentes. Nem mintha a gondos olvasó számára nem rajzolódnának ki a nemegyszer rendezetlennek tűnő idézetrengetegből a konceptuális változások irányai és arányai vagy – ahogyan a kötet fülszövegén is olvasható – „a modern magyar nemzetépítés aktív és passzív résztvevői” számára a történelemtankönyveken keresztül a nemzet mint közösség megragadására kialakult fogalmi keretek jellemzői. Sokkal inkább az a helyzet, hogy az anyag rétegzettsége, illetve az első fejezetekbe beemelt szempontok sokfélesége (felekezeti, politikai, intézményi, társadalmi stb. kontextusok) egyértelműbb kapcsolódást igényelt volna egymáshoz, illetve az elemzésnek a dolgozat elején határozottan kifejtett metodológiai, szemléleti alapjaihoz. A fogalmi, ikonográfiai, narratív változások kimutatása pedig a források megszólaltatásán túl, jóval határozottabb, sőt merészebb szerzői hangot tett volna szükségessé. Ahogyan ezt már több korábbi recenzens is megjegyezte, a forráscsoport részletes vizsgálatát követően sem a részek, fejezetek és alfejezetek végén nincsenek tömör és problémaközpontú összefoglalók, sem a jegyzetekkel együtt több mint 600 lapra rúgó könyvet nem zárja a vizsgálat eredményeit összegző utószó, ami már a munka kézikönyvjellegű használatát is megnehezíti.

A bevezető fejezetekben felrajzolt historiográfiai és elméleti háttér, illetve a kötet egyes részei, az eltérő metodológia ellenére, következtetéseiket tekintve szorosan összefüggnek. A könyv predominantan fogalomtörténeti nézőpontja és az egymással párhuzamosan

kiaknázott módszertani inspirációk megerősíteni látszanak a „nyeregidő”-hipotézis érvényességét egy speciális magyar(országi) korpuszon, ideértve a tankönyvek hátterében is ott munkáló történettudományos és politikai diskurzusokat. Azaz a „nemzet” fogalma köré szervezve demonstrálhatóvá válik a modern politikai-társadalmi szókinccsnek a XVIII. század végi, de különösen a XIX. század első felében meginduló átalakulása: a régi kifejezések szemantikai átstrukturálódása, neologizmusok megjelenése,²⁹ valamint kollektív jellegük és jövőre irányultságuk előtérbe kerülése. □

HOGYAN LEGYÜNK ENGEDETLEN POLGÁROK?

GÉBERT JUDIT

Misetics Bálint (szerk.): Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás

Napvilág Kiadó – Humán Platform Egyesület,
Budapest, 2016. 287 oldal, 2900 Ft

A szerkesztő bevezető tanulmánya szerint ez a kötet eszközöket kíván a kezünkbe adni a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemhez. Más szóval: mit tegyünk, ha szembesülünk valamilyen társadalmi igazságtalansággal, de a „hagyományos módon” képtelenek vagyunk hatékonyan tenni ellene? Misetics Bálint „célja elsősorban nem az intellektuális kíváncsiság kielégítése, hanem az, hogy olyan eszméket és módszereket – és mindenekelőtt inspirációt – adjon olvasóinak, amelyeket sikerrel alkalmazhatnak a gyakorlatban is, vagyis a jogfosztottság és a társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelemben” (11. old.).

A kötet hét tematikus részre tagolva összesen 23 hosszabb-rövidebb (részben magyarul már korábban megjelent) tanulmányt tartalmaz, mind klasszikus, mind a kortárs diskurzust meghatározó újabb szövegeket. Az előbbieket képet adnak a polgári engedetlenség történetéről (Thoreau adófizetés-megtagadásáról, a szüfrazettek radikális módszereiről, Mahatma Gandhi erőszakmentes ellenállásáról és Martin Luther King polgárjogi küzdelmeiről); az utóbbiak inkább fogalmi elemzések, tárgyuk a polgári engedetlenség, a közvetlen cselekvés és a demokratikus fanatizmus. A könyv egy kötetben, magyarul ad közre meghatározó hatású szövegeket a polgári engedetlenségről. Az újabb fordítások megbízhatók, nyelvileg sokszor leleményesek; az alapos és részletes szerkesztői lábjegyzetek megfelelő kontextusba illesztik a tanulmányokat, aminek különösen a klasszikus szövegek esetében van kiemelt jelentősége.

A könyvnek két alapvető hibája van, amelyek nem teljesen függetlenek egymástól. Az egyik a válogatással kapcsolatos. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy Misetics a mai társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemben kíván segítségünkre lenni, akkor vajmi keveset kezdhetünk a szüfrazettmozgalom vagy a fekete polgárjogi harc történelmileg fontos dokumentumaival, mert a polgári engedetlenségnek már mások a témái, mint paradigmatis példaképei (a szüfrazettek, Gandhi, King) idején. A kortárs polgári engedetlenség középpontjában a környezetvédelem, az állatok

jogai, a nukleáris fegyverek leszerelése, a kapitalizmus problémái vagy a globalizáció elleni tiltakozás áll.

A másik hiba – és ez a fontosabb –, hogy a polgári engedetlenséggel kapcsolatos alapvető kortárs dilemmák közül több szóba sem kerül. Hiányoznak bizonyos releváns, kurrens írások, amelyek segítenék az olvasót annak végiggondolásában, hogy engedetlen polgárként milyen morális dilemmákban kell felelősen döntenie.

I.

Misetics bevezető tanulmánya a polgári engedetlenség John Rawls által adott híres meghatározásából indul ki: a polgári engedetlenség „nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy a törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő” (13. old.). E definíció szerint a polgári engedetlenségnek öt lényegi jellemzője van: 1. a lelkiismeretre épül; 2. törvényszegéssel jár; 3. kommunikált; 4. nyilvánosságra tart számot; 5. erőszakmentes.

Nézzük sorjában.

1. A lelkiismeretesség elve arra utal, hogy a polgári engedetlenség alapja mindig az a morális meggyőződés, hogy bizonyos törvények, helyzetek vagy cselekedetek igazságtalanok. Az egyén egyrészt gondolhatja úgy, hogy *saját* erkölcsi világképe nem egyeztethető össze a vélt igazságtalansággal (például egy pacifistáé a sorkatonaság intézményével), másrészt vélekedhet úgy is, hogy egy törvény, helyzet vagy cselekedet a *társadalom* érdekeit sérti, társadalmi igazságtalansághoz vezet (például egy igazságtalannak tartott nemzetközi együttműködési szerződés megkötésével). A polgári engedetlenség tehát szembeállítja erkölcsi meggyőződésünket a jogszabályokban lefektetett törvényekkel.

2. A polgári engedetlenség törvényt sért. E törvénysértés lehet közvetlen, amikor valaki nem engedelmeskedik az igazságtalannak tartott törvénynek (például megtagadja a sorkatonaságot), és lehet közvetetten törvénysértő, ha nem magát az igazságtalannak tartott törvényt sérti meg, hanem egy másikat annak érdekében, hogy ráirányítsa a figyelmet az előbbi igazságtalanságára (például birtokháborítást követ el azért, hogy így tüntessen a sorkatonaság ellen).

1 ■ Peter Singer: *Democracy and Disobedience*. Calderon Press, Oxford, 1973.

3. A polgári engedetlenség kommunikatív, hiszen a közvélemény és a politikai döntéshozók figyelmét felkeltve akar változást elérni. Mivel a főáramú média irányítói kevésbé adnak hangot a kisebbségben lévő nézeteinek, az illegalitás szenzációja segíthet a kommunikatív cél elérésében.

4. A polgári engedetlenség nem rejtett vagy titkos tevékenység, hanem nyilvános, bejelentett esemény. Mind a hatóságok, mind a közvélemény tudja, mi fog történni. Ugyanakkor a nyilvánosság néha hátráltatja a cél elérését: aki nagyobbra veri, hogy megfogja szegni a törvényt, az alkalmat ad a hatóságoknak arra, hogy ebben megakadályozzák (például be akar törni egy laboratóriumba, hogy szabadon engedje a kísérleti állatokat, de ezt a hatóságok közbelépése megghiúsítja).

5. Az erőszakmentesség mellett több érv is szól. Az egyik szerint morálisan mindenképpen elítélendő az erőszak alkalmazása. A másik szerint bármilyen erőszakos beavatkozás mások szabadságjogaiba a közvélemény szemében elhomályosítja a polgári engedetlenség lelkiismeretességi elvét, ezért nem is célravezető a törvénysértés során erőszakot alkalmazni.

Noha Rawls meghatározásában csak a fentebb felsorolt öt jellemző szerepel, a polgári engedetlenség fogalmához hozzátartozik az is, hogy végrehajtója vállalja a törvényszegésért járó büntetést. Ez jelentheti azt, hogy nem áll ellen az igazságszolgáltatásnak, de azt is, hogy a titokban végrehajtott polgári engedetlenség után (például a kísérleti állatok kiengedését követően) elismeri tettét a hatóságok előtt: besétál a rendőrségre, és feljeleníti magát. A büntetés elfogadása rokonszenvet ébreszthet az ügy iránt, és az addig közömbösen viselkedők ráébredhetnek, hogy ami számukra irreleváns, az másoknak nagyon is fontos.¹

A nyilvánosság, az erőszakmentesség és a büntetés elfogadása jelzi, hogy az engedetlen polgár végső soron lojális ahhoz a jogrendszerhez, amelyben az ellenállását kifejti. Tehát nem a jogrendszer megdöntésére törekszik, hanem egy bizonyos törvény vagy helyzet megváltoztatására.

Misetics a polgári engedetlenség fogalmát megkülönbözteti három másik, rokon fogalomtól: a közvetlen

cselekvés (vagy közvetlen beavatkozás), az együtt nem működés és az erőszakmentes ellenállás fogalmától.

A közvetlen beavatkozás célja nem a figyelemfelkeltés vagy a közvélemény és a döntéshozók véleményének befolyásolása, hanem egy társadalmi probléma *közvetlen* orvoslása: a beavatkozó maga próbál felszámolni egy igazságtalanságot. (Például amikor rendbe hoz egy használaton kívüli lakást, hogy egy hajléktalan család odaköltözhesen, akkor közvetlenül próbál hozzájárulni a lakhatási szegénység enyhítéséhez.)

Az együtt nem működés annak a felismeréséből fakad, hogy a társadalom az egyének együttműködésén alapul és tagjai egymásra vannak utalva. Az együtt nem működő szándékosan megszakítja a valamilyen társadalmi norma vagy jogszabály által előírt együttműködést. Az együttműködés megtagadása további cselekvőkre is befolyást gyakorolhat. (Például a jobb munkafeltételeket kikényszerítő sztrájk esetében.)

Az erőszakmentes ellenállás Mahatma Gandhi és Martin Luther King nevéhez kötődő fogalom. Az erőszakmentes ellenállás osztozik a polgári engedetlenség legtöbb jellemzőjében. De míg a polgári engedetlenség a cselekvés egy fajtája, az erőszakmentes ellenállás inkább attitűd és életfelfogás, melyhez

szervesen hozzátartozik az áldozatvállalás és az önként vállalt szenvedés. Az erőszakmentes ellenállás abban is különbözik a polgári engedetlenségtől, hogy Gandhi és King szerint az erőszakmentes ellenállásra tanítani kell: az embereknek először meg kell tanulniuk, hogyan legyenek erőszakmentesek.

A kötet számos olyan példát kínál, amelyek jól megvilágítják e fogalmak egymáshoz való viszonyát. Az afroamerikai Rosa Parks nem adta át a helyét a szegregált buszon a fehér utasnak, s ezzel polgári engedetlenséget követett el; aki élelmiszert gyűjt, majd szétszítja a rászorulóknak, az közvetlenül próbálja enyhíteni az éhezést, tehát közvetlen cselekvést hajt végre; aki bojkottál bizonyos termékeket, az megtagadja az együttműködést a termékek árusítóival. Amikor Gandhi a híres sómenetet szervezi annak érdekében, hogy szembeszálljon a britek sómonopóliumával, erőszakmentes ellenállást hajt végre.

E négy fogalom megkülönböztetése nem kölcsönösen kizáró. Továbbra is a könyv példájánál maradva: amikor önkormányzati rendelet tiltja az élelmiszerosztást, és valaki mégis élelmiszert oszt, akkor nemcsak közvetlen cselekvést végez, hanem polgári engedetlenséget is elkövet; amikor Thoreau megtagadja az adófizetést, akkor nemcsak az együttműködést tagadja meg az állammal, hanem törvényt is sért, tehát polgári engedetlenséget hajt végre.

II

A polgári engedetlenség fogalmának megteremtőjeként, vagy legalábbis első megfogalmazójaként számon tartott Henry David Thoreau-tól két tanulmány is helyet kapott a kötetben. Thoreau a polgári engedetlenség lelkiismereti vonatkozását állítja a középpontba, amikor azt állítja, hogy az ember elsősorban a saját lelkiismeretének engedelmeskedjék, lévén a lelkiismeret „az örök és egyedül igazságos alkotmány” (57. old.). Aki aláveti magát egy igazságtalan törvénynek, az szerinte az igazságtalanság cinkosává válik. Ezért morálisan elítélendő öلبه tett kézzel ülni, és arra várni, hogy az igazságtalan helyzet magától megváltozzék, hiszen „elsősorban embereknek kell lennünk, és csak másodsorban alattvalóknak” (30. old.). A nők választójogáért küzdő Teresa Billington ezt a gondolatot viszi tovább, amikor amellett érvel, hogy az egyenlőség és a szabadság híveinek *kötelessége* fellázadni az egyenlőtlen és a zsarnokság ellen. Kárhóztatja is azokat az „idősebb szüfrazetteket”, akik abban bíznak, hogy udvarias kérésekkel és szelíd meggyőzéssel elérhető a nők egyenjogúsítása.

Billington nem éri be a pusztá engedetlenséggel, mert szerinte a csendes módszerek hatástalanok: cselekvésre kell ösztönözni a közömbösöket és a bizonytalankodókat, és egyúttal meg kell szabadulni azoktól, akik mértékletességükkel hátráltatják a fejlődést. Úgy ítéli meg, hogy az alkotmányos módszereket már kimerítették, s ezért radikális lázadásra van szükség a kormányhatalommal szemben; a törvények csak azokat kötelezik, akik részt vettek a megalkotásukban, azokra nézve viszont nem kötelezők, akiket kizártak a törvényhozásból.

A közvetlen cselekvésről Voltairine de Cleyre a XX. század elején keletkezett tanulmányában azt írta, hogy nemcsak az adott probléma megoldására alkalmas, hanem a figyelem felkeltésének is a legmegfelelőbb eszköze. Ráadásul magasabb rendű, ha az állampolgárok maguk orvosolják az igazságtalan helyzeteket, és nem a politikai vezetőktől remélt megoldásra várnak. Szerinte az állami megoldások végső soron mindig kényszerítésen alapulnak: az állam hatalma a „firkósbotban, a puskában vagy a börtönben” (81. old.) rejlik.

A közvetlen cselekvés anarchista hagyományához kapcsolódó David Graeber is bírálja az állami problémamegoldásokat. Szerinte úgy kell eljárni, mintha az állam nem is létezne. A megtapasztalt igazságtalansággal szemben nem segít, ha az egyének kéréssel

fordulnak az államhoz, de az sem, ha látványos szembeszegülő gesztusokat tesznek. Maguknak kell cselekedniük.

Összesen 14 rövidebb szöveg – Mahatma Gandhi, Krishnalal Shridharani és Martin Luther King tollából – foglalkozik az erőszakmentes ellenállással. Az erőszakmentes ellenállást kifejtő szatjagrahik (Gandhi) fizikailag passzív, békés, de lelkiileg aktív cselekvést hajtanak végre. Minden cselekedetük arra törekszik, hogy türelemmel és megértéssel meggyőzzék az ellenfelet. Nem alkalmaznak erőszakot, de nem utasítják el minden további nélkül a társadalom békéjének, zavartalan működésének megsértését.

Gandhi szerint az áldozatvállalás több a törvényszegésért kiszabott büntetés elviselésénél. Az önként vállalt szenvedés az ellenfél és a közvélemény meggyőzésének eszköze. Kizárólag észérvekkel nem lehet győzelmet aratni; a győzelmet szenvedéssel kell megváltani. Az áldozatvállalás teszi világossá a közvélemény szemében, milyen fontos az ügy, amelyért a szatjagrahik kiállnak.

Az áldozatvállalásnak két okból van még jelentősége. Egyrészt az erőszakmentes ellenállás csak olyan cél érdekében alkalmazható, amelyért a szatjagrahik hajlandók vállalni a szenvedést. Másrészt – írja Gandhi –, senki sem tudhatja bizonyosan, mi az igazság. Amennyiben az erőszakmentes ellenálló kiáll azért, amit igaznak hisz, de téved, ezzel kizárólag önmagának okoz szenvedést. A szatjagrahik azzal juttatja érvényre az igazságot, hogy vállalja a szenvedést, és nem azzal, hogy másoknak okoz szenvedést.

Az erőszakmentesség nem azonos a gyávasággal. Gandhi sokat idézett mondata: „Amikor csak a gyávaság és az erőszak között lehet választani, akkor az erőszakot javasolnám.” (120. old.) Amikor egy alkalommal a fia megkérdezte tőle, mit tegyen, ha az apját fizikai támadás éri, Gandhi azt válaszolta, hogy kötelessége akár erőszakkal is a védelmére kelni. Az erőszaktól tartózkodás ugyanis csak olyan embernek a megbocsátását jelenti, akinek hatalmában állna büntetni, de semmit sem jelent, ha egy védekezésre képtelen ember próbálkozik vele. Az erőszakmentesség tehát az erősek fegyvere, a gyöngék számára pusztá képmutatás.

Az erőszakmentes ellenállás mindig csak intézmények, sohasem emberek elpusztítására törekszik. Gandhi szerint egy igazságtalan intézmény hivatalnokai csak a körülmények teremtményei, ezért hiba ellenük erőszakkal fellépni. Ennélfogva nem ért egyet azzal, ha a szatjagrahik kiközösítik azokat, akik nem csatlakoznak önszántukból az erőszakmentes ellenálláshoz. Szerinte „egyetlen emberi lény sem annyira rossz, hogy lehetetlen lenne megtérnie, egyetlen emberi lény sem tökéletes annyira, ami feljogosítaná annak elpusztítására, akit hibásan teljes mértékben gonosznak tart” (131. old.).

Gandhi sajátos nézeteket vallott a gazdasági egyenlőtlenégről. Szerinte mindenkinek joga van az alapvető életszükségletei kielégítésére, ami azonban

kötelességgel párosul: dolgozni kell az alapvető javak előteremtéséért. Akit megfosztanak munkája gyümölcsétől, annak joga van az együtt nem működés eszközehez nyúlni.

Egyenlő elosztás nem érhető el azzal, ha a gazdagokat megfosztják vagyontól, mert az csak erőszakkal lehetséges, és az erőszakos cselekedet nem szolgálja a társadalmat. A társadalom csak szegényebbé válna, hiszen elvesztené azoknak az embereknek a tehetségét, akik ismerik a vagyon felhalmozásának módszerét. A szegények meg tudják vonni az együttműködésüket a gazdagoktól, és ezzel meghiúsíthatják vagyonosodásukat, mert nélkülük nem teremthető vagyon.

King elméleti szinten nem sokat tett hozzá Gandhi nézeteihez: egyszerűen a fekete polgárjogi mozgalomra alkalmazta az erőszakmentes ellenállás eszméit. Számára is az a lényeg, hogy az erőszakmentes ellenállás provokáció, amely felébreszti a közösség lelkiismeretét; hogy az erőszakmentes akciót meg kell, hogy előzze a releváns tények összegyűjtése és annak alapos végiggondolása, valóban igazságtalanságról van-e szó. Két ponton tért el Gandhitól: egyrészt az erőszakmentes ellenállást nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi szinten is alkalmazhatónak vélte, másrészt azt tartotta, hogy az erőszakmentes ellenállás a keresztény szellemiség része.

A könyv két politikafilozófiai tanulmányt tartalmaz Rawls, illetve Habermas tollából. Rawls kérdése: „[hol] szűnik meg a kötelességünk, hogy engedelmessédjünk a jogalkotó többség által kibocsátott törvényeknek, mert jogunk van szabadságaink védelmezésére és kötelességünk szembeszállni az igazságtalansággal?” (197. old.) A polgári engedetlenség szerinte akkor igazolható, ha sérülnek a szabad és egyenlő társadalmi együttműködés elvei. Ebből következik, hogy a polgári engedetlenség lelkiismereti indoka nem alapulhat csoportérdeken, önérdéken vagy vallásos hiten, hanem kizárólag az igazságosság közös felfogásán, amelyre a politikai berendezkedés épül.

Rawls szerint tehát a polgári engedetlenséget elsősorban a szabadságjogok és az esélyegyenlőség sérelme igazolja. Gandhival szemben úgy gondolja, hogy a gazdasági egyenlőtlenség önmagában nem szolgálhat a polgári engedetlenség alapjául. Ugyanis a gazdasági egyenlőtlenség megítélése egyaránt múlik elméleti megfontolásokon, pusztá feltételezéseken és az elérhető információ mennyiségén, ezért ebben az esetben nem lehet az igazságosság közösen elfogadott felfogására hivatkozni.

Rawls számára is felmerül, hogy a polgári engedetlenség utat enged az anarchiának, hiszen mindenkint arra bátorít, hogy maga döntsön a politikai elvekről. Ám ha a polgárok egyetértenek az igazságosság alapvető felfogásában, és tiszteletben tartják a polgári engedetlenség megkívánt feltételeit, az nem idéz elő anarchiát. Épp ellenkezőleg, végső soron a polgári engedetlenségre való hajlandóság szilárdítja meg a jól berendezett társadalmat, ahol a polgári engedetlenség segít felszámolni az esetleges igazságtalanságokat.

Habermas szerint a polgári engedetlenség formáját tekintve illegális cselekvés ugyan, de a demokratikus jogállami rendünk közösen elismert legitimációs alapjára hivatkozva hajtják végre. A polgári engedetlenségnek azért van ereje, mert a legitimáció elvesztésének veszélye át tudja hangolni a kormányt. A polgári engedetlenség ezért az érett politikai kultúra nélkülözhetetlen alkotórésze, hiszen végső soron segíti a demokratikus jogállam működését.

A polgári engedetlenség összeegyeztethető a pszichikai nyomásgyakorlással és mások mozgási szabadságának korlátozásával, de ennek során nem sérülhet az érintettek fizikai és pszichikai integritása. Az alkalmazott eszközöket mindig a polgári engedetlenség céljához igazodva kell megválasztani, minden esetben mérlegelve, illik-e az elérni szándékozott célhoz.

Habermas amellet érvel, hogy a demokratikus jogállam nem követelhet polgáraitól feltétlen engedelmeskedést a jogszabályoknak, csak *minősített* engedelmeskedést. Tehát a kormány csak akkor várhatja el a törvények betartását, ha azok elismerésre méltó, mindenki számára belátható morális elvekre támaszkodnak.

Az utolsó tematikus részben olvasható Frances Fox Piven tanulmánya az együtt nem működésről és eljárásról, a kölcsönös függésről. Piven szerint a társadalom működése az egyének kölcsönös függésén alapul, és a kölcsönös függés hálózatai hatalmi kapacitásokat hoznak létre. Ha az emberek megvonják hozzájárulásukat a társadalmi együttműködéshez, akkor alulról kiindulva mozgósíthatják a hatalmi kapacitásokat, és juttathatják érvényre nézeteiket.

A kölcsönös függésből származó hatalom felhasználhatósága egyrészt azon múlik, az emberek felismerik-e ezt a hatalmat, és hogyan értelmezik a hatalmukat megteremtő társadalmi kapcsolatokat. Másrészt azon, hogy a résztvevők képesek-e együttműködésük visszatartására. Akik fel akarják függeszteni az együttműködést, azoknak meg kell találniuk ennek a módját, valamint azt, hogyan vészeltetik át az esetleges megtorlást.

A közösségi cselekvés repertoárja szükségszerűen tanult, kulturálisán meghatározott. Az eszközök ezen készletét alakíthatja az intézményi berendezkedés, továbbá a vagyon, a fizikai erő és az intézményi pozíciók koncentrálódása is. A ma rendelkezésre álló készlet egy korábbi, nemzetállami ipari társadalomban alakult ki, és korántsem biztos, hogy megfelel a megváltozott, XXI. századi körülményeknek. Piven példájával: a globalizáció miatt kevésbé feltűnő a tőke és a munkaerő kölcsönös függése a fejlett világban, mivel a tőke világszerte szétterül, és a déli féltekén új kölcsönös függőségeket hoz létre a tőke és az új munkáscsoportok között.

Végül Joel Olson a rabszolgaság ellen küzdő észak-amerikai abolitionista mozgalom politikai retorikáját elemzi, és amellet érvel, hogy a legnagyobb problémát mindig a mérsékeltek hallgatása jelenti, mert ezzel hallgatólagosan jóváhagyják az elnyomást. Ezért

van szükség demokratikus fanatizmusra, amely nyomást gyakorol a középben állókra azzal, hogy egy-egy konkrét álláspont védelmében kettészakítja a nyilvánosságot barátokra és ellenségekre. Ebben az értelemben a mérsékelt meggyőzésének egyik lehetséges stratégiája.

A demokrata fanatikusok azon igyekeznek, hogy „kemény vitában és a sokszínű nyilvánosságban való harcias részvétellel” (280. old.) gyűrjék le a szemben álló nézeteket, és győzzék meg a mérsékeltet. De ez nem jelentheti az ellenzők dehumanizálását vagy elhallgattatását. Épp ellenkezőleg: az ellenfelek a megtérítendő közösség. A demokratikus fanatizmus konfrontatív, megalkuvást nem ismerő és elsősorban provokatív tevékenységet eredményez. Olson szavai-val: „[a]kit [pedig] nem lehet kiérvelni az előítéleteiből, azt ki kell nevetni belőlük.” (266. old.)

A demokrata fanatikusok szerint a pusztá észérvekre hagyatkozás is veszélyes, ugyanúgy, mint a vallási lelkesültség. Az ésszerűség túlhangsúlyozása miatt figyelmen kívül maradhat a tapasztalat és a hagyomány. Ráadásul a reform sohasem rendezett, tiszta folyamat, felfordulással jár. A reformokat nem úgy kell elképzelnünk, hogy racionális elmék összeülnek, hogy létrehozzanak egy igazságosabb politikai rendet. Bizonyos körülmények között tehát a mérsékelttség éppenséggel alááshatja, a fanatizmus pedig előmozdíthatja a demokráciát.

III

Habár a könyv valóban felvonultat eszközöket a polgári engedetlenség alkalmazására és érveket a polgári engedetlenség lehetősége mellett, azt gondolom, egy fontos követelménynek nem felel meg. Távrolról sem nyújt teljes képet a polgári engedetlenséggel kapcsolatos talán legfontosabb dilemmáról: mikor igazolható morálisan a polgári engedetlenség, vagyis mikor lehetünk erkölcsileg felvértezett engedetlen polgárok?

Szerintem a felelős polgárnak legalább négy további kérdést kell előbb tisztáznia, ha erre a kérdésre válaszolni akar. Az alábbiakban ezeket veszem sorra.

1. Van-e egyáltalán bármilyen értelemben vett *joga* az engedetlenségre? Számos érv felhozható amellett, hogy egy többé-kevésbé igazságos, demokratikus társadalomban morális kötelességünk a törvényeknek engedelmessé válni. A könyvben is olvasható Rawls-tanulmány szerint abból, hogy az embernek morális kötelessége engedelmessé válni a törvényeknek, az következik, hogy a társadalom megváltoztatásához először a megfelelő legális módszerekkel kell hozzáfogni.

Ezért a polgári engedetlenség csak mint utolsó mentesítő igazolható. Ha a hatalmon lévők érzéketlenek a legális módszerekre, akkor az egyén jogosan gondolhatja, hogy a további próbálkozás is eredménytelen lesz, és marad a polgári engedetlenség. Ami Rawls szerint általában akkor igazolható, ha a helyzet reménytelennek tűnik, és a döntéshozók rendrelvetik a konvencionális kommunikációs csatornákon

érkező üzeneteket. Csakhogy a gyakorlatban sokszor nem egyértelmű, mikor hatástalanok a legális módszerek, hiszen az állampolgár újra meg újra megpróbálhatja hallatni a hangját a legális csatornákon.

A könyvben nem kapott helyet Joseph Raz felfogása a polgári engedetlenségről, amely szigorúbb Rawlsénál.² Álláspontja szerint olyan államban van az egyének joga polgári engedetlenségre, ahol nem, vagy csak nagyon korlátozottan adott a politikai részvétel lehetősége (ezt nevezi Raz „illiberális demokráciának”). Miután az ilyen állam megnehezíti a politikai részvétel lehetőségét, azok, akiket így hátrányba hoz, megtehetik, hogy úgy gyakorolják a politikai részvételi jogukat, mint ha törvény biztosítaná. Viszont ahol adott a tényleges politikai részvétel lehetősége, ott a polgári engedetlenség nem indokolható a politikai részvételi jogra hivatkozva. Nehéz megítélni, hogy egy állam mikor korlátozza annyira a politikai részvétel lehetőségét, hogy illiberálisnak tekintsük. A különböző rezsimek a liberálistól az illiberálisig terjedő skálán helyezkednek el, és nem sorolhatók egyértelműen egyik szélső kategóriába sem.

Habár Misetics felhívja a figyelmet arra, hogy a polgári engedetlenség és az erőszakmentes ellenállás összefügg a képviselői rendszer nyújtotta lehetőségekkel, a kettő közti határt nem teszi világossá. Nem teszi világossá, mikor van jogunk törvényt sérteni céljaink elérése érdekében.

Raz szerint a polgári engedetlenség igazolható olyan esetekben is, amikor a siker valószínűtlen ugyan, de maga az engedetlenség késleltetheti a rossznak tartott törvényt okozta károkat. Ha például a környezetvédők a fákhöz láncolják magukat, megakadályozhatják – egy időre legalábbis –, hogy kivágják a fákat, és pusztítsák az ökoszisztémát.³

Ronald Dworkin álláspontja sem szerepel ebben a kötetben, aki szerint a törvényszegés joga nem külön jog, mint Raz felfogásában, mert más jogoktól függ.⁴ Az embereknek ugyanis alapvető jogaik vannak a kormányukkal szemben, ilyen például a szólás vagy a lelkiismeret szabadsága. Ezek a jogok hozzátartoznak az emberi méltósághoz. A polgári engedetlenség pedig minden olyan jogból levezethető, amellyel az állampolgár a kormányával szemben rendelkezik. Vagyis az egyének akkor van joga megszegni a törvényt, ha a

2 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Clarendon Press, Oxford, 1979.

3 ■ Uo.

4 ■ Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Duckworth, London, 1977.

5 ■ John Gardner – Timothy Macklem: Reasons. In: Jules Coleman – Scott Shapiro (eds.): *Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

6 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law*.

7 ■ Uo.

8 ■ John Morell: The Justifiability of Violent Civil Disobedience. In: Hugo A. Bedau (ed.): *Civil Disobedience in Focus*. Routledge, London, 1991.

9 ■ Joseph Raz: *The Authority of Law*.

10 ■ Uo.

törvény akadályozza a kormánnyal szembeni jogainak érvényesítésében.

2. Morálisan igazolható-e az engedetlenség *indokai*, amelyek törvényszegésre készítetnek? Mi választja el a magasabb rendű törvényre, a társadalom közös igazságérzetére hivatkozást az öncélúságtól, vagy épp a politikai marketingtől?

Fontos, hogy a polgári engedetlenséget gyakorló egyén morálisan igazolható okból válassza az engedetlenséget. Előfordulhat azonban, hogy az engedetlen polgár meg van ugyan győződve arról, hogy az ügye igazságos és az engedetlensége morálisan megengedett, ám téved a tényekkel és/vagy az elvei megalapozottságával kapcsolatban. Ha feltételezzük, hogy az ügye morális szempontból megalapozott, akkor is felmerül két további kérdés: milyen *személyes* oka van rá, hogy támogassa az ügyet, és milyen indokból választotta meg a *módszerét*?

Ami a személyes okot illeti: aki azért támogatja az afroamerikaiak egyenlőségének ügyét, mert jó politikai marketingnek tartja, mert újra akarja választatni magát, vagy mert ismerősei elismerésére vágyik, annak az indoka elítélhető. Ha viszont azért támogatja az ügyet, mert igazságtalanul bánnak az afroamerikaiakkal, vagy mert fontosnak tartja az emberi méltóságuk tiszteltetését, akkor indoka morálisan elfogadható.

Ami a módszer megválasztását illeti: néha a polgári engedetlenséget gyakorlók indokai helyesek, de a választott *konkrét* cselekvés megkérdőjelezhető. Korántsem mindegy ugyanis, milyen stratégiát választ valaki. Például megalapozott indoka lehet, hogy részt vegyen egy útlezárásban, mert úgy gondolja, hogy ezzel kifejezi a képviselni kívánt ügyet, hiszen tapasztalatból tudja, hogy az útlezárásra a kormány általában reagál, és hogy ennek a cselekvésnek nincs túl nagy társadalmi kára. De ezek az indokok hiányozhatnak, amikor valaki mondjuk kormányzati épületeket vandalizál.⁵ Tehát korántsem mindegy, hogy milyen eszközhöz nyúl. Az cselekvés adekvátsága függhet a politikai rezsimtől, a társadalmi környezettől vagy a többi politikai résztvevő cselekedeteitől. Például másképp működött a polgári engedetlenség az apartheid által uralt Dél-Afrikában, mint egy jól szervezett demokráciában.

A polgári engedetlenség indokaihoz kapcsolódva kérdés, hogy a gazdasági egyenlőtlenség indokolhatja-e polgári engedetlenséget. Gandhi és King szerint igen, mert igazságtalan, ha valakit megfosztanak a munkája gyümölcséhez való jogától, és bizonyos alapvető szükségletek kielégítésében hiányt szenved. Rawls viszont úgy véli, hogy a gazdasági egyenlőtlenséggel kapcsolatban nem lehet az igazságosság közös felfogására hivatkozni, ezért a polgári engedetlenséget sem indokolhatja. Raz álláspontja szerint akkor lehet gazdasági egyenlőtlenség miatt polgári engedetlenséget elkövetni, ha a gazdaság működését törvények szabályozzák.⁶

3. A polgári engedetlenség mely *módszerei* igazolhatók? A könyvben olvasható tanulmányok szerzői

között van, aki radikális stratégiákat javasol, mint például Billington, és van, aki, mint Gandhi, békésebb módszereket ajánl. Viszont egyik tanulmány sem veti fel a kérdést, hogy milyen kritérium alapján kell választani a különböző módszerek között.

Raz álláspontja az, hogy a polgári engedetlenség választott módszere akkor igazolható, ha következményei nagy valószínűséggel pozitív változást eredményeznek.⁷ Vagyis csak akkor engedhető meg, hogy a társadalmat kitegyük a károsodás kockázatának, ha a várható következmények jobbakként, mint amilyen a helyzet a polgári engedetlenség nélkül lenne.

A polgári engedetlenség módszere erőszakmentes. A bevezető tanulmány csak egy lábujjgöndör erejéig veti fel azt – az egyébként sokat vitatott – kérdést, hogy mely módszerek számítanak erőszakosnak. Erőszaknak számít-e a társadalom zavartalan működésének megzavarása? Milyen megítélés alá esik, ha az egyén önmaga ellen követ el erőszakot (például odaláncolja magát egy fához)? Mi a helyzet a tárgyakkal szembeni erőszakkal (például valaki elégeti az útlevelét, vagy feliratot fest a kormányépület falára)? Erőszaknak számít-e súlyosnak egyáltalán nem mondható fájdalmat okozni másnak (például megdobálni paradicsommal)?

Ha egy tevékenység erőszakosnak számít, amikor valószínűsíthetően akármilyen kicsi sérülést okoz, úgy az előbb említett cselekedetek erőszakosak.⁸ Csakhogy ez mégis visszas, hiszen erőszakmentes, törvénykövető cselekedetek esetenként több sérülést okozhatnak, mint a kismértékű erőszak.⁹ Gondoljunk bele, melyik okoz több fájdalmat és sérülést: ha valakit megdobálnak paradicsommal, vagy ha az altatóorvosok sztrájkba lépnek?

Rawls álláspontjával vitatkozva Raz úgy érvel, hogy az erőszak – a formájától függően – nem feltétlenül homályosítja el a polgári engedetlenség lelkiismeretességi aspektusát.¹⁰ Korlátozott, kismértékű erőszak alkalmazása egy konkrét cél érdekében erősítheti a polgári engedetlenség kommunikatív jellegét, mert felhívhatja a figyelmet az engedetlenséget elkövető ügyére.

Raz szerint néha a társadalmi igazságtalanság olyan nagy mértékű, hogy akár az erőszak is igazolható. Ilyen lehet például a polgári szabadságjogok követelése, ha erőszakkal függesztették fel őket. Am ehhez Raz azt is hozzáteszi, hogy az erőszakmentesség mindenképpen előnyben részesítendő az erőszakkal szemben, mivel elkerüli a közvetlen károkozást, és nem bátorítja az erőszakot más szituációkra nézve. Továbbá az erőszakmentességgel nem jár együtt a kockázat, hogy eltántorítaná a potenciális szövetségeseket, vagy fokozná az ellenfelek közti ellenségességet. Az erőszakmentesség nem zavarja meg a közvélemény figyelmét, és nem szolgál ürügyül a hatóságoknak arra, hogy erőszakkal válaszoljanak.¹¹

4. Milyen *büntetést* kell vállalni a törvényszegéssel járó polgári engedetlenségért? Ha az engedetlen polgárt megbüntetik, akkor nem a polgári engedetlenségért, hanem az annak során elkövetett tör-

vénysértésért (például birtokháborításért). A könyv tanulmányai egyáltalán nem tárgyalják azt a kérdést, hogy ha valaki polgári engedetlenségre készül, milyen büntetés vállalásával számoljon.

A büntetés vállalásának és az igazságszolgáltatással való együttműködésnek a kérdése két esetben merül fel. Egyrészt a polgári engedetlenség *folyamata során*, ha a hatóságok beavatkoznak a polgári engedetlenség gyakorlásába (például megakadályozzák, hogy valaki a veszélyes hulladékot szállító kamionok elé feküdjön). Másrészt a polgári engedetlenség *után*, amikor megállapítják a törvényszegésért járó büntetést.

Általában a polgári engedetlenség teoretikusai a büntetés vállalását tartják az egyik olyan elemnek, amely megmutatja, hogy a polgári engedetlenséget elkövető tulajdonképpen lojális a jogrendszer egészéhez, amelyet nem kíván megdönteni. Az együttműködés az igazságszolgáltatással és/vagy a büntetés vállalása azonban hátráltathatja is az ügyet, mert megakadályozza a polgári engedetlenség gyakorlását, illetve börtönbüntetés esetén meggátolja a polgárok további engedetlen cselekvését.

Három lehetséges felfogás él arról, hogy milyen büntetést érdemel a polgári engedetlenség a törvényszegésért. Az első szerint a polgári engedetlenséget elkövetők *ugyanazt* a büntetést érdemlik, mint bármely más törvényszegő. Hiszen az elkövetők ugyanúgy felelősek a tettükért, ami független attól, hogy önérdékből, vagy a társadalom érdekében követték-e el. Ráadásul minden, a morálisan igazolható törvényszegésért járó büntetést mérséklő, enyhítő körülmény figyelembevétele problematikus, amint morálisan nem igazolható törvényszegésért járó büntetésről volna szó. Sokszor nehéz megállapítani egy törvényszegés indokát, nehéz különbséget tenni az „egyszerű” törvénysértő és a polgári engedetlenséget elkövető között. Még ha a bírák különbséget tudnának is tenni e kettő között, a közvélemény szemében csökkenne a büntetés elrettentő ereje, és meggyengülne a törvényszegés társadalmi normája.¹²

A második álláspont szerint a polgári engedetlenség *komolyabb* büntetést érdemel, mint az egyszerű törvénysértés. Egyrészt azért, mert a polgári engedetlenséget gyakorlók mély meggyőződésből cselekszenek, és az enyhébb büntetés nem rettentené el őket a törvénysértéstől. Másrészt az engedetlen polgárok a törvény fölé helyezik saját morális meggyőződésüket a demokratikus döntéshozással és a jogállamiság szemben. Harmadrészt a polgári engedetlenség kommunikatív jellege és nyilvánossága súlyosbítja a törvényszegést, mert másnak is kedvet csinálhat hozzá. Végül bármilyen erőszakos viselkedés súlyosbítja a polgári engedetlenség törvényszegését, mert növeli a károkozás veszélyét, és további erőszakos cselekedetekre sarkallhat.

A harmadik nézet szerint a polgári engedetlenségből fakadó törvényszegést *engedékenyebben* kell büntetni, mint az egyszerű törvénysértést. A kézenfekvő ok itt az, hogy a polgári engedetlenséget elkövetőknek

morálisan megalapozott indokaik vannak, legtöbbször tudatosan motiváltak, és engedetlenségük gyakran a társadalom érdekeit szolgálja.

Ezeket a dilemmákat már csak azért is érdemes megfontolni, mielőtt valaki polgári engedetlenségre vetemedne, mert a polgári engedetlenségnek árnyoldalai is vannak, melyeket a könyv meg sem említ: széthúzást szíthat a társadalomban; akkor is bevetethetik a közvélemény figyelmének felkeltésére, amikor az felesleges; valamint törvényszegésre és a törvénnyel szembeni tiszteletlenségre bátorít.

A polgári engedetlenségnek azonban, mint a kötet tanulmányaiból is kiderül, komoly társadalmi értéke lehet. Megakadályozhatja vagy korrigálhatja az igazságosságtól való eltérést, és ennél fogva stabilizáló erő lehet. Hozzájárulhat ahhoz, hogy felszínre kerüljön a kisebbségben lévők véleménye, és elősegítheti a demokratikus eszmecserét, ha a domináns véleményt képviselőket arra kényszeríti, hogy rendszeren érveljenek álláspontjuk mellett. Mindezeket figyelembe véve is igaz, hogy aki morálisan igazolt polgári engedetlenséggel szegi meg a törvényt, valójában felelős állampolgárságról és polgári erényről tesz tanúbizonyságot. □

11 ■ Uo.

12 ■ Kent Greenwalt: *Conflicts of Law and Morality*. Clarendon Press, Oxford, 1987.

MÚZEUM-OPTIMIZMUS

ISTVÁNKÓ BEA

Ébli Gábor: Az antropologizált múzeum

Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón

Typotex, Budapest, 2005. 338 oldal, 2800 Ft

Ébli Gábor: Hogyan alapítsunk múzeumot?

Tanulmányok a művészet nemzetközi

intézményrendszeréről

Vince, Budapest, 2011. 302 oldal, 2895 Ft

Ébli Gábor: Múzeumánia

Egy kulturális élménygyár európai modelljei

L'Harmattan, Budapest, 2016. 259 oldal, 2990 Ft

MÚZEUM ÉS TÖRTÉNELEM?

A múzeum, az emberiség történetéhez mérve kifejezetten fiatal intézmény. A történetéről összegyűlt, viszonylag statikus tudásanyag az 1980-as években jött mozgásba és öltött új formákat. Összefüggésben a múzeumok mibenlétének, funkciójának és használatának változásaival a művészeti gyakorlatban megjelent az intézménykritikus művészet, az elméleti reflexióban pedig a *museum studies*, azaz a múzeumot és a múzeummal kapcsolatos tevékenységeket elemző új tudományos diszciplína. Az elmúlt közel negyven évet világszerte az új múzeumi beruházások, bővítések, átalakítások és a működésben a strukturális változások szinte áttekinthetetlen sokasága jellemezte.

A globális múzeumi franchise-rendszer kiépítésén dolgozó Guggenheim Alapítvány expanziós terveiből számos meg sem valósult, vagy megvalósult, de hamar tönkrement. E múzeumok sorából a spanyolországi Bilbaóban megépült intézményt érdemes kiemelni. Ébli Gábor *Amerikai múzeum Európában: Guggenheim Bilbao* című tanulmányában foglalja össze a Guggenheim múzeumok hálózatosodásának és a bilbaói múzeumnak a történetét (*Az antropologizált*

múzeum, 232–243. old.). Az 1997-ben megnyitott Guggenheim Bilbao azóta is az egyik legtöbbször említett és legelismertebb újonnan létesített múzeum. A Frank O. Gehry által tervezett épület döntő hatást gyakorolt a helyi városrehabilitációra és ezen keresztül a gazdasági fejlődésre, így az urbanisták számára világszerte kitüntetett példa lett. Az új intézmény által generált jelenségeket a szakirodalom együttesen Bilbao-hatásnak¹ nevezi, amely egy sikeres üzleti terjeszkedés, a helyi politikai támogatás és a nemzetközileg elismert kultúra szerencsés kombinációja. Az új múzeum Bilbao városát a kulturálisan is fontos helyek sorába emelte, fellendítette a helyi gazdaságot, megsokszorozta a városba látogató turisták számát, és a jelenkori múzeumlétesítések egyik példaképe lett.

A múzeumi robbanás a múzeumkép globális márkaépítéseként értelmezhető, ahol a leginnovatívabb építészeti megoldások, a nagy sikerű időszaki kiállítások és a számos kapcsolódó program a potenciális közönséggel folytatott kommunikáció releváns eszközévé vált.² A múzeumoknak napjainkban már nemcsak a helyben elérhető közönség figyelméért kell megküzdeniük, hanem a turizmusipar felerősödésével céljuk az ikonikus beépülés a globális médiatérbe, az emblematisz státusz – ennek pedig egyik legfontosabb eszköze az adott múzeumnak a különböző kommunikációs csatornákon önmagáról kialakított és terjesztett képe.³

A márkaépítés a múzeumoktól nem pusztán kommunikációs gyakorlatuk megváltoztatását követelte: a gyűjteményezés szempontjain és a kiállításpolitikán is kénytelenek voltak változtatni. Az osztályozásra és kategorizálásra épülő univerzális történeti szemléletet felváltotta a kritikai gyakorlat, amelynek része a saját gyűjteményre és tevékenységre irányuló önreflexió. A korábban csendes kontemplációra és elmélyülésre kialakított, leginkább szentélyhez, templomhoz vagy palotához hasonlító múzeumi terek közösségi találkozóhelyé, agorává váltak, amit a múzeumtudomány nem egyértelműen ítél meg. Még mindig vitatott, fenntartható-e az új múzeumi modell és az általa feltételezett intézményes keret, és tisztázásra szorul a hagyományos, XIX. századi múzeum történeti modelljéhez fűződő viszony is.

A múzeum klasszikus intézménye a nemzetállamok kialakulásának korában politikai döntések nyomán jött létre a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban, az európai nagyvárosokban. A londoni British Museum (1759), a berlini

1 ■ Vö. Davide Ponzini: Bilbao effects and narrative defects. A critical reappraisal of an urban rhetoric. *Working papers du Programme Villes & Territoires*. Sciences Po, Paris, 2010. 1–15. old.

2 ■ Mark W. Rectanus: Globalization: Incorporating the museum. In: Sharon MacDonald (ed.): *A Companion to Museum Studies*. Wiley–Blackwell, Oxford, 2010. 394. old.

3 ■ Uo.

Altes Museum (1830) vagy a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum épülete (1847) a nemzetállami reprezentációt szolgálta, gyűjteményük gyarapítása pedig a lehető legteljesebb, enciklopédikus és univerzális kollekcio létrehozására törekedett.

A XX. századi autoriter rendszereket még határozottabban jellemezte a görcsös törekvés az ideálisnak tekintett, hiánytalan gyűjtemény összeállítására. Mélyi József a budapesti Ludwig Múzeum 2011-es *Helyszíni szemle – A múzeum a múzeumból* című kiállításához készült tanulmánykötetben röviden összefoglalta a két „szuper múzeum”, Hitler Linzbe tervezett *Führermuseum*ának, illetve a moszkvai világművészeti múzeum sztálini tervének a történetét.⁴ Mindkét elképzelés mintája a XIX. századi megalomán intézmény, a Musée Napoléon (1804) volt. Bár Napóleon viszonylag hatékonyan és gyors ütemben látott neki egy teljes művészeti gyűjtemény összehordásának, a kollekcio nem élte túl Bonaparte és a császárság bukását. Az 1815-ös bécsi kongresszus döntése után az összerabolt tárgyak közel felét visszaszolgáltatták, ami a történelem furcsa fintoraként nagyban ösztönözte a XIX. századi európai múzeumok megalapítását azzal a céllal, hogy a nagyközönség számára is láthatóvá tegyék az uralkodó osztály által korábban őrzött műkincseket.⁵ Az univerzális gyűjtemények létrehozásának vagy inkább összeharcsolásának szürreális tervei azonban, ahogy a totális diktatúrák is, hamar kudarcba fulladtak, nem élve túl az őket életre hívó rendszerek bukását.

A XX–XXI. század fordulójára, a globális metropoliszok létrejöttével a nemzetállam fogalma kulturális értelemben értelmét veszítette, a nemzetállami reprezentáció is háttérbe szorult. A kereskedelmi jelentőségüknel fogva globálissá váló nagyvárosokban megváltozott a lakosság összetétele, életvitele és igényei, amihez a múzeumoknak is ajánlatossá vált alkalmazkodni.⁶

A fejlődő régiókban újonnan létrehozott múzeumok már nem is törekszenek kizárólagosan európai és észak-amerikai, hiánytalan gyűjtemények kiépítésére. György Péter szerint a globalizált városi közegben értelmezhetetlenné válnak a kontextusuktól megfosztott múzeumi épületek: „A múzeum intézménye a jelentéssel rendelkező hely akaratlan műemléke. A második múzeumkor – a kortárs »museum boom« – paradoxonja éppen ez: a jelentés nélküli, mégis szimbolikus kulturális terek rendszerében álló ünnepi épületek, amelyek a virtuális milió szellemét hordozzák.”⁷

A XXI. századra csökkent az egykori birodalmi fővárosok jelentősége. Míg korábban a múzeumi beruházások centruma az észak-amerikai, a nyugat-európai régió, illetve Japán volt, ma inkább a feltörekvő régiók hatalmas városaiban – például Hongkongban vagy Szingapúrban gyakoribbak az ilyen típusú fejlesztések. A legismertebb új múzeumi centrum és egyben a legtöbbet hivatkozott példa Abu-Dzabi, ahol a Szádiját-szigeten (Boldogság-sziget) évek óta neves európai és amerikai múzeu-

mok fiókéntzményeinek építése zajlik, és közelít a megvalósulás felé. Az Egyesült Arab Emírátságokban 2005 körül indult el az a városfejlesztési nagyberuházás, amely szabadidős, pihenő és kulturális negyedévé épít ki egy szigetet a város peremén. A 27 milliárd dolláros beruházás központi eleme a kulturális negyed, amelynek fontos intézménye a Louvre Abu-Dzabi, a Guggenheim Abu-Dzabi, a Zajed Nemzeti Múzeum, a Tengeri Múzeum és az Előadóművészetek központja. Megnyitásukra eredetileg 2013 és 2016 között került volna sor, de a folyamatos csúszás miatt legkorábban 2017-re készülhet el az első épület, nevezetesen a Louvre fiiláléja Jean Nouvel tervei alapján. Abu-Dzabi az építészetet és a múzeumkultúrát igyekszik felhasználni a nemzeti identitás kialakításában, beépítve a hagyományos iszlám kultúrát a kortárs felfogásba.⁸ A múzeumlémélet és a nagyberuházásról folytatott kritikai párbeszéd ítélete azonban nem egyértelmű, az abu-dzabi múzeumi negyedet sokan a kulturális gyarmatosítás példaként emlegetik. A koncepcionális részletekről ugyanis nyugati intézmények és nyugati szakemberek bevonásával döntenek, míg a megvalósításhoz szükséges tőke az Emírátsusból származik. Ugyanaz mondható el a New York-i Egyetem – szintén a Szádiját-szigeten épülő – abu-dzabi campusáról, ahol az oktatás angolul zajlik, és semmilyen kvóta nem garantálja a helyi diákság részvételi arányát.⁹ György Péter szerint különösen aggályos a Szádiját-szigetre

4 ■ Mélyi József: A múzeum és a hiány. A hiánytalan gyűjtemény és a múzeum. In: Turai Hedvig – Székely Katalin (szerk.): *Helyszíni szemle – Fejezetek a múzeum életéből*. Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Bp., 2013. 125–130. old.

5 ■ Andrew McClellan: *Inventing the Louvre: Art, Politics and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris*. University of California Press, Berkeley, 1994.; Michaela Giebelhausen (ed.): *The Architecture of the Museum: Symbolic Structures, Urban Contexts. Critical Perspectives in Art History*. Manchester University Press, Manchester – New York, 2003.

6 ■ György Péter: *A hely szelleme*. Magvető, Bp., 2007. 255–257. old.

7 ■ Uo. 262. old.

8 ■ Nicolai Ourossoff: Building Museums, and a Fresh Arab Identity. *The New York Times*, 2010. november 26. http://www.nytimes.com/2010/11/27/arts/design/27museums.html?pagewanted=all&_r=0

9 ■ Uo.

10 ■ György: *A hely szelleme*, 254. old.

11 ■ György Péter: *Múzeum – A tanuló-ház. Múzeumléméleti esettanulmányok*. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2013. (MúzeumCafé könyvek. 1. kötet), 54. old.

12 ■ McClellan: *The Art Museum from Boullée to Bilbao*. University of California Press, 2008. 193. old

13 ■ Andrew McClellan számos cikkrészletet gyűjtött egybe a témában. Lásd uo. 194. old.

14 ■ „A múzeum fogalma megváltozott: már nem az alvó idő helye, hanem események helyszíne. Már nem a formális társadalmi elkötelezettségű, enciklopédikus történeti tudat képviselője, mert ma sok múzeum inkább a szórakoztatóipar részének tekint magát s ennyiben annak többi szolgáltatásával – például a mozi-val vagy az állatkerttel – versenyez.” (Peter Weibel: *The Museum of the Future*. In: Markus Miessen – Shumon Basar (eds.): *Did Someone Say Participate? An Atlas of Spatial Practice*. MIT Press, Cambridge, 2006. 177. old.

15 ■ György: *A hely szelleme*, 128. old.

16 ■ Giebelhausen (ed.): *The Architecture of the Museum*.

tervezett Guggenheim Múzeum, amely csak imitálja a kulturális párbeszédet az Egyesült Államok és az iszlám kultúra között. A régiót jellemző politikai és társadalmi valóság teljesen más.¹⁰ Tovább bonyolítja a fejlesztés megítélését az építkezések kapcsán 2014-ben kitört, a New York-i Guggenheim Museumot elfoglaló aktivisták tüntetésében kicsúcsosodó tiltakozás amiatt, hogy a múzeum építkezési munkálatain olyan dél-ázsiai vendégmunkásokat foglalkoztattak méltánytalan fizetésért és embertelen körülmények között, akik teljesen kiszolgáltatottak az Egyesült Arab Emírátságok bevándorláspolitikájának.

A Guggenheim Abu-Dzabi ellentmondásos története mellett azonban kiemelendő a párizsi Louvre által kitalált, évszázadokban gondolkodó gyűjteménykölcsonzési konstrukció. György Péter így ír róla: „Merőben új fejleményként tarthatjuk számon azonban a Guggenheim folyamatos, Thomas Krens által teremtett franchise-szisztémája, jól ismert agresszív ölexportja mellett a Louvre Abu Dhabi létrehozását, amely valóban az univerzalizmus és globalizáció közti bonyolult viszonyrendszerre adott [...] válasz, [...] a Jean Nouvel által tervezett épületben létrehozandó, sajátosan ideiglenes, száz évre tervezett univerzális gyűjtemény a múzeumtörténet új korszakát nyitja meg.”¹¹

AZ ÚJ MÚZEUMFOGALOM

Bár a kortárs múzeumok látogatottabbak és nagyobb népszerűségnek örvendenek, mint valaha, sok kritikus az elplázásodás és élményparkosodás veszélyét abban látja, hogy a múzeumi tudományos kutatómunka másodlagossá válik. Andrew McClellan *The Art Museum from Boullée to Bilbao* című kötetében külön fejezetet szentelt a kommercializálódásnak, amit a múzeumi *shopok* terjeszkedése, a *blockbuster* kiállítások és a vállalati szponzoráció elterjedése, a *marketing* és a *fundraising* szakma beáramlása jelez.¹² Sokan úgy vélték, a múzeumoknak dönteniük kell: tovább csúsznak-e lefelé az üzletiesedés lejtőjén, vagy pedig visszatérnek a klasszikus múzeumi alapelvek-

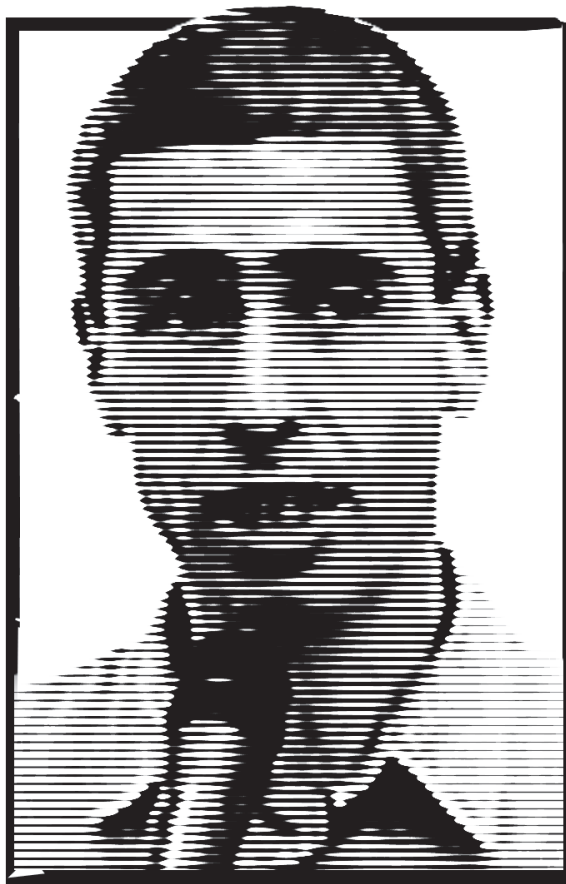
hez.¹³ Az elmúlt években azonban egyértelművé vált, hogy a társadalmi és gazdasági feltételek ilyen határozott hasadást nem tesznek lehetővé.

A múzeum intézményi jellegének megváltozását 2000 körül több elemző is diagnosztizálta. Peter Weibel „kvótamúzeumnak” nevezte azokat a múzeumokat, amelyek kalandparkká alakulva igyekeznek magukhoz vonzani a közönséget, és elsődleges céljuk a minél magasabb látogatószám elérése. Az aktív, eseményközpontú működést ösztönző múzeumi koncepció a szórakoztatóipar különböző ágazataihoz közelíti az intézményt.¹⁴ Erről a kommercializálódásról írta György Péter 2004-ben: „amikor a 19. században kialakult intézmények sorra Disney leckéjére fanyalodnak, illetve a tömegkultúra normarendszeréhez adaptálódnak, akkor mindössze követik a korszak tendenciáját; a múzeum, illetve a *theme park*, *amusement park* és a bevásárlóközpont, a shopping mall megállíthatatlan összeolvadásának útját.”¹⁵

Michaela Giebelhausen egyenesen úgy fogalmaz, hogy a múzeumok valahol félúton járnak az emlékmű és a kulturális eszköz jellemzői között. Egyszerre instrumentális emlékművek és műemléki eszközök. Ennek az új típusú intézménynek a városi terek újragondolásával, regenerációjával és a globális turizmus jelenségével is meg kell birkóznia.¹⁶

Összefoglalva: a múzeumi beruházások általános expanziója új, emblematikus múzeumok építéséhez vezetett, amelyek könnyen találnak szponzort és nagyvállalati támogatókat. A bevételi forrásokat új funkciókat kiszolgáló terek kialakításával bővítik. A cél mindenütt a múzeumélmény fokozása és kiterjesztése. A XXI. századi múzeumok globális és expanziós politikát folytatnak, csak az eszközökben, a módszerekben és a retorikában vannak köztük különbségek. Minden múzeumban jelentős szerephez jutnak a nemzetközi, sok esetben utazó kiállítások, az intézmények rendszeresen adják kölcsön gyűjteményük egyes darabjait, a nagy jelentős múzeumok között szabad és gyakori az igazgatók és kurátorok áramlása is.

A múzeumok már közösségi térként funkcionálnak, s ehhez kell hozzáigazítani a korábban szigorú

szabályokkal irányított, a kultúra magányos befogadását támogató, klasszikus intézményi modellt.¹⁷ Az időszaki kiállítások és a hozzájuk kapcsolódó események, éttermek és múzeumshopok ennek a változásnak a kényelmesebb és intenzívebb múzeumlátogatást biztosító elemei. A kasszasikerre tervezett kiállítások (ún. *blockbuster* kiállítások) rendre látogatói rekordokat döntenek, a tömegkultúra tárgyait bemutató tárlatok pedig folyamatosan tágítják a múzeumba járók közösségét. Ideális esetben a nagy sikerű kiállításokból származó bevételek lehetőséget teremtenek arra,

Frank Gehry: A biodiverzitás múzeuma, Panama City

hogy kisebb érdeklődésre számot tartó, ám tudományos szempontból fontos tárlatok jöjjenek létre.¹⁸

A változásoknak természetesen árnyoldalai is vannak. Egyfelől a rengeteg időszaki kiállítással járó teendők sokasága háttérbe szorította a múzeumon belüli tudományos munkát, a kutatást, és a rendszerezést és a konzerválást. Másfelől kérdésessé vált az állandó kiállítások sorsa. Korábban a gyűjteményének művészettörténeti jelentősége határozta meg egy-egy intézmény rangját, ma viszont az időszaki kiállítások politikája, a múzeumépületek nagysága és korszerűsége határozza meg rangsorukat (*Az antropológizált múzeum*, 242. old.). Kérdés, hogy az állandó kiállítások és a szigorú művészettörténeti rendszerezés korábbi jelentősége újratерemthető-e, vagy pedig egyáltalán nincs is rá szükség a globalizált társadalomban.

A művészetelméleti diskurzus igyekszik értelmezni és esettanulmányokkal megalapozni a múzeum mai fogalmát. Az újradefiniálás szükségét a legtöbb szerző a globalizációra, a kultúrafogyasztási szokások megváltozására, valamint a pénzügyi fenntarthatóságra hivatkozva indokolja. Az új múzeumfogalom meghatározását szem előtt tartó szakirodalom szempontjait követi Ébli Gábor három, 2005 és 2016 között megjelent múzeumelméleti tanulmánykötete, melyekben összegyűjtötte különböző magyar nyelvű folyóiratokban már korábban olvasható írásait.

Az antropológizált múzeumban az elméleti problémák tárgyalása még egyensúlyban volt az esettanulmányokkal, a két későbbi kötetet már az esettanulmányok uralják.

Ébli célja a múzeumokkal kapcsolatos magyar nyelvű diskurzus élénkítése és a nemzetközi példákól leszűrhető tanulságok alkalmazása a hazai, kétségtelenül reformra szoruló múzeumi intézményekre. 2006-ban azt hangsúlyozta, hogy nálunk épp csak kialakulóban van a korszerű múzeumi közbeszéd, ezért nehéz a nemzetközi tapasztalatokhoz kapcsolódni. Az azóta eltelt időszakban megsokszorozódott ugyan a kortárs múzeumelmélettel foglalkozó magyar nyelvű kiadványok száma,¹⁹ de a tíz éve felállított diagnózis még mindig érvényes. Éppen ezért érde-

mes áttekinteni azt az ívet, amelyet az említett három kötet írt le. Ébli 2002-ben a *BUKSZ* hasábjain így fogalmazott: „Előbb-utóbb meghonosodik a múzeum mint esztétikai értékeket kijelölő és vizuális nevelő intézmény több szempontú elemzése is.”²⁰

AZ ANTROPOLOGIZÁLT MÚZEUM

Ébli szerint a legfontosabb változás, hogy a múzeum emberközpontúvá vált, szervezőelve az egyén és a tárgyak között fennálló viszonyok sokasága lett. A dinamikus működési módot kialakító múzeumban a kultúra

17 ■ Tony Bennett: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. Routledge, London, 1995. 24. old.

18 ■ McClellan: *The Art Museum from Boullée to Bilbao*, 224. old.

19 ■ Frazon Zsófia: *Múzeum és kiállítás. Az újrateremtés terei*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp.–Pécs, 2011.; György: *Múzeum a tanuló-ház; A gyakorlatról a diskurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Szerk. Kékesi Zoltán, Lázár Eszter, Varga Tünde, Szoboszlai János. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Bp., 2012. www.mke.hu/adat/szovegygyujtemeny.pdf; *Helyszíni szemle – Fejezetek a múzeum életéből*.

20 Ébli Gábor: *El-e a modern művészet a múzeumon kívül? – A múzeumi diskurzus mai irányiról*. *BUKSZ*, 2002. ősz, 250. old.

21 ■ McClellan: *The Art Museum from Boullée to Bilbao*, 219. old.

22 ■ György: *A hely szelleme*, 263–264. old.

23 ■ Lanfranco Binni – Giovanni Pinna: *A múzeum – Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*. Gondolat, Bp., 1986. 65. old.

24 ■ Image, container, content. Ian Ritchie: *Well-Connected Architecture*. Academy Editions, London, 1994.

25 ■ Peter Buchanan: *Renzo Piano Building Workshop. Complete Works*. Phaidon, London, 1993.

26 ■ Mark W. Rectanus: *Globalization: Incorporating the museum*. In: Sharon MacDonald: *A Companion to Museum Studies*. Wiley-Blackwell, 2010. 385. old.

elitistának tekinthető fogalmát a kommunikációé váltja fel (*Az antropologizált múzeum*, 16–17. old.).

Ébli ebben a kötetben két szempontból tárgyalja a múzeum intézményének és fogalmának megváltozását. Egyfelől beszél az időszakos és állandó kiállítások arányának és hangsúlyának eltolódásáról, a kiállításban az autentikus tárgyak és a dokumentáció megváltozott viszonyáról. Másfelől vizsgálja a múzeum tevékenységeit, új funkcióit és azok történeti előzményeit. A sikeres kortárs múzeumoknak a korábban mindent meghatározó gyűjtemény bemutatása mellett

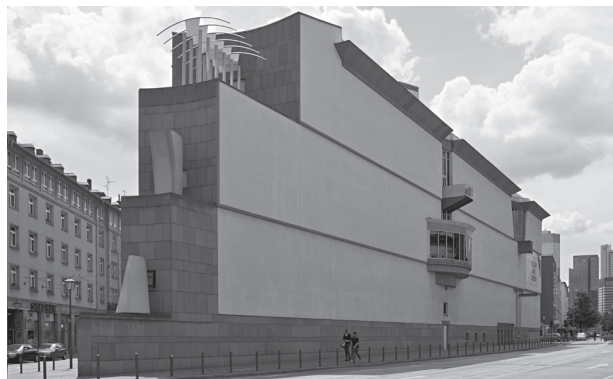

Renzo Piano – Richard Rogers: Centre Pompidou

számos szabadidő-eltöltési lehetőséget kell kínálniuk. Erre alkalmas lehet egy étterem, kávézó vagy akár a múzeumi ajándékbolt. A turistaipar megköveteli, hogy a múzeumok ne csak a helyi lakosság figyelméért küzdjenek, hanem olyan látványosságokkal szolgáljanak, amelyekért érdemes akár több száz, több ezer kilométert is megtenni. Mindennek köszönhetően a múzeumlátogatás olyan szabadidős tevékenység lett, amelyhez az aktuális időszakos kiállítások megtekintésén túl hozzátartozik az anyagi fogyasztás is.²¹

Az 1977-ben megnyílt, párizsi Centre Georges-Pompidou volt az első olyan multifunkcionális tér, amelynek látogatói közül sokan egyáltalán nem használták és nem használják a kiállítótereket.²² Ébli multidiszciplináris kortárs kultúrháznak nevezi ezt a Renzo Piano és Richard Rogers tervezte épületben elhelyezkedő intézményt, amelynek csupán egyik alegysége a múzeum (*Hogyan alapítsunk múzeumot? Kísérleti laboratóriumtól a kulturális turizmusig*, 23. old.). Lanfranco Binni már 1980-ban azt írta, hogy a Pompidou megvalósítja a múzeum európai és amerikai típusának szintézisét, amennyiben tökéletesen ötvözte a napóleoni dicsőséget az IBM-számítógépek világával.²³ A New York-i Metropolitan Museumnak már az alapító okiratában is szerepel, hogy a művészet népszerűsítésének elősegítése mellett feladata az is, hogy kulturális és szórakozási lehetőséget nyújtson a nagyközönségnek. Az amerikai múzeumok az európai példákat követve jöttek ugyan létre, de már a XIX. században is igen szoros kapcsolatban álltak a műkereskedelemmel és a pénzüccsel. Az amerikai polgár számára a

múzeum adott esetben nemcsak a tudás temploma, hanem befektetési lehetőség is. A XX. században az európai múzeumok dinamikus fejlődése megszakadt, a magángyűjtők egyre távolabb kerültek a nagy intézményektől, és a műkereskedelem központja áthelyeződött az Egyesült Államokba. Csak az 1960-as évektől mozdultak meg újra az időközben nagymértékben elavult intézmények, számottevő változásokra pedig 1968 után, immár az amerikai példákat követve került sor. Ez nem vonatkozik a kelet-európai régióra, ahol szovjet típusú múzeumi intézményrendszer jött lét-

Hans Hollein: Modern Művészeti Múzeum, Frankfurt

re, melynek hátulütői jelenleg is érezhetők például a magyar múzeumokat vizsgálva.

A Párizsban Beaubourg-ként emlegetett Pompidou Központ volt tehát az első európai intézmény, amely kísérletet tett az amerikai és európai múzeumi tapasztalatok szintetizálására. Vegyes használatú kulturális intézményként egyesíti az építészeti képet, a belső térélményt és a kulturális tartalmat.²⁴ Peter Buchanan így ír erről: „A Pompidou Központ tervezésének alapmotívuma a kultúrához való viszony újradefiniálása volt. A kultúrának le kell szállnia a piederstárlóról, szakítania az elitizmussal, és belépnie az élet mindennapi áramlásába. Ahelyett, hogy bezárnák egy templom- vagy mauzóleumszerű épületbe, újfajta nyilvános fórumon, az emberek és a művészet élénk interakciójának teret adó bazárban talál otthonra.”²⁵

Ébli szerint a Pompidou Központ megalapítása volt a franciák kissé megkésett válasza a New York-i Museum of Modern Art-ra. Azzal a szándékkal hozták létre, hogy kulturális ikonként határozza meg az európai színteret. S valóban a globális intézményrendszer egyik legjelentősebb szereplője lett, amelynek épülete kihagyhatatlan látványosság a Párizsba látogató turisták számára. Példája azt is jelzi, hogy a múzeumok, miközben a kultúra megjelenítésében megtartották kiváltságos helyüket, a látogatók megváltozott igényeire is válaszoltak: változott mind a múzeumépület jellege, mind a kiállítás szervezés, mind pedig a kiállításokhoz kapcsolódó szolgáltatások természete. A múzeum immár esztétikai élményt, információkat, szórakozást és materiális fogyasztási lehetőségeket is kínál.²⁶ Ébli összeg-

zésében: „A cél mindenütt hasonló: pluralizálni a múzeumot. A látogatók jöjjenek sokféle társadalmi csoportból; a helyszín adjon teret minél többféle művészeti és szórakoztató programnak; a múzeumi költségvetés merítsen minél több forrásból; s a kiállítások minél több irányban nyúljanak túl a művészet szigorúan definiált világán.” (*Az antropológizált múzeum*, 121. old.)

A múzeumi funkciók más kulturális intézményekből ismert funkciókkal keverednek: a múzeum eseményeket szervez (*event culture*), oktatási tevékenységet fejt ki, mindenféle vizuális élményt és vásárlási lehetőséget kínál.

A Modern Művészet Múzeumának (MoMA) étterme, New York

tőseget kínál. Az univerzális, enciklopédikus gyűjtőkörű intézményeket háttérbe szorítják a tematikusan szakosodó múzeumok, amelyek időszakos kiállítások és események szervezésével igyekeznek minél több látogatót vonzani. Mark W. Rectanus képletével: a funkcionális differenciálódás felszámolása + tematikus szakosodás = intézményi hibridek.²⁷ Thomas Krens, a Guggenheim franchise-lánc kitalálója és igazgatója Rosalind Kraussnak adott interjújában azt állította, hogy az enciklopédikus múzeumok ideje lejárt, a történeti elbeszélést, az időélményt kiszorította a térélményt nyújtó szinkronikus múzeum.²⁸ A múzeum a szabadidő eltöltésének megfelelő helyszínévé vált, ahol a változatos összetételű közönség megtalálhatja az érdeklődési körének legjobban megfelelő elfoglaltságot. *Az antropológizált múzeum* ezt a folyamatot több fejezetben és több szemszögből is bemutatja a legfontosabb nemzetközi példákkal illusztrálva, emellett azonban több fejezet foglalkozik a magyar múzeumok működésével is. Pozitív példaként a Fejős Zoltán irányította Néprajzi Múzeumot emeli ki. Mivel Magyarországon a politikai rendszerváltás nem párosult kulturális rendszerváltással, Ébli felvázol számos alternatívát, amelyekből a jelen és jövő szakértői válogathatnak a múzeumi intézményrendszer átalakítási stratégiájának kidolgozása során. A három könyv alapján úgy tűnik, hogy véleménye szerint a nyugati változások és tapasztalatok elemzése és megértése

nélkül hozzá sem érdemes fognunk egy jól működő és fenntartható magyar múzeumi stratégia kiépítéséhez.

MÚZEUM ÉS PÉNZ

Mindhárom könyvben, de különösen a *Múzeumánia* címűben az egyik legfontosabb kérdés az anyagi fenntarthatóság az adott kultúrpolitikai és intézményrendszeri adottságok összefüggésében. Az elsősorban állami fenntartású nagyintézmények mellett szó esik a magángyűjteményekről, a magánmúzeumokról,

Puskin Múzeum, Moszkva

illetve a magán- és a közsféra együttműködésének egyéb opcióiról is (különböző P+P²⁹ konstrukciók). A finanszírozási formák vizsgálata fontos, hiszen a fenntarthatóság tartalmi és koncepcionális szinten is befolyásolja a múzeumok politikáját.

Az egyre nagyobb múzeumépületek nyilván nehezen fenntarthatók. Az állam Európában igyekszik fokozatosan kibújni az ilyesfajta anyagi fenntartói kötelezettsége alól, az Egyesült Államokban pedig sohasem vett részt jelentős mértékben a kultúrafinanszírozásban. A múzeumok kommercializálódásának fő oka pénzügyi,

27 ■ Functional de-differentiation + thematic specialization = institutional hybridization. In: Rectanus: *Globalization*, 385. old.

28 ■ György: *A hely szelleme*, 245–246. old.

29 ■ Private and Public sponsorship, azaz privát és közpénzekre épülő finanszírozás.

30 ■ Thomas Hoving (1931–2009) 1967 és 1977 között igazgatta a Metropolitan Museum of Artot New Yorkban.

31 ■ Lásd a Guggenheim honlapját a *Village Voice* 2011. október 28-i számában megjelent dicséretéről: „Az újság „lelkendezve szólt az olyan népszerű termékekről, mint amilyen a Buckyball, a Slapwatch, az új Graf & Lantz file iPad tok, a Guggenheim Lego készlet, s hozzátette, hogy a bolt »legalább akkor hangsúlyt fektet az építészetre és az újító designra, mint a kerek rotundában a felette lévő szinten látható Kandinsky-remekművekre.«” <http://www.guggenheim.org/new-york/press-room/news/4312-guggenheim-store-named-best-museum-store>

32 ■ Idézi Michael Kimmelman: Does It Really Matter Who Sponsors a Show? Art View. *The New York Times*, 1996. május 19. <http://www.nytimes.com/1996/05/19/arts/art-view-does-it-really-matter-who-sponsors-a-show.html>

bevételekre szorulnak – legyenek akár alapítványokra támaszkodó amerikai, akár állami fenntartású európai intézmények (*Az antropológizált múzeum*, 113–139. old.). A múzeumi bevételnövelés legnagyobb múltra visszatérintő eszköze az 1960-as évektől az úgynevezett *blockbuster* kiállítások rendezése – az elnevezés állítólag a New York-i Metropolitan Museum akkori igazgatójától, Thomas Hovingtól származik.³⁰ Ilyen kasszasiker-kiállítás volt például Tutankhamun kincseinek vándorkiállítása, amely a washingtoni Smithsonian's National Gallery of Artból indult útjára 1961-ben. 1972-ben a londoni British Museum szervezte meg ennek újabb verzióját, amely 1981-ig turnézott.

A kasszasiker-kiállítások egyetlen problémája, hogy számuk véges, és képtelenség folyamatosan fokozni a látogatók szenzációéhségét. Emiatt a belépőjegyekből származó nyereség mellett szükség lett bizonyos kiskereskedelmi bevételekre is a múzeumokban. Olyan szolgáltatásokat kellett kidolgozni, amelyek becsábítják és benn is tartják a közönséget az épületben, köztük azokat is, akiket pusztán a múzeum exkluzív szolgáltatásai vonzanak. A londoni Tate Modern legfelső emeletére például így került üzleti ebédek és megbeszélések kedvelt helyszínékként exkluzív panorámaétterem, pazar kilátással a Temze túlsópartján található Szent Pál-székesegyházra. De egy szinttel lejjebb létesült egy zártkörű klub is, ahova a közönséges látogató be sem teheti a lábát. „S ezért (is) szaporodtak a múzeumi éttermek és boltok: a múzeumi épületek számláit hatékonyabban segít fedezni a kiskereskedelmi bevétel, mint a kiállítási terület. Kis túlzással az is mondható, hogy a kiállítás ürügy lesz: csak csábítsa be a látogatókat, azok aztán már költik a pénzüket, ami eltartja a múzeumot. Ez egyfajta árukapszolás – látszólag a kiállítási élményt vesszük meg a belépődíjjal, ám igazából a plaza jellegű fogyasztásunkat helyezük át a múzeumba.” (*Az antropológizált múzeum*, 124. old.)

Az amerikai múzeumok hamarabb kezdtek ilyen típusú bevételi forrásokat felkutatni, de a pénzügyi megszorítások miatt immár az európai múzeumoknak sincs más választásuk. Ma már nem épülhet múzeum megfelelő méretű és színvonalú étterem, kávézó és múzeumi bolt nélkül. 2011-ben például a *Village Voice* magazin a Guggenheim Museum ajándékboltját választotta meg a legjobb New York-i múzeumshopnak.³¹ Glenn D. Lowry, a New York-i MoMA igazgatója a következőket mondta erről: „Egyik múzeumnak sincs – kivéve talán a Gettyt – akkora alapítványa, hogy független lehessen a piactól, így az összes többi múzeumnak termékekkel kell kereskednie, vállalatokat kell elcsábítania, franchise-rendszereket átvennie és támogatók után kutatnia. A lehetőségek száma véges, és mindegyik verzió kompromisszumokkal jár. Az már az egyes intézményen múlik, hogy megbizonyosodjon arról, nem befolyásolják-e ezek a megoldások a kiállítások tartalmát és a múzeum integritását.”³²

Ébli az *Antropológizált múzeumban* a *Múzeum és pénz* című fejezetet még azzal kezdi, hogy a szakma és az olvasó számára szokatlan lehet, hogy a múzeumi

marketing és menedzsment kérdéseiről ír a következő lapokon, a többi kötetben azonban már magától értetődő szempontként tárgyalja a pénzügyi kérdéseket. Sajnálatos módon a magyar múzeumi közbeszédben a menedzsment szempontú múzeumelemzés ellen a szakértők még mindig berzenkednek. Ébli is tudja, hogy a múzeumok kommercializálódása nem feltétlenül üdvözlendő, kritikai elemzést igénylő jelenség. Az elmúlt évek budapesti múzeumfejlesztési tervei kapcsán például szinte soha nem kapott hangsúlyt az intézményi fenntarthatóság, nem is készültek műkö-

Norman Foster: A Zayed Nemzeti Múzeum terve, Abu-Dzabi

dőképes stratégiák vagy életképes üzleti tervek. Más kérdés, hogy a múzeumi negyedre vonatkozó tervek közül sem a Nyugati pályaudvar mögötti, sem az Andrássy Negyed néven tervezett, sem a Liget Projekt nem jutott igazán közel a tényleges megvalósuláshoz.

Ébli alapvetően leíró jelleggel tárgyalja a nemzeti közönségi kultúra- és múzeumfinanszírozási gyakorlatokat. Mindegyik könyvben gyors egymásutánban sorolja az érdekesebbnél érdekesebb példákat és az évek, vagy akár évtizedek óta jól működő finanszírozási konstrukciókat. Soha nem fejt ki, ezt miért teszi, az olvasó úgyis érzi, hogy szerinte a hazai intézményrendszer megoldatlan kérdéseit ezeknek a tapasztalatoknak a gondos tanulmányozásával, mérlegelésével és a hazai környezetre adaptálásával lenne érdemes átgondolni. Természetesen ehhez szükség lenne valamilyen párbeszédre és arra, hogy az Ébli által már elvégzett gondos alaputatást kritikai elemzések kövessék. Ezeknek a még el nem készült elemzéseknek lenne a feladata, hogy megvizsgálják – a számos példából egyet kiragadva – azt, hogy például a brit múzeumfejlesztési finanszírozási elv, ahol az állam pontosan akkora összeggel járul hozzá a beruházásokhoz, mint amennyit az intézmény saját forrásból és filantrópok adományaiból képes előteremteni, működhet-e egyáltalán a hazai közegben. Ha nem, miért nem, ha pedig igen, milyen feltételek mellett? (*Az antropológizált múzeum*, 116. old.)

REGIONÁLIS MÚZEUM-MÁNIA

Ebben a múzeumokkal foglalkozó három kötetben valóban hihetetlen mennyiségű múzeumról esik szó, de természetesen még Ébli elhivatottsága és ideje sem elegendő arra, hogy a világ összes intézményét alig ezer oldalban bemutathassa. Többször előkerülnek az európai periféria országainak múzeumai. Hogy ezzel a kifejezéssel Ébli pontosan mely országokra utal, az nem világos, de *Az antropológizált múzeum* kötetben ebben a kategóriában szerepelnek például a madri di múzeumok és a stockholmi Moderna Museet is, melynek igazgatója, Pontus Hultén később, 1974 és 1981 között a Pompidou Központ első igazgatója lett. Hultén egyébként intézményvezetőként a nagyszabású időszaki kiállításokra épülő program egyik legkorábbi híve volt. A londoni, berlini, párizsi és természetesen az amerikai példák mellett Ébli a *Hogyan alapítsunk múzeumot?* című könyvében esetlegesen megemlíti délkelet-európai, közép-európai, kelet-európai és osztrák példákat is. A harmadik kötet, a *Múzeumánia* ad magyarázatot visszamenőleg is erre a földrajzi felosztásra, amelyen az elemzések alapulnak. E kötet három fejezetbe csoportosítja a közreadott 28 tanulmányt, a fejezetek egy-egy régiót jelölnek, úgymint Dél-Európa és a Mediterráneum (Róma, Lisszabon, Athén), Nyugat- és Észak-Európa (Amszterdam, Frankfurt, Zürich, Basel, továbbá Göteborg, Oslo, Helsinki), valamint Közép- és Kelet-Európa (Krakó, Vilnius, Moszkva). Az első és a harmadik fejezet egyértelműen az *Antropológizált múzeum*ban európai perifériának nevezett régió intézményeit tárgyalja. A régiók szerinti felosztásnak és elemzésnek természetesen van létjogosultsága, de a jelen kötet esetében talán szerencsésebb lett volna a tematikus csoportosításnál maradni. Annál is inkább, mert az egyes tanulmányok címadása igen frappáns, a legtöbb esetben egészen pontosan megindokolja az írás helyét a kötetben és a múzeumelméleti diskurzusban is. Ilyen például a *Ha kortárs, akkor magán. Privát intézmények pótolják a hiányzó török kortárs múzeumokat* fejezetcím, pontosan összefoglalva, hogy arról a fél tucat kulcsfontosságú magánintézményről szól, amelyek a török múzeumi intézményrendszert meghatározzák.

A *Múzeumániában* érdemes odafigyelni a tanulmányok záró mondataira is. A fent kiemelt török fejezet áttekintését a 2012-ben nyílt isztambuli Masumiyet Müzesi regénymúzeum zárja. Az intézmény a Nobel-díjas Orhan Pamuk lakóházában, *Az ártatlanság múzeuma* című regény alapján összeállított gyűjteményt és tárgyinstalláció-együttest mutatja be, és 2014-ben elnyerte az Európai Év Múzeuma Díjat. Különösen jelentőségteljes ez a kitüntetés úgy, hogy a kiállítóter magánmúzeumként működik. Ébli a következő sorokkal zárja a fejezetet: „a kulturális intézményrendszerüket történelmi okokból csak mostanság kiépítő országoknak nem feltétlenül a nyugati minták másolása a kötelező recept, hanem saját, másutt még nem kitalált stratégiák megvalósítása is járható út.”

(*Múzeumánia*, 64. old.) Pár tanulmánnyal később Bécs művészeti múzeumainak kortárművészeti gyűjteményezési stratégiáját tárgyalja a szerző, kiemelve, hogy a Mumok (Museum Moderner Kunst – Stiftung Ludwig, Wien) és a Belvedere mellett az elmúlt évtizedben más bécsi intézmények is kortárs gyűjteményezésbe kezdtek. Olyan jelentős intézményekről van szó, mint az Albertina vagy a Leopold Museum. Időszaki kiállítások vagy aukciók formájában pedig a közelmúltban a Kunsthistorisches Museumba és a Dorotheumba is bekúsztak a kortárs művészeti alkotások. A fejezet végén Ébli kijelenti, hogy az alapvetően klasszikus városnak tekinthető Bécsben soha nem volt ekkora lelkesedés a kortárs művészeti alkotások felhalmozása iránt, és habár a tendencia folyamánai jelen pillanatban még beláthatatlanok, kortárs művek vásárlásából soha nem elég, hiszen később már nem lehet majd pótolni a klasszikussá váló darabok hiányát (*Múzeumánia* 149–155. old.).

A *Múzeumániát* kétféleképpen lehet olvasni. Egyrészt használható több tucat európai intézményt magyar nyelven összefoglaló adatbázisként, azaz kézikönyvként, másrészt a tanulmánycímeiket és a fejezetek végén található sommázatokat összeolvasva a magyar és budapesti múzeumügy gondjainak régóta esedékes megoldásához nagyban hozzájáruló szakmai állásfoglalás is kiolvasható belőlük.

A szakirodalmi tájékoztatásként vagy adatbázisként való használhatóság mindhárom kötetet jellemzi, amellet, hogy a szövegek fogalmazásmódjuknál és olvashatóságuknál fogva a szakterületen tájékozatlan olvasóhoz is szólni tudnak. A különböző (nem csak művészeti) múzeumokkal foglalkozó egységek minden esetben tartalmazzák az intézmények történetéhez kapcsolódó legfontosabb adatokat, évszámokat és neveket. Ebből a szempontból szerencsés lett volna a kötetek végén a hatékony keresést segítő tárgymutatókat közölni. Kiemelendő a közel 20 oldalas, jellemzően idegen nyelvű forrásokat tartalmazó bibliográfia az *Antropológizált múzeum* végén. Bár a szerző leírásai plasztikusak, mégis problematikus az első két kötetben az illusztrációk teljes hiánya, és csekély számuk a harmadikban. Természetesen a tárgyalat intézmények képe sok esetben eleve az olvasó fejében van, vagy a fotók pár másodperc alatt megkereshetők az interneten, azonban mivel sok esetben szó esik az építészeti megoldásokról és a múzeumi terek által teremtett miliőről, mégis szerencsés lenne a képi dokumentáció a szövegek mellett. □

AUTONÓMIA

Kántor Zoltán

Autonómia: cél vagy eszköz?
tanulmányok

Michael Tkacik

Az autonómia formáinak jellegzetességei

Tóth Norbert

A kisebbségi közösségek területi autonómiához
való jogának kérdése a releváns egyetemes nemzetközi
jogi normák fényében

Beretka Katinka

Autonómia a Vajdaságban

Rákóczi Krisztián

Autonómia helyett önkormányzatiság
Az önrendelkezés kérdése Szlovákiában

Ferenc Viktória – Tóth Norbert

Autonómatörekvések Kárpátalján

Dabis Attila

Az Åland-szigetek autonómiájának felülvizsgálatáról
Recenzió

Toró Tibor

Egy politikai közösség létrejöttének anatómiája

Bárdi Nándor

Otthon és haza.
Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről

Gáll Erwin

Egy periférikus régió periferiája
Székelyföld története I.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM

82.

2016/4.
SZÁM

A KULTÚRA ÚTJAI

AZ ELŐKELŐ KULTÚRÁTÓL A MAGASKULTÚRÁIG, A NÉPSZERŰ KULTÚRÁTÓL A TÖMEGKULTÚRÁIG

MÁRKUS GYÖRGY

BEVEZETÉS

Az itt közölt tanulmány kéziratát 2012 decemberében kaptam Márkus Györgytől.¹ Egy évvel korábban jelent meg utolsó könyve, a majdnem negyven év legfontosabb tanulmányait tartalmazó *Culture, Science, Society*.² A tanulmány tehát már a könyv után született: az nem biztos, hogy a megjelenése után, de az igen, hogy amikor ez a szöveg íródott, már össze volt állítva a kötet, eldőlt, hogy mi kerül bele. Emellett szól, hogy Márkus itt a kötet egyik legfontosabb írásához, a viszonylag késői, 2003-as *A kultúra paradox egysége: a művészet és a tudomány* című 3. fejezethez³ (és közvetve az egyik legkésőbbi szöveghez: a 2008-as *Adorno és a tömegkultúra: az autonóm művészet a kultúriparral szemben* című 20. fejezethez⁴) kapcsolódva újra fölveti az ott tárgyalt témákat, és – mintha csak ellenvetésekre válaszolna, vagy ő maga elégedetlen volna az ottani kifejtéssel – újabb érvekkel támasztja alá az álláspontját. Mondhatni, elvarrja a bírálói vagy a saját utólagos meglátása szerint korábban elvarratlan szálakat. – A következőkben két olyan szálát emelek ki, amely szorosan kapcsolódik a kötet 3. fejezetében kifejtett állásponthoz.

A 3. fejezet indító mondatai így hangzanak: „Előre bocsájtok néhány bevezető megjegyzést, amely megvilágítja a tanulmány tárgyát. A »kultúrát« itt nem abban a tág, antropológiai értelemben használom, amelyben rendszerint a »természet« ellentéte, hanem kizárólag a szónak az »alacsony« vagy »tömegkultúrával« szembeállított »magas« kultúra jelentésében.”⁵ Ez alá a magaskultúrára szűkített kultúrafogalom alá a művészet és a tudomány tartozik (valamint a kettő közti, »humánnak« nevezett köztes terület, de ezzel megint foglalkozik, ebben a fejezetben éppen csak érinti). Néhány sorral lejjebb időben is leszűkíti – behatárolja – a fejezetben tárgyalt kultúrafelfogást: „Nagyjából a késői XVIII. századot tekinthetjük azon időszaknak, amelyben az új kultúrafogalom tartalmilag megszilárdult. Ez lesz tehát a *terminus a quo*”, és – ugyancsak nagyjából – a második világháború végére tehető a *terminus ad quem*. Ennek a korszaknak a kultúráját Márkus »klasszikus modern kultúrának« nevezi.⁶

ERDÉLYI ÁGNES

Lényegében ugyanezzel kezdődik az itt közölt írás is, csak itt rögtön az elején jelzi a kultúrafogalom leszűkítése miatt felmerülő problémákat: „A »magaskultúra« elnevezés [...] már önmagában is tágabb kontextusba helyezi a témát, hiszen arra utal, hogy csupán a – valamilyen általánosabb értelemben vett – »kultúra« sajátos fajtájáról vagy típusáról van szó [...], a kifejezés már önmagában feltételezi ellentétének létezését ezen a tágabb szemantikai mezőn belül.” Ha van „magas-” kultúra, akkor kell lennie „alacsonynak” is: „egy olyan kulturális képződménynek, melyet [...] azoknak a mércéknek a leszállítása [...] jellemez, amelyek a magaskultúrának (immanens) jelentőséget kölcsönöznek.” Ebben a tanulmányban, teszi hozzá, azoknak a viszonyoknak a feltérképezésére vállalkozik, amelyek „a magaskultúrát ma szükségképpen ebben a tágabb kontextusban helyezik el”. – És ehhez kapcsolódik az egyik olyan szál „elvarrása”, amely a kötetben elvarratlanul maradt: vajon a 3. fejezetben tárgyalt „klasszikus modern kultúrával” szemben nem fogalmazható-e meg ez a „szemantikai” ellenérv?

Erre a kérdésre ad választ a tanulmány alcímében (*Az előkelő kultúrától a magaskultúráig, a népszerű kultúrától a tömegkultúráig*) jelzett folyamatok vizsgálata.

Márkus a preindusztriális korszak falusi kultúrájával azonosított népi kultúrát és a városi népesség alsó rétegeinek kulturális gyakorlatát nevezi – a korszak kifinomult, „előkelő” kultúrájával szembeállítva – „népszerű” kultúrának. Először sorra veszi e kétféle kultúra megkülönböztető jegyeit, majd rátér azokra a történelmi folyamatokra, amelyek során a kultúra e két premodern, illetve a korai modernitásra jellemző formája alapvetően átalakult. Erről már a kötet tanulmányaiban is szó volt, de most azt hangsúlyozza, hogy az átalakulás nem egyszerre ment végbe: az „előkelő” kultúra átalakulása magaskultúrává már a XVII. században megindult,⁷ a „népszerű” kultúra bizonyos formái viszont még a XX. század elején is léteztek. Az itt közölt tanulmány szóhasználatával ezt úgy is mondhatjuk, hogy

alapvetően megváltozott az a „tágabb szemantikai mező”, amelyen belül a „magaskultúra” kifejezés már önmagában feltételezi ellentétének, az „alacsony” vagy „tömegkultúrának” a létezését – de *aszimmetrikusan* változott meg. Ebben az időszakban a magaskultúra nem a tömegkultúra különböző formáival,⁸ hanem a „népszerű” kultúra még létező fajtáival élt együtt – ezekhez pedig kifejezetten ellentétesen viszonyult, lenézte, tulajdonképpen nem is tekintette „kultúrának” őket. A magaskultúra szempontjából ugyanis, amely (szemben a társadalmi elit kultúráját jelentő „előkelő” kultúrával) egyetemes érvényű, minden ember számára egyformán jelentős kívánt lenni, a „népszerű” kultúra „nemcsak »alacsonynak«, hanem egyenest elítélendőnek látszott: az egyik legnagyobb akadálynak, amely az útjában áll annak, hogy legalább a valódi kultúra alapvető elemei ténylegesen egyetemessé és népszerűvé váljanak.” – Röviden: ebben a korszakban (pontosan úgy, ahogy a 3. fejezet részletesen bemutatta) a magaskultúrát tekintették *kultúrának*.

Osszefoglalva az eddigieket: a tanulmány elején megfogalmazott „szemantikai” probléma nem kérdőjelezi meg a korábbi álláspontot. Igaz ugyan, hogy a „magaskultúra” elnevezés „már önmagában is tágabb kontextusba helyezi a témát, hiszen arra utal, hogy csupán a – valamilyen általánosabb értelemben vett – »kultúra« sajátos fajtájáról vagy típusáról van szó”, hogy „a kifejezés már önmagában feltételezi ellentétének *létezését*”⁹ (azaz, ha van magaskultúra, akkor kell lennie tömegkultúrának is) – csak hogy ebből nem következik, hogy *egyszerre kell létezniük*. És történelmileg úgy alakult, hogy a magaskultúra ellentéte, a tömegkultúra a „klasszikus modern kultúra” időben behatárolt fennállásának legnagyobb részében nem

létezett. (Ez a helyzet csak „a tömegkultúrának mint [...] sui generis képződménynek” a megjelenésével változott meg.)

Az új tanulmány alcímében jelzett folyamatok vizsgálata tehát megerősítette, mondhatni még egy érveléssel alátámasztotta, hogy a 3. fejezet joggal szűkítette le az időben behatárolt „klasszikus modern kultúra” fogalmát a magaskultúrára. Csakhogy van itt még egy probléma: a 3. fejezetben körvonalazott magaskultúra-fogalom nemcsak a művészet, hanem a tudomány is beletartozik, a kettő egységet, még hozzá *paradox egységet* alkot (tudniillik a kultúra e két területe egymás szöges ellentéte).¹⁰ De vajon összeegyeztethető-e ezzel az új tanulmányban előadott „szemantikai” érvelés? Az érvek (akár „előkelő” *versus* „népszerű”, akár „magas” *versus* „tömegkultúráról” volt szó) kizárólag a művészet területére vonatkoztak. Mi a helyzet a tudománnyal? Számunkra, akik már túl vagyunk a „behatárolt” időszakon, és azt látjuk, hogy a teljesen kibontakozott modern társadalmakban a tömegkultúra ténylegesen a magaskultúra kiegészítője és ellentéte lett, „ezen a fogalmi kereten belül elkerülhetetlenül fölvetődik a kérdés: létezik-e a tömegművészet mellett valami olyasmi is, amit tömegtudománynak nevezhetnénk?”

Első látásra már a kérdés – sőt maga a „tömegtudomány” kifejezés – is abszurdnak tűnik, mondja Márkus. De azért sorra veszi a számba jöhető jelölteket. Tulajdonképpen már az egységes tudományfelfogás megjelenésének pillanatában kialakult egy sajátos műfaj: a tudomány *népszerűsítése*.¹¹ A tudomány népszerűsítése azonban nem jó jelölt a „tömegtudományra”, hiszen nem a tömegkultúra része (inkább a tudomány alarendelt, de a tudós közösség tagjainál szélesebb közönséghez szóló periferikus terület).

De van-e egyáltalán a tömegkultúrának olyan része, amely rendszeres kapcsolatban áll a tudománnyal? Amíg csak a „legkeményebb” diszciplínákra (a matematikára és a tág értelemben vett fizikára) gondolunk, mondja Márkus, addig hajlamosak vagyunk a kérdésre nemmel válaszolni. Egészen más a helyzet viszont, ha azokat a területeket is figyelembe vesszük, amelyeket ma *kulturális szempontból* tudománynak tekintenek. Ezeket „poptudománynak” nevezi, és a tömegkultúra részének tekinti.

Ide sorolja azokat a kisgyermek számára készült képeskönyveket, a természet csodáit bemutató fotóalbumokat, filmeket és tévéműsorokat, amelyek a biológia egykor domináns, ma már periferikus (de például a rendszertani kutatásban még mindig jelentős) ágához, a természetrajzhoz kapcsolódnak. Lehet bennük tudományos információ, de érdektelenek a tudomány számára – inkább szórakoztatnak, esetleg esztétikai célokat szolgálnak.

Ide sorolja a kreacionizmust is, amely nem tudományellenes (retorikájában védelmébe veszi a tudományt), de azokhoz szól, akik már tudják, mit higgyenek, s csak hitüket akarják megerősíteni – gyakran persze kritikájuk tárgyának félrevezető bemutatá-

1 ■ A tanulmány néhány hónap múlva változatlan szöveggel megjelent. Lásd George Markus: *The Path of Culture. From the Refined to the High, from the Popular to Mass Culture*. *Critical Horizons*, 14 (2013), 127–155. old.

2 ■ George Markus: *Culture, Science, Society. The Constitution of Cultural Modernity*. Brill, Leiden–Boston, 2011. A kötet hamarosan megjelenik magyarul az Atlantisz Könyvkiadó gondozásában.

3 ■ *The Paradoxical Unity of Culture: The Arts and the Sciences*. In: *Culture, Science, Society*, 59–80. old.

4 ■ Adorno and Mass Culture: *Autonomous Art against the Culture Industry*. In: *uo.* 603–631. old.

5 ■ *Uo.* 59. old. (A szöveg eddig még nem jelent meg magyar fordításban. Az idézeteket a magyar kötet számára készült fordításban közlöm, a jegyzetben pedig az angol szöveg helyét adom meg a kötetben.)

6 ■ *Uo.* 60. old.

7 ■ Sőt (mint a 3. fejezetből tudjuk), ezt követően fokozatosan kialakult és a XVIII. században már megszilárdult az az új kultúrafogalom, amely csak a – művészetet és tudományt felölelő – magaskultúrát tekinti „kultúrának”.

8 ■ Persze részben azokkal is, hiszen bizonyos területeken már a XIX. század közepén megindult a „népszerű” kultúra átalakulása tömegkultúrává, de „a tömegkultúrának mint sajátos, sui generis képződménynek a kezdetét” nagyjából „a XIX. és XX. század fordulójára tehetjük” (ebben a számban, 128. old.).

9 ■ Kiemelés tőlem – E. A.

10 ■ Erről lásd: 3. fejez. 74–75. old.

11 ■ Ide sorolja a későbbi tudományos újságírást is, és általában a tudományos ismeretterjesztés minden formáját.

sával. De akár korrektek a kreacionista publikációk, akár nem, az biztos, hogy nem tekinthetők a tudományos népszerűsítés formáinak, viszont tudományos témákhoz kapcsolódnak, és meglehetősen népszerűek.

Vannak bonyolultabb esetek is. Csak részben sorolja ide azokat a munkákat, amelyek nem a tudományos elméletek érvényességével foglalkoznak, hanem a gyakorlati alkalmazásuk esetén felmerülő etikai, társadalmi és politikai dilemmákkal, valamint azzal, hogy alkalmazásuknak milyen hatása lehet a jelenlegi és a jövőendő nemzedékek életére nézve. Az ilyen témákkal – például az ökológiai változással, a környezetvédelemmel vagy a génmanipulációs eljárások alkalmazásával – foglalkozó munkák egy része önálló kutatás eredménye, és nyilvánvaló a tudományos jelentősége, más munkák nem érik el ezt a szintet, de eleget tesznek a tájékozott népszerűsítés kritériumainak. Nem kevés olyan is akad azonban közöttük, amely „meglehetősen nehéz tudományos retorikával ötvözve tálalja azt, ami a lényegében nem más, mint reményeink felkeltésének és félelmeink kezelésének kísérlete”, – és ezek közül sok alkalmas jelölt a „poptudomány” címre.

Végül ide sorolhatók a ma leginkább elterjedt és kulturálisan legkevésbé érdekes – többnyire az orvostudományhoz, a pszichológiához, a szociológiához, a közgazdaságtanhoz, a történelemhez vagy a filozófiához kapcsolódó – „hogyan legyünk...” könyvek vagy füzetek. Tulajdonképpen, jegyzi meg Márkus, „ezek az utolsó, groteszk csökevényei – reklámba burkolt maradványai – a felvilágosodás nagyszerű tervének, mely szerint a tudománynak oktatnia kell és hasznosíthatónak kell lennie, és ebben az értelemben mindnyájunk birtokává kell válnia”.

Ezzel a második nyitva hagyott szál is el van varrva. A 3. fejezetben Márkus úgy érvelt, hogy a kultúra nem azonosítható a művészettel, beletartozik a tudomány is. Mivel azonban a fejezet témája a kultúrát a modernitásra jellemző magaskultúrára leszűkítő „klasszikus modern kultúra” volt, az érvelés ott csak a magaskultúrára vonatkozott, és föl sem merült az a probléma, hogy a javasolt kultúrafogalom a kultúra egészére is illik-e. Az új tanulmány viszont megfogal-

mazza és megnyugtatóan meg is válaszolja a korábban nyitva hagyott kérdést: részletesen alátámasztja, hogy „elméleti szempontból a teljes referenciartományban jó lelkiismerettel használhatjuk a »tömegkultúra« kifejezést. Nemcsak tömegművészet létezik, hanem »poptudomány« is; az utóbbi is a tömegkultúra egyik területe és alkotórésze, melynek természetesen nem elhanyagolható kulturális befolyása és gazdasági jelentősége is van.” – Kicsit kevésbé megnyugtatóan ezt talán úgy is megfogalmazhatjuk, hogy nekünk, akik jóval a *terminus ad quem* után élünk, nemcsak a tömegművészet, hanem a poptudomány kihívásaival is szembe kell néznünk.

A 3. fejezetet Márkus kérdéssel zárta: „Vajon a mi – állítólag posztmodern – korunk egyben »posztkulturális« világ is volna, melyet egy sokkal átfogóbb egység ereje jellemez, mint azt manapság gyakran hangoztatják: a látszat és a látvány mindent átható világa, mely nemcsak a magas- és tömegkultúra megkülönböztetést tüntette el, hanem a képzelet alkotta fikciók és az értelem által feltárt tények igazsága közötti megkülönböztetést is?”¹² Az itt közölt tanulmány zárómondatai mintha csak erre a kérdésre válaszolnának: „Újabban azonban (mintegy bizonyos posztmodern elképzelések részleges beigazolódásaként) jelentős és erős törekvést látunk e dichotóm módon szerveződő elkülönülés kiegyenlítésére, ami annak tudható be, hogy mára mindkét alkotórészét – a magas- és a tömegkultúrát – körülveszi egy tágabb kontextus, a *kultúriparoké* (így, többes számban, hogy látható legyen: nem azonos a tömegkultúrával). Ebben a kontextusban tulajdonképpen újraértelmezhető maga a »kultúra« [...]. A »kultúrát« ma a szabadidő eltöltésével, azzal a sokféle, változatos tevékenységgel azonosítjuk, amely a kultúriparok jóvoltából áll rendelkezésünkre.”

Ezt az új kultúrafogalmat a tanulmány már nem elemezte. A feladatot, mondta Márkus György befejezésül, „talán majd egy más alkalommal végzem el” – Már nem volt más alkalom. □

12 ■ Markus: i. m. 80. old.

Amagaskultúra eszméje és fogalma csak a modernitásban alakul ki. Általános érvényűnek és minden ember számára jelentősnek ítélt tevékenységeket és ezek sikeres eredményeit jelöli. Az ilyen tevékenységek sikerét vagy kudarcát mindig a saját, belső értékkritériumaik szerint kell megítélni. A fogalom a társadalmi-kulturális törekvések két fő – rendszerint egymással szemben állónak gondolt – típusát egyesíti: a tudományt és a művészetet.

A „magaskultúra” elnevezés azonban már önmagában is tágabb kontextusba helyezi a témát, hiszen arra utal, hogy csupán a – valamilyen általánosabb érte-

lemben vett – „kultúra” sajátos fajtájáról vagy típusáról van szó. És ami még fontosabb, a kifejezés már önmagában feltételezi ellentétének létezését ezen a tágabb szemantikai mezőn belül. Ha van „magas” kultúra, akkor kell lennie „alacsonynak” is: egy olyan kulturális képződménynek, melyet – elterjedtségétől és népszerűségétől függetlenül – azoknak a mércéknek a leszállítása, leértékelése és feladása jellemez,

1 ■ Lényegében hasonló szemantikai hatása van a – rendszerint a zenére alkalmazott – „komoly” és „könnyű” megkülönböztetésnek.

amelyek a magaskultúrának (immanens) jelentőséget kölcsönöznek.¹ Ez már azt is jelzi, hogy a kultúra itt használt általános fogalmának centrumában az érték problémája áll. A következőkben ezzel a szűk, értékterhelt kultúrafogalommal foglalkozunk.

A múlt század első felében az alacsony kultúra elnevezés még problémátlanul látszott volna. Általános elfogadott volt, hogy csak a magaskultúrához sorolható művek tartanak számot jogosan elméleti és tudományos érdeklődésre. A mindennél jelen lévő, mindent elárasztó alacsony kultúra (bármilyen legyen is a neve) csak azokat foglalkoztatta – és rendszerint őket is nagyon sztereotip módon –, akik közvetlen veszélyt láttak benne a szó legfennköltebb értelmében vett, valódi kultúrára nézve, és ezt többnyire valamilyen általános modernitáskritika keretében fogalmazták meg. Ezért érthető, hogy amikor az „alacsony” kultúra – a késői modernitásban elért megkérdőjelezhetetlen gazdasági, társadalmi és kulturális hatásának köszönhetően – sui generis érdeklődés tárgya lett, maga a kifejezés látszott alkalmatlannak. Ma, ha egyáltalán, csakis polemikus éllel használják. És ez rendben is van. Ha ugyanis valaki komolyan vizsgálni akarja és fel akarja tárnai a magaskultúrához fűződő viszonyát, akkor nem használhat olyan terminológiát, amely – legalábbis a legfontosabb szempontból: értéke és jelentősége tekintetében – eleve megítéli és megszabja a helyét.

A következőkben természetesen nem célom, hogy érdemi elemzést nyújtsak a magaskultúra ellenpárjáról, melyet már nem nevezek „alacsonynak”. Ez a feladat meghaladná a kompetenciámat. Törekvésem merőben „topográfiai”: olyan fogalmi hálót javaslok, amelyben reményeim szerint megfelelően feltérképezhetőek azok a viszonyok, melyek a magaskultúrát ma szükségképpen ebben a tágabb kontextusban helyezik el. Ellenpárját pedig „tömegkultúrának” fogom nevezni.

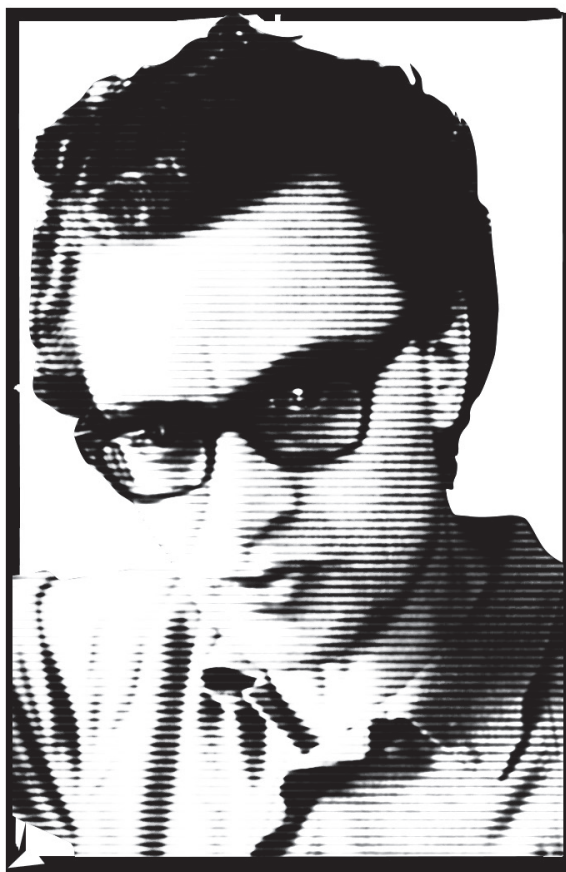
Lehet persze úgy érvelni, hogy az ilyen terminológiai változtatás csupán az egyik inadekvát kifejezést helyettesíti egy másikkal, amelyik ugyanolyan megtevesztő, hiszen mindkettő lényegéből fakadóan

pejoratív. Az „elittel” szembeállított és az irracionális, könnyen elcsábítható, durva és kegyetlen sokasággal társított „tömeg” hasonlóképpen az értéktelenség képzetét kelti. Ilyen értelmezéssel kétségkívül még ma is találkozunk. De erősen vitatható, és hogy megáll-e, az végső soron azon múlik, milyen gyakorlati, társadalmi-politikai premisszák húzódnak meg mögötte. A szociológiailag felfogott elit lényegéből fakadón

nem szükségképpen értékesebb, mint az adott kor „tömegei” – még ha a saját történeti közegében így tekintettek is rá. Vajon a náci elit bármilyen mérvadó értelemben „jobb” volt, mint a – ráadásul többnyire megtevesztett – német „tömegek”? Vagy ha pusztán a kultúrát nézzük, vajon a néhány kis német államban a XVIII. század elején virágzó frankofil kultúra a művészetben termékenyebb volt és jelentősebb eredményeket hozott, mint a parasztság öröklött „népi” kultúrája? Még azok közül is sokan vitatnának egy ilyen állítást, akik egyébként nem a romantika elkötelezett hívei. Általában elmondható, hogy az egyes társadalmak „elitjének” és „tömegeinek” kultúrája között nincs egyszerűs mindenkorra adott, szilárd és egyértelmű értékviszony – ez a viszony történelmileg változó.

Rögtön hozzá kell tennem, hogy a „tömegkultúra” melletti döntésem elsősorban pragmatikus megfontolásokon alapult. Nem következik belőle, hogy kritikátlanul elfogadom a benne foglalt jelenségek Adorno által adott jellemzését, aki divatba hozta a kifejezés használatát. Ugyanakkor azonban nem választhattam a másik kínálózó terminológiai megoldást sem: az ide tartozó kulturális tevékenységeket és eredményeiket nem nevezhettem a populáris vagy a „népszerű” kultúrához tartozónak, mivel ezt a kifejezést körülhatároltabb és történelmileg meghatározott értelemben akarom használni. Az elemzés szintjén szeretném megkülönböztetni a premodern és korai modern idők „népszerű” és „előkelő” (csiszolt, művelt) kultúrája közti viszonyt a tömeg- és magaskultúra közti viszonytól, ahogy ez utóbbit ma értik, és ahogy ma ténylegesen jelen van.

A „népszerű” kultúra, ahogy itt használjuk a szót, magában foglalja mind a – romantikus folklorisztika

hatása alatt – rendszerint a preindusztriális paraszt-ság falusi kultúrájával azonosított népi kultúrát, mind pedig a városi népesség alsó rétegeinek kulturális gyakorlatát, ide sorolva egészen a XX. század elejéig az ipari korszak munkásosztályának kultúráját, legalábbis annak bizonyos vonásait és alkotórészeit is. A kultúra e két formája között kétségkívül jelentős különbségek vannak. A városi alsó rétegek körében népszerű kultúra mindig sokkal dinamikusabb volt, gyorsabban változott, mint a tradicionális népi kultúra. Ebben alapvető szerepet játszott, hogy termékei igen hamar áruvá váltak. A nagyobb városi központokban már a késő reneszánsztól kezdve állandó telephelyei voltak a megvásárolható szórakozásnak. A XIX. század második felében a városokban az ilyen helyek különféle formái (zenés kocsmák, kabarék, revük, varieték, cirkuszok, pénzbedobós vagy filléres látványosságok) lettek a munkásosztályhoz és az alsó középosztályhoz sorolható (férfi) népesség többségének esetében a kulturális tevékenységek fő színterei. E korszakra vonatkozóan lényegében elfogadhatjuk David Chaney jellemzését: a városokban elterjedt népszerű kultúra „a városi társadalom anonim sokaságának alkalmi látványosság formájában nyújtott, megvásárolható szórakozás”.² Ennek messzemelő következményei voltak. A vidéki népi kultúrától eltérően ezek a kulturális tevékenységek egyrészt megszabadultak a vallási ünnepek és az idénymunkák időbeli kötöttségeitől. Ugyanakkor, másrészt, a közösség tagjainak részvételét feltételező – és így a résztvevők szerepét cseppfolyóssá tevő – kommunális jellegüket is elvesztették. Világosan elkülönültek egymástól a többé-kevésbé vagy teljesen professzionális előadók és a „hallgatóság”, még ha az utóbbi nagyon aktív, élénken reagáló, az előadásba „bekapcsolódó” (vagy néha hangoskodó, összevissza kiabáló) közönség volt is. Legalábbis ez volt az uralkodó tendencia, noha még a XIX. század végén is megjelentek a közösségi kulturális tevékenység új formái a városokban (dalárdák, rezesbandák, munkásklubok stb.).

Az erősen hangsúlyozott különbségek ellenére mégis van értelme egybefoglalni a hagyományos népi és a városi népesség alsó osztályaira jellemző kultúrát, mint a kor „előkelő” kultúrájával szemben álló „népszerű” kultúrát. Vannak ugyanis olyan lényeges közös vonásaik, amelyek megkülönböztetik őket a kifinomult, előkelő kultúrától. Mindenekelőtt azok a csatornák és közvetítő közegek tartoznak ide, amelyek keresztül a kultúra e két nagy formáját jellegzetesen terjesztették és továbbadták. A népszerű kultúra mindkét változatában alapvetően szózhagyomány, szóbeli közlés útján terjedt (a szóbeliséget tág értelemben véve, ide sorolva a nem lekottázott zenét is). Az előkelő kultúra viszont egyre nagyobb mértékben írásbeli lett, művelése írásos formát öltött, írásban adták elő és így védelmezték.³ Ennek megfelelően a népszerű kultúra helyi jellegű volt, a helyi dialektust használta, és a helyi ízlést követte, míg az elit művelt, csiszolt kultúrája először főként a latint használta, azután pedig a

„nemzeti” nyelv irodalmi változatát. A szóbeliségnek tudható be az is, hogy a népszerű kultúra a tradíciókhoz igazodott. Ez azonban semmiképpen nem – még a hagyományos népi kultúra esetében sem – jelent változatlanságot és mozdulatlanságot. Természetesen az ilyen kultúrák is változtak, csak a változás a régiók közti kapcsolat lassú mechanizmusain keresztül ment végre és terjedt el, valamint művelőiknek spontán tevékenysége révén, akik összegyűjtötték, újradeltek, és a konkrét helyzet követelményeihez vagy a hallgatóság adott csoportjának várakozásaihoz igazítva változtatták az öröklött tradíció egyes elemeit. Ez nagymértékben így volt még a városokban elterjedt népszerű szórakozások későbbi, tisztán megvásárolható áruként terjesztett formái esetében is. Ezek csak akkor lehettek sikeresek, ha olyasmire támaszkodtak, amit hallgatóságuk a megszokott sémák és ismerős motívumok alapján képes volt felfogni. Az előkelő kultúra viszont a reneszánsztól kezdve egyre nagyobb értékhangsúlyt helyezett az újdonságra, az újításra és az eredetiségre. Ezek végül olyan követelmények lettek, amelyeket feltétlenül teljesíteni kellett, ha valami ezen a területen kulturális jelentőségre tartott igényt.

Mindez szorosan összefügg a kulturális tevékenységek e két múltbeli típusának többi alapvető megkülönböztető jegyével. A népszerű kultúrát a szó tág értelmében *előadták*: művelői aktívan részt vettek sajátosfajta *események* létrehozásában. Ezeket az eseményeket néha különös, fokozott jelentőséggel ruházták fel, de még ilyenkor is bekapcsolódtak a közös élet általános menetébe. Az előkelő kultúra esetében viszont a kultúra létrehozását egyre inkább objektíváló tevékenységnek, „művek”, azaz különleges, ideális *tárgyak* alkotásának tekintették, melyek közül néhány azután megfelelő kivitelben, konkrét és érzékileg megragadható formában is testet öltött. Az ilyen tárgyak mint „művek” keletkezésüktől függetlenül, a befogadók szubjektív választásának és érdeklődésének megfelelően széles körben elérhetővé váltak e kultúra

2 ■ David Chaney: *Cultural Change and Everyday Life*. Palgrave, Basingstoke, 2002. 167. old.

3 ■ Amikor a XVIII. századtól kezdve az írni-olvasni tudás elterjedt a „hétköznapi” emberek körében, néhány nyugat-európai országban nyomtatott anyagok (elsősorban rövid nyomtatványok, ponyvairódomok, kalendáriumok, naptárak, de később újságok és folyóiratok is) fokozatosan elérhetővé váltak, mégpedig nemcsak a városi mesteremberek, majd az ipari munkások számára, hanem a vidéki népesség bizonyos körei számára is (habár itt gyakran hangosan felolvasták őket a család vagy a szomszédság írástudatlan tagjainak). Ez kétségkívül hozzájárult e rétegek széles körű szekularizálódásához és politikai aktivizálódásához.

4 ■ Ennek rövid és tömör kifejtését lásd George Markus: *The Paradoxical Unity of Culture: The Arts and the Sciences*. In: *Culture, Science, Modernity. The Constitution of Cultural Modernity*. Brill, Leiden–Boston, 2011. 59–80. old. Magyarul: *A kultúra paradox egysége: a művészet és a tudomány*. In: *Kultúra, tudomány, modernitás. A kulturális modernitás konstitúciója*. Atlantisz, Bp. (várható megjelenés: 2017. május).

5 ■ Erről lásd pl. Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*. Temple Smith, London, 1978. 24–29. old. (Magyar kiadása: *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég – Hajnal István Kör, Bp., 1991.); Gary S. Cross: *A Social History of Leisure Since 1600*. Venture Publishing, 1990. 16–20. old.

fogyasztói számára. Más szavakkal: a népszerű kultúra esetében nem tettek szisztematikusan különbséget a mű és annak térhez és időhöz kötött bemutatása között, függetlenül attól, hogy csupán ismétlés (vagy éppenséggel innovatív jellegű) volt az utóbbi. Ennek megfelelően a szerző és az előadó között sem tettek különbséget. A szerzőség fogalma általában nem volt világosan alkalmazható a hagyományokat követő népszerű kultúrában. A szerzőség jogi védelmének és gazdasági elismerésének biztosan nem voltak meg a társadalmi mechanizmusai. A népszerű kultúrából tehát hiányzott az a hermeneutikai elrendezés, amely – legalábbis a „klasszikus” modernitásban – a magaskultúra önértelmezése és kifejtése mögött meghúzódott, és társadalmi integrációjának fogalmi keretét nyújtotta: a szerző–mű–befogadó séma.⁴ Mégis széles körben elterjedt és hatott, még abban az időben is, amikor a magaskultúra (mint az „előkelő” kultúrától eltérő képződmény) megjelent, és még a XIX. században is végig létezett. Így az új fogalom, a magaskultúra és az alá sorolható kulturális tevékenységek hosszú időn keresztül nem a tömegkultúrával éltek együtt, hanem a népszerű kultúra különböző formái jelentették az ellenpárjukat.

Az említett normatív hermeneutikai séma az előkelő kultúra történeti fejlődése során jött létre, nem utolsósorban a kultúra áruvá válásával összefüggő változások hatására. Megváltozott a kultúra helyzete és társadalmi bázisa: az udvari és földbirtokos nemesesség helyett a városi polgárság lett a kultúra fogyasztója. De az előkelő kultúra átalakulása magaskultúrává jelentős mértékben megváltoztatta az utóbbinak a népszerű kultúra még létező formáihoz fűződő viszonyát, legalábbis a kulturális öntudatban és az adott kor (durván a XVIII. század vége és a XIX. század) megfogalmazásában, ám a kulturális tevékenységek intézményes szerveződésében nem szükségképpen.

Az előkelő kultúra nemcsak ténylegesen volt a társadalmi elit kultúrája, hanem úgy is fogták föl, mint ami egyedül az elit tagjaihoz illik és számukra rendeltetett. A helyzetükhöz méltónak tartott életforma részét alkotta, amely képessé teszi őket társadalmi feladataik ellátására. A népesség nagyobbik része – megfelelő gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások hiányában – nemcsak ténylegesen volt kirekesztve az előkelő kultúrából, hanem teljesen alkalmatlannak tartották arra, hogy a részese legyen, sőt talán még veszélyesnek is gondolták, mivel teljesíthetetlen vágyakat ébreszt és hiú várakozásokat kelt. A korai modernitásban a népszerű kultúrát „alacsonynak”, ám ugyanakkor jogosultnak tekintették. A kultúra népszerű és előkelő formája közti kapcsolat nemcsak hierarchikusan rögzült, hanem *aszimmetrikus* is volt. Az előkelő kultúra elit közönsége ebben az időszakban gyakran patronálta a népszerű szórakozás közösségi formáit (helyet biztosított, ételt-italt adott stb.), s így egyúttal megpróbálta – különösen az egyház „lekipásztori befolyását” felhasználva – ellenőrzése alatt tartani őket. Az elit tagjai rendszeresen részt vettek

ezek egyikén-másikán, elsősorban a különféle világi és vallási fesztiválokon.⁵ Ugyanúgy, ahogy a megfelelő alkalmakkor a nemzeti nyelv irodalmi formáját beszélő földbirtokos nemesember a birtokán használatos helyi dialektust is beszélte, az elit is jól ismerte a népszerű kulturális tevékenységeket mint a kikapcsolódás vulgáris, de megengedett formáit, a saját társadalmi státuszának konvencióitól és a kötelező udvariasságtól pillanatnyi megszabadulást ígérő szerepjátszást. Ebben az értelemben az előkelő és a népszerű kulturális tevékenységeket egyáltalán nem egymás „alternatívájának” tekintették – a köztük fennálló viszony inkább egyoldalú szegregációként jellemezhető.

A XVII. század kezdetétől azonban az előkelő kultúra elit közönsége több lépésben és a különböző országokban eltérő ütemben fokozatosan felhagyott a népszerű kultúra támogatásával és a közös rendezvények látogatásával. Egyre többen látták úgy, hogy az utóbbiakon nemcsak fenn kell tartani a rendet, hanem legfőképpen felülről diktált, radikális reformokra van szükség. Ez az eredetileg vallási motivációjú törekvés kapott világi igazolást és törvényes megerősítést a magaskultúra eszméjének megjelenésekor. Mindez először nem is annyira a tényleges változásokat érintette a kulturális tevékenységekben (melyek áruvá válása ellentétes irányba hatott), mint inkább azt, ahogy a változásokat a társadalom érzekelte – a kulturális kritika ekkoriban intézményesült, új eszközének közvetítésével – az időszakonként megjelenő lapokban és a szélesebb közönségnek szóló értekezésekben a nevelésről, a felvilágosodásról, az izlésről és az igazolt tudásról.

Az előkelő és a magaskultúra eszméje között ugyanis az az egyik legalapvetőbb különbség, hogy szemben az előbbi normatív módon szabályozott, korlátozott közönségével, az utóbbi arra formált igényt, hogy egyetemes érvényű és minden ember számára egyformán jelentős legyen. A szép és a fenséges iránti érzék, az igaz tudás elsajátítását lehetővé tevő képességek – ezek mind az emberi elme működésébe bevésett, természetes adottságok. De ahogy az elvetett magot művelni, úgy a csíra formájában velünk született igaz kultúrát csiszolni kell, mert a nyers érzéki vágyak és az irracionális félelmek – különösen, ha meghatározott (például kereskedelmi vagy társadalmi) érdekek állnak mögöttük – könnyen eltorzítják és megakadályozzák a kiteljesedését.

A magaskultúra szempontjából nézve a népszerű városi kultúra ekkor nemcsak „alacsonynak”, hanem egyenest élitelendőnek látszott: az egyik legnagyobb akadálynak, amely az útjában áll annak, hogy legalább a valódi kultúra alapvető elemei ténylegesen egyetemessé és népszerűvé váljanak. A népszerű kultúrát most már nem a kifinomult, előkelő kultúrától eltérő és elkülönült formának, hanem a magaskultúra belső értékével és vonzerejével versengőnek tekintették, mivel szemérmertlenségében, brutalitásában és gondolatatlanságában a legrosszabb emberi ösztönöknek kedvez, és gúnyt űz mindenből, ami magasabb ren-

dú. A népi kultúrát viszont a romantikus nacionalizmus megjelenése következtében egészen másképp értékelték. A nemzet testéből fakadó, csiszolatlan, ám egyúttal romlatlan kultúrának tartották, minden magaskulturális tevékenység őseredeti táptalajának; úgy gondolták, csak ez teszi képessé az utóbbit, hogy valami különlegessel és pótolhatatlannal járuljon hozzá az egyetemes emberi értékek tárházához.

Ezek persze rendkívül sematikus meglátások.⁶ A népszerű és az előkelő (később: magas) kultúra fogalmi megkülönböztetése, mint minden kétosztatú, kizárólagos szembeállítás – noha a megismerés folyamatában szükséges az eligazodáshoz –, alapvetően leegyszerűsítő jellegű, képtelen számot adni a kettő közti sokféle átmeneti, s ebből következően kétértelmű folyamatról és formáról. Történelmileg természetesen kétirányú mozgás volt közöttük, „felé” és „lefelé” is terjedtek a témák, stílusok és műfajok, s ezáltal ők maguk is változtak és módosultak. Ez a kulturális tevékenységek nagy osztályaira is vonatkozik – a dráma például eredetileg népszerű színházi forma volt, és csak később lett az előkelő, kifinomult szórakozás egyik eleme. Ennél is fontosabb, hogy a *regény* eredetileg az „alacsony” szórakoztatás formájaként alakult ki, amely nem igazán illik a kifinomult olvasóhoz.

Túl ezen a magától értetődő észrevételen (vagy szabadkozáson), nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a népszerű és előkelő kultúra közti megkülönböztetés nem csupán fogalmi konstrukció, hanem a *mi* fogalmi konstrukciónk – mi pedig evidensnek, és evidens módon minden társadalomra alkalmazhatónak tekintjük a kultúra szűk, értékterhelt fogalmát, a neki megfelelő további felosztással együtt. A saját jellegzetes történelmi közegükben egyáltalán nem is lehetett volna őket így megkülönböztetni. A maguk idején ugyanis a „kultúra” (mármint, ahogy mi értjük) e két történelmi formája nem úgy jelent meg, mint egy közös nemfogalom alá sorolható, két eltérő vagy szemben álló species, melyek elsősorban feltételezett értékük tekintetében különböznek egymástól. Általában nem úgy fogták fel e két formát, mint ami egyáltalán összehasonlítható, hanem mint különböző osztályokhoz vagy társadalmi szereplőkhöz tartozó, illetve nekik tulajdonított, hierarchikusan rendezett életformák szerves alkotórészét. Azok a tevékenységek sem alkottak végrehajtójuk, illetve a cselekvők számára valamilyen jól definiálható egységet, fogalmilag külön osztályt, amelyeket ma a megfelelően értelmezett „kulturális” jelző alá sorolunk. Számunkra a kifinomult, „előkelő kultúra” valamely történelmi formája olyan tevékenységeket foglal magában, mint a zenélés és a zenehallgatás, a „méltóságteljes” tánc, irodalmi művek írása és olvasása, szépművészeti alkotások patronálása és átvétele bizományba reprezentálás vagy díszítés céljából stb. A tevékenységek végrehajtói számára azonban ezek némelyike ugyanabba a kategóriába tartozott, mint a lovaglás és a vadászat, a sakkozás vagy a kockavetés, míg más részük egészen más – pél-

dául vallási – kontextusba illeszkedett. Hasonló volt a helyzet a népszerű kultúrával. A közös éneklést a kocsmában, a vásári mesemondó vagy az utcai énekes meghallgatását ugyanolyan típusú tevékenységnek tekintették, mint egy kakasviadal megtekintését, vagy a részvételt két szomszédos falu közti tömeges – világos szabályok vagy bíró nélkül játszott – futballmeccsen.

Mindezen fenntartások ellenére az alapvető fogalmi tájékozódás érdekében mégis szükség van arra, hogy a premodern idők és a korai modernitás népszerű, illetve előkelő kultúrája közti viszonyt világosan megkülönböztessük a ma is létező magas- és a tömegkultúra közti viszonytól. Ugyanakkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy a magaskultúra fogalma és intézményesült gyakorlata történelmileg az előkelő kultúrához tartozó tevékenységek (alapvető) átalakulásából jött létre, és hogy a megjelenő magaskultúra hosszú időn keresztül együtt élt a továbbra is fennmaradó és fejlődő népszerű kulturális tevékenységekkel.

Talán a XIX. és a XX. század fordulójára tehetjük a tömegkultúrának mint sajátos, sui generis képződménynek a kezdetét. Mint a korszakos változások esetében általában, a határ itt is meglehetősen önkényes, hiszen a változások nem egyenletesen következtek be. Néhány területen már a XIX. század második felében vagy még korábban megjelent a tömegkultúra egyik-másik vonása a kulturális termékekben: például a kötelező elemi oktatási rendszernek és ezt követően az írni-olvasni tudás általánossá válásának köszönhetően az irodalomban. De még évtizedekbe telt, amíg a tömegkultúra mint a teljesen kibontakozott moderni-

6 ■ Általában a „népi” és „népszerű”, valamint a „népszerű kultúra” jelentésében végbement változások részletesebb és konkrét történelmi áttekintéséhez lásd különösen Morag Shiach: *Discourse on Popular Culture: Class, Gender and History in Cultural Analysis, 1730 to the Present*. Stanford University Press, Stanford, 1989.

7 ■ Az ezekhez a változásokhoz kapcsolódó történelmi tendenciák általános áttekintését és elemzését lásd Asa Briggs – Peter Burke: *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. Polity, Cambridge, 2002.

8 ■ Ez a címe Lawrence W. Levine tanulmányának, amelyben védelmébe veszi és a legvilágosabb megfogalmazását adja ennek a nézetnek (lásd *The Folklore of Industrial Society: Popular Culture and Its Audiences. The American Historical Review*, 97 [1992], 5. szám, 1369–1399. old.). Lásd még a tanulmányt követő írásokat is, amelyekre ugyanabban a számban válaszol (Robin D. G. Kelley: *Notes on Deconstructing the „Folk”*, uo. 1400–1408. old.; Natalie Zemon Davis: *Toward Mixtures and Margins*, uo. 1409–1416. old.; T. J. Jackson: *Tears: Making Fun of Popular Culture*, uo. 1417–1426. old.; valamint Lawrence W. Levine: *Levine Responds*, uo. 1427–1430. old.).

9 ■ Néhányan talán fölteszik a kérdést, hogy vajon a ma kétségkívül legnépszerűbb kulturális médium, a tévé műsorai esetében egyáltalán lehetséges-e ilyen megkülönböztetés? Elképzelhető, hogy a tévé „nevel” – de vajon elképzelhető-e magaskultúra a televízióban? Számomra viszont az a felfoghatatlan, hogyan tagadhatja valaki, hogy ha a tévé közvetíti, mondjuk a *Walkürt* Bayreuthból, az mindenkorai hallgatójának/nézőjének magaskulturális élményt jelent. Lehet, hogy a körülmények nem olyan megfelelőek, mint ha ott volna az előadáson, de még mindig sokkal jobbak, mint ha egy rossz előadást hallgatna valamilyen vidéki operában. És a mai műholdas és kábeltelevíziókban számos csatorna közül választhatunk, amelyek rendszeresen bemutatnak ilyen műsorokat, illetve közvetítenek hasonló eseményeket.

tás társadalmi életének megkerülhetetlen, mindenütt felbukkanó, mindent elárasztó jelensége megerősödött és megszilárdult. A legfőbb hajtóerőt természetesen a kommunikáció és a sokszorosítás új eszközeit megteremtő és kereskedelmileg sikeresen kihasználó hatalmas technikai haladás jelentette: a fénykép, a film, a hangrögzítés és -sokszorosítás egyre kifinomultabb eljárásai, a rádió, a televízió és most az internet.⁷ Ez a technikai újításoknak köszönhető eredmény azonban nem a népszerű kultúra igazán modern formája, nem „az ipari társadalom folklórja”⁸ volt – mint néha állítják –, hanem egy lényegét tekintve új kulturális képződmény: tömegkultúra, az érett modernitás magaskultúrájának ellenpárja.

A legegyszerűbben úgy lehet jelezni a két szemben álló pár – előkelő/népszerű kultúra, illetve magas-/tömegkultúra – megkülönböztetésének szükségességét, ha rámutatunk, hogy számunkra, akik potenciális címzettjei és résztvevői vagyunk az utóbbinak, mindkettő olyan formaként jelenik meg, amely a *kultúra* egy-egy összehasonlítható fajtája, és amely ugyanakkor valamilyen (még kifejtendő) tekintetben *verseng* egymással. Itt azonban nem pusztán arról van szó, hogy társadalmilag így érzékeljük, ez inkább alapvető strukturális átalakulások folyamánya.

Ilyen átalakulás mindenekelőtt az, hogy a magas- és a tömegkultúra minden mai formája ugyanazonok a kommunikációs csatornákon és eszközökön osztozik. Ugyanolyan objektíváció és/vagy élő előadás formájában érik el potenciális közönségüket: különféle nyomtatott anyagok, fotók, filmek; hanglemezek, magnetofonszalagok és zenei CD-k; színházi és koncertelőadások; rádió- és tévéműsorok formájában. Ezek között (okkal vagy sem) megkülönböztetjük a „komoly”, legalábbis tartós kulturális jelentőségre igényt tartó s az átörökített értékek hosszú tradíciójába ágyazott műveket – melyek vagy folytatni kívánják a hagyományt, vagy lázadnak ellene – és a közönség széles tömegeit pusztán szórakoztató és mulattató, állítólag rövid életű, divatos műveket.⁹ Továbbá a művek és a produkciók mindkét fajtája pontosan ugyanúgy és ugyanolyan formában éri el vélt hallgatóságát: piacképes áruként vagy közszolgáltatásként. Ugyanolyan típusú (és elég gyakran: azonos) gazdasági szervezetek (kiadók; hanglemez-, film- és tévéstudiók, illetve cégek; koncertirodák és színházi ügynökségek stb.) állítják elő őket. Terjesztésük is egyforma hálózaton keresztül történik (könyvesboltokban és CD-t árusító üzletekben, színházi előadások és hangversenyek színhelyén, mozikban, illetve rádió-állomásokon és tévécsatornákon keresztül). Ráadásul ugyanolyanfajta jogi szabályozás (pl. szerzői jog) alá tartoznak. Elvben mindkettőt anonim hallgatóságnak szánják, és a hallgatók között nem tesznek különbséget, mindkettő mindenki számára elérhető. A lehető legszélesebb közönség elérése tulajdonképpen társadalmi-gazdasági szervezetükből fakadó cél, amennyiben mindkettő elsősorban áruként létezik. E tekintetben azonban van egy jelentős különb-

ség is közöttük. A mérvadó kereskedelmi intézmények ugyanis teljesen eltérő, élesen különböző gazdasági stratégiát követnek a magas művészeti és a tömegnek szánt alkotások esetében: nagyjából azt lehet mondani, hogy a hosszú távú, illetve a rövid távú megtérülés stratégiáját. Ezért a *siker* is alapvetően mást jelent a két esetben: a művészvilág megfelelő intézményeinek pozitív értékelését, illetve a minél nagyobb kereskedelmi sikert. Ebből következően pedig a nyilvánosság tájékoztatása (elérése) is más formában történik: az újságokban, folyóiratokban stb. megjelenő érdemi kritikák, illetve feltűnő hirdetések formájában.

Végül, de nem utolsósorban, a kulturális tevékenységek mindkét formáját és objektívációikat a modernitásban alapvető hermeneutikai elrendezés, a *szerező-mű (élő előadás)–befogadó* séma fogalmaiban értik meg, interpretálják, értékelik és bírálják, illetve méltányolják. És ez segít megérteni, hogy míg a kulturális tevékenység e két formájának termékei gazdasági értelemben versengenek egymással, kulturális/művészi verseny nem lehet közöttük. A ténylegesen elvárt és a normatív követelményeknek megfelelő befogadói magatartás ugyanis alapvetően különbözik a két esetben. Am éppen ezért egy konkrét befogadó esetében nagyon is jól megférhetnek egymás mellett. Lehet valaki Proust és Joyce csodálója, aki időről időre újraolvassa nagyszerű műveiket, és ugyanakkor az éppen megjelenő jó krimik vagy sci-fik mohó olvasója; szeretheti valaki Bergman és Kieslowski filmjeit, és ugyanakkor remekül szórakozhat egy-egy jó hollywoodi vígjátékon.

A (normatív értelemben felfogott) befogadói magatartás jellegének említett elemi különbsége természetesen a magatartás alapvető *általános igazodását* érinti. Amennyiben ugyanis konkrét tartalmukról van szó, a művek – mind a tömeg-, mind a magas művészet alkotásai – aszerint különböznek, hogy milyen műfajhoz tartoznak. Egy vacak szentimentális regény olvasójának tényleges várakozásai legalább olyan radikálisan különböznek egy *heavy metal* koncert hallgatóinak elvárásaitól, mint ahogy egy posztmodern regény olvasójának befogadói magatartása különbözik a *Wohltemperiertes Klavier* új lemezfelvételének hallgatójától.

Mégis van egy elemi és alapvetően fontos különbség a magas- és a tömegművészet alkotásaira irányuló (normatív értelemben felfogott) befogadói magatartás jellegében. Az első esetben a befogadói magatartás elvileg *nyitott*. Mivel a modern magaskultúrában minden felbomlott, ami stabil műfajokra emlékeztet, nagyon kevés dolog van, amihez (új művek esetében) a befogadó várakozásai igazodhatnak: talán a szerző neve (ha jól ismert szerzőről van szó), esetleg valamelyik művészeti mozgalomhoz vagy irányzathoz tartozása. Ez a pusztán negatívitás, merő hiány azonban átfordult a megkívánt figyelem pozitív beállítottságába. Ma azt várjuk egy új „komoly” művészeti alkotástól, hogy legyen *váratlan*, vagy legalábbis lényegesen különböző a többitől, és a sajátosan egyedit keressük

benne. A tömegkultúra esetében egészen más, bizonyos értelemben épp fordított a helyzet. Természetesen az ide sorolt műveknek is újnak kell lenniük. De gyakran pontosan az teszi őket élvezhetővé a befogadó számára, hogy abban, ami teljesen különböző (új történet új hősökkel stb.), felfedezheti az ismerőst, a megszokott várakozások teljesülését (ugyanazt a konfliktust, ugyanolyan megoldással stb.). Erre utal az a gyakran hangoztatott kritika, hogy a tömegkultúrához sorolható művek tulajdonképpen ugyanannak a sablonnak a szabvány reprodukciói. De vajon két firenzei madonna a XV. századból kevésbé ismétli, reprodukálja ugyanazt, mint a *Csillagok háborúja IV* és a *Csillagok háborúja V*? A különbség az, hogy az első esetben valami sajátosan egyedül keresünk a műben, és – legalábbis gyakran – érdemes keresni, mert felfedezhetjük „ugyanannak” a másfajta művészi szemléletét. A *Csillagok háborújának* folytatásai esetében viszont ezt nem várjuk és nem is keressük (és persze nem is tudnánk megtalálni): itt az tetszik, és azt élvezzük, hogy „ugyanazt” találjuk meg valami látszólag teljesen újban és különbözőben – ez kényelmes és megnyugtató.

A kétféle befogadói magatartásnak ezek a különbségei (mondhatni) empirikusan is kifejezésre jutnak abban, ahogy az ilyen magatartás integrálódik a befogadó életébe és tevékenységeinek tágabb kontextusába. A tömegkultúrához kapcsolódó tevékenységek általában szorosan hozzátartoznak a mindennapi élethez. Gyakran szerves részét jelentik a család életének – például közösen megnézik egy filmet a tévében, és utána megbeszélik. Lehetővé teszik a társadalmi érintkezést a pusztán „ismerősök” között, meglehetősen felszínes és nem lényegbe vágó (tehát „veszélytelen”) témát kínálnak a társalgáshoz, és még az egyéni különbségek kifejezését is megengedik. Van abban némi ironia, hogy amit Kant az „igazi” művészet egyik alapvető feladatának látott – a „társíasság” hordozójaként nyújtson témát az egyébként egymással kapcsolatban nem álló személyek közti értelmes beszélgetéshez és vitához –, az napjainkban lényegében a tömegkultúra, nem pedig a magaskultúra alkotásaira áll.

A magas művészet alkotásaihoz kapcsolódó befogadó tevékenységet általában úgy fogjuk fel, mint ami „megszakítja” a mindennapi élet szokásos menetét (a hétköznapiak fölé emelkedik). Miután eltűnt a „jó ízlés” normatív (és társadalmilag is megalapozott) eszméje, az egyénre jellemző és magánjellegű tevékenységnek gondoljuk. És mivel ma nagyon sokféle kínálatból lehet választani, a magas művészet befogadása nemigen teremt közös érzületet és társadalmi köteléket.

Bárhogyan húzzuk is meg a határvonalat magas és tömegkultúra között, bármilyen élesen állítsuk is szembe őket, ilyenkor *egy nemfogalmon* – egy mögöttes egységen – belül teszünk különbséget: a kultúra szűk értelemben vett, értékterhelt fogalmán belül. A kultúra két formája közti viszony értelmezése pedig attól

függ, hogy normatív értelemben milyen értéket tulajdonítunk az így felfogott kultúrának.

Ez megint kiemeli a két szembeállítás – az előkelő versus népszerű és a magas- versus tömegkultúra – közti különbségeket. Az első szembeállítás ugyanis, mint már hangsúlyoztuk, a mi konstrukciónk, a „későn jövőké”, akiknek számára a kultúra értékterhelt fogalma magától értetődő és magától értetődően minden társadalomra alkalmazható. A tényleges résztvevők számára nem létezett ilyen megkülönböztetés, és nem is tudtak volna különbséget tenni a kétféle kultúra között: a hozzájuk tartozó tevékenységeket ők egyáltalán nem tekintették összehasonlíthatónak, hanem úgy fogták fel őket, mint különböző osztályoknak és társadalmi szereplőknek tulajdonított, hierarchikusnak rendezett életformák szerves alkotórészét.

Ha különbséget teszünk előkelő és magaskultúra, valamint népszerű és tömegkultúra között, abból semmiképpen nem következik, hogy tagadnánk a köztük lévő folytonosságot. A magaskultúra esetében ez a folytonosság átütő, szó szerint értendő. A premodern és korai modern múlt nagyszerű művei, a „klasszikusok” ma is esztétikai élmény forrásai, és tágran értelmezett „muzealizációjuknak” köszönhetően folyamatosan elérhető a magaskultúra mai közönsége számára. De ugyanennek a folyamatnak tudható be az is, hogy – miközben változatlanok maradtak –

10 ■ Azokról a jellegzetes átalakulásokról, az előadás és a részvétel mikéntjére vonatkozó konvenciókról, amelyek ma is életben tartják az „autentikus” népezenét, lásd pl. Simon Frith: *Performing Rites: On the Value of Popular Music*. Harvard University Press, Cambridge – London, 1996. 39–41. old.

11 ■ E folyamat általam ismert legjobb és legfinomabb elemzését Richard A. Petersonnak a country zene történetéről szóló monográfiája nyújtja (lásd *Creating Country Music: Fabricating Authenticity*. Chicago University Press, Chicago, 1997.)

12 ■ Tom Gunning: *The Cinema of Attraction: Early Film, Its Spectator and the Avant-Garde*. In: R. Stam – T. Miller (eds.): *Film and Theory*. Blackwell, Malden, 2000.

13 ■ Az utóbbiról lásd pl. David Bordwell: *On the History of Film Styles*. Harvard University Press, Cambridge, 1997.

14 ■ Vö. Adorno 1936. március 18-án kelt levelelével Benjaminnek (lásd Walter Benjamin: *Gesammelte Schriften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. I/3. köt., 1003. old.)

15 ■ Vö. „A tömegkultúra kifejezést azok használják, akik elhizsik, hogy az ipari előállított és terjesztett kulturális javak ráerőltetése az emberekre kiegyenlíti a társadalmi különbségeket, és egységes kultúrát teremt a közönség passzív, elidegenedett tömege számára. [...] Nincs tömegkultúra, csak rémeket látó és pesszimista tömegkultúra-elméletek vannak...” (John Fiske: *Understanding Popular Culture*. Unwin Hyman, Boston, 1989. 176–177. old.)

16 ■ Lásd George Markus: *The Paradoxical Unity of Culture*.

17 ■ A népszerűsítés újabb ágának tekinthető a tudományos újságírás, amely az új tudományos eredményekről tájékoztatja a nagyközönséget, elsősorban azokról a fejleményekről, melyeknek vélhetően gyakorlati hatásuk lehet az olvasók életére (vagy várhatóan nagy érdeklődést keltenek). Jellemző, hogy az ilyen híreket közvetítő médiumok feltételezett hitelességük szerint maguk is hierarchiába rendeződnek, mégpedig rendszerint fordítva: minél szélesebb olvasóközönséghez szól a médium, annál kevésbé vélik hitelesnek. A szakembereknek szóló lapok, mint a *Nature*, a *Science* vagy a *Lancet* magasabban állnak hitelesség tekintetében (és az érintett tudósok számára fontosabbak az ezekben megjelenő publikációk), mint a tévéműsorok vagy a különkiadások, a napi sajtóban megjelenő riportok és hírek pedig, amelyek biztosan a lehető legszélesebb közönséghez jutnak el, a skála legalján állnak.

érdemi átalakuláson mentek át. Kiszakítva az eredeti kontextusból – melyben értelmezték őket, és amelyben megvolt a társadalmi és kulturális szerepük – tulajdonképpen megváltozik a jelentésük. Ez nemcsak a szépművészeti alkotásokat érinti, melyeket múzeumba – ahogy Benjamin leírja – világi aura vesz körül, vagy visszahelyezik őket szakrális környezetbe, hanem még a *Don Quijote* eredeti szövegének legfontosabb újraírásait is, ahogy azt Borges nagy megjelenítő erővel és szellemesen elénk tárja.

A tulajdonképpeni népi kultúra esetében hasonló muzealizációs folyamat ment végbe, bár ez átfogó hatását tekintve talán kevésbé volt jelentős. Különösen a zenében sajátos kulturális zárvány lett belőle, amely (miközben természetesen ugyanazokat a médiumokat használja, és ugyanolyanok a szervezeti formái, mint amelyek a kortárs kultúrát általában jellemzik) továbbra is szemben áll a tömegkultúrával, de állítólagos romlatlansága, elemi egyszerűsége és közvetlen spontaneitása a magaskultúrától is megkülönbözteti.¹⁰

A múltbeli városi népszerű kultúra esetében a muzealizációra irányuló törekvés viszonylag új keletű és marginális jelenség. De a (tág értelemben vett) népszerű kultúra és a tömegkultúra közti kapcsolat és folytonosság szempontjából általában annak van a legnagyobb jelentősége, hogy az utóbbi sok fontos típusa és műfaja azokból a korábban is létező népszerű formákból eredt, amelyek e folyamat során alapvetően átalakultak.¹¹ Ne felejtjük el például, hogy a korai, még nem történetet elbeszélő vagy legalábbis több epizódból álló film – amelyet Tom Gunning¹² „attraktív mozinak” nevezett – a népszerű városi szórakozás alsó rétegeinek szóló formája volt. (Az Egyesült Államokban közönsége nagyrészt angolul még nem tudó, friss bevándorlókból állt.) Az ilyen filmek gyakran valamilyen varietéműsor részét alkották, és különféle műsorszámok kíséretében vetítették őket. Ezeket persze nem – a korai avantgárd néhány képviselőjének lelkesedése ellenére sem – tekintették művészetnek, jóllehet korabeli fejlődésük az új médium számos technikai, esztétikai és stílári problémáját megoldotta, és ezzel lehetővé tette az elbeszélő film kialakulását és a művészfilm megjelenését.¹³ A jazz, a country és a rockzene története talán ismerősebb példa ugyanerre.

Mint az eddigiekből kiderül, a „tömegkultúra” kifejezést csak azokra a tevékenységekre és objektívációkra vagy végrehajtásokra használom, amelyeknek van megfelelő magaskulturális formájuk, vagyis azokra, amelyeket a „kultúra” szűk értelemben vett, értékterhelt fogalmával kapcsolunk össze. A teljesen kibontakozott modernitásban a kultúrának ez a két formája valami olyasminak a kettőszakadt fele, ami soha nem alkotott szerves egészet, tehetjük hozzá Adornóval.¹⁴ Így a bestseller regények és a popzene, a kasszasiker arató filmek és videoklipek a tömegkultúra körébe tartoznak, a sport vagy a turizmus viszont nem, mivel nincs magaskulturális megfelelőjük.

Ez eléggé hagyományos értelmezése a kifejezés alkalmazási területének. (Itt ugyanis csak a használata érdekel bennünket, nem pedig annak értelmezése és értékelése, amit jelölünk vele.) Az úgynevezett kultúrakutatás viszonylag új keletű tradíciójában persze gyakran sokkal tágabb értelemben, rendszerint a kultúra antropológiai fogalmával mint „sajátos életformával” összefüggésben használják a populáris vagy „népszerű kultúra” kifejezést (a mai világhoz kötik, és mindent ide sorolnak, amit itt „tömegkultúrának” nevezünk). És ezen az alapon elvetik – legalábbis sok képviselőjük elvileg elveti – a „tömegkultúrát” mint ideológiával terhelt fogalmat (és természetesen a kifejezést is).¹⁵ De a kulturális kritika és az empirikus szociológia tradíciójában, valamint az esztétika néhány irányzatában kifejezetten fennmaradt a terminus referenciájának hasonlóan felfogott, tág értelmezése, sőt talán az a gyakoribb, hogy még ma is „természetesnek” fogadják el.

Noha a tömegkultúra itt javasolt értelmezése nem új és nem is különösen vitára ingerlő, mégis komoly kétségek merülhetnek fel, vajon összeegyeztethető-e a magaskultúrának azzal a sajátos fogalmi megragadásával, melyet korábban körvonalaztam.¹⁶ Korábban úgy érveltem, hogy a magaskultúra széles körben elterjedt, hallgatóságos azonosítása a művészettel alapvetően elszegényíti a fogalmat. Emiatt nem sikerül felismerni azt a struktúrát, amely meghatározza és a modernitásban (legalábbis a „klasszikus” modernitásban) befolyásolja társadalmi szerepét. Megpróbáltam bemutatni, hogy a magaskultúra viszonylag stabil és koherens módon, szisztematikusan szerveződik (vagy legalábbis szerveződött két évszázadon át): egyfajta paradox egységet alkot. Ez azt jelenti, hogy két legjelentősebb és egymástól nagymértékben független területe mind felosztását, mind intézményeit tekintve szöges ellentétben áll egymással. A két terület: a művészet és a „kemény” természettudomány, a humántudományokat (és a „puha” társadalomtudományokat) pedig a kettő között elterülő senki földjén találhatjuk.

Ez viszont rögtön fölveti azt a kérdést, hogy következetes-e az itt előadott szemantikai megvilágítás. Nyilvánvaló, hogy mindaz, amit az eddigiekben elmondtunk, kizárólag a művészet területére és a művészet történeti fejlődésére vonatkozik. Ám, ha továbbra is fenntartjuk, hogy a tömegkultúra a teljesen kibontakozott modern társadalmakban a magaskultúra szükséges kiegészítője és ellenpontja, akkor ezen a fogalmi kereten belül elkerülhetetlenül fölvetődik a kérdés: létezik-e a tömegművészet mellett valami olyasmi is, amit tömegtudománynak nevezhetnénk?

Látszólag teljesen magától értetődő, hogy erre a kérdésre a válasz negatív. A „tömegtudomány” fogalma – és tulajdonképpen maga a kifejezés is – abszurdnak tűnik. Az egységes tudományfelfogás mellett persze már megjelenésének pillanatában kialakult egy sajátos műfaj és előadási gyakorlat: a tudomány *népsze-*

rűsítése.¹⁷ De a népszerűsítő művek viszonya az adott tudományterülethez, a kutatás mindenkori állásához – amely objektív formában a legfrissebb kutatói beszámolókból és publikációkból jelenik meg – alapvetően különbözik a tömeg-, illetve a magaskultúrához sorolt művek között fennálló viszonytól, ahogy azt itt bemutattuk. A szigorúan vett tudományos művek és népszerűsítésük között ugyanis semmilyen értelemben és semmilyen tekintetben nem lehetséges *verseny*. Elsősorban mint intézményeknek (talán hozzá lehetne tenni: figyelembe véve, hogy kváziintézményként működnek) más a címzettjük, és teljesen eltérő a funkciójuk. A népszerűsítő művek címzettje, az „érdeklődő” nagyközönség nemcsak ténylegesen képtelen minden lényegbevágó részletében megérteni egy nagyon szakzerű (és tudományos szaknyelvet használó) kutatási közleményt, hanem normatív értelemben is azt feltételezzük róla, hogy nem kompetens megítélni. A tudományos publikáció megítélésére alkalmas, megfelelő címzettek kizárólag a szűkebben vagy tágabban felfogott kutatóközösség tagjai – csak ők hitelesíthetik a publikáció tudományos érvényességét. És ez a kétféle közönség nemcsak különböző, hanem azt is feltételezzük, hogy kognitív értelemben hierarchikus viszony áll fenn közöttük. Bármilyen világosan megírt, lebilincselő és érthető legyen is egy népszerűsítő munka, ha a szakértők mérvadó csoportja elveti, mert egyetért abban, hogy félrevezetően mutatja be a kutatás jelenlegi állását a szóbanforgó szakterületen, akkor nem tekinthető érvényesnek, és ez rendszerint azt is jelenti, hogy hosszú távon elveszíti a hitelét a publikum előtt. A tudósok elismert szakmai tekintélye mintegy fennhatóságot jelent a népszerűsítő munkák fölött. Ugyanígyen tekintélyre természetesen a magas művészet sok képviselője (mindenekelőtt sok műkritikus) is igényt tart, és hajlamos fennhatóságnak képzelni magát a tömegművészeti alkotások fölött – de hiába. És ez megint nem csak ténylegesen van így. A tudomány képviselőinek autoritásgényét az teszi lehetővé és az igazolja, hogy az érvényes tudományos ismeretre vonatkozóan létezik általánosan elfogadott, közös háttérkonszenzus, bármilyen fallibilis és átmeneti legyen is. A művészet területén azonban – legalábbis az akadémikus művészet és az avantgárd közötti radikális szakítás óta – nem létezik ilyen konszenzus az esztétikai érvényességre vonatkozóan. Csak magánjellegű ízlésítéletek vannak.

Ezek megint csak fölöttébb vázlatos, elnagyolt megjegyzések. Hiszen az utóbbi időben éppen a tudományos kutatás élvonalában tapasztaljuk, hogy a konszenzus felbomlik, és a kutatóközösségen belül sokszor uralkodóvá válnak a viták. Különösen a tudományos újságírás hírei esetében fordul elő gyakran, hogy a lejárata és az elutasítást elfogadás és meleg hangú támogatás követi, mégpedig mindkettő a tudományos szakértők részéről. Gyakran vádolják azzal az „érvényes kéziratra” vadászó újságírókat, hogy túldramatizálják a tudományos közösségen belüli nézeteltéréseket, felfújják a marginális ügyeket, és mivel

nekik nincs elég szaktudásuk ahhoz, hogy megítéljék a vita tárgyát, eltorzítják, amit be kellene mutatniuk: a szakértők többségének álláspontját. Ezért a mai társadalmakban a tudomány némileg paradox módon viszonyul a saját népszerűsítéséhez. Minden tudós helyesli a nagyközönség „tudományos műveltségének” növelésére irányuló kísérleteket, melegen támogatja, hogy mindenkivel próbálják megértetni a tudomány óriási jelentőségét és azt, hogy mindenki számára, aki a demokratikus társadalom felnőtt tagjaként képes befolyásolni a jól tájékozott politikai döntéshozatalt, életbevágóan fontos, hogy a közösség támogassa a kutatást. De akik a demokráciára hivatkoznak, csendben tudomásul veszik a „többség zsarnokságát” a szaktudás birtokában lévők részéről. Ez a többség persze – ahogy a korunk „tudományháborúiban” részt vevő felek egyike rögtön emlékeztet bennünket – egy hihetetlenül apró kisebbség többsége, amely megkérdőjelezhetetlen autoritásra tart igényt olyan kérdésekben, melyek következményei mindnyájunk számára létfontosságúak. Tagjai tulajdonképpen azt próbálják „megakadályozni, hogy az emberek, akiknek életét befolyásolja a tudomány, de nem »csinálnak« tudományt, bármit is mondhasanak róla”, állítja az antropológus George Levin.¹⁸ Am ne felejtjük el, hogy az ilyen kritika jelentőségét és jogosultságát megint csak a tudomány tekintélyére erősíti meg, csak ezúttal más tudományágaké, az úgynevezett „puha” diszciplínáké: a szociológiáé, az antropológiáé és a kultúrtörténeté, gyakran pedig mindháromé együtt az interdiszciplináris „tudománytan” keretében. Most e diszciplínák képviselői állítják, hogy ők jobban értik a tudományt, mint azok, akik csupán művelik vagy „csinálják”. Nagyon úgy fest, hogy a folytonos hivatkozás a tudomány tekintélyére ma egyre inkább aláássa ezt a tekintélyt.

Itt azonban pusztán jelezzük ezeket a bonyodalmatokat. Bennünket most a tudománynak a tömegkultúrához fűződő állítólagos kapcsolata érdekel. Márpedig amíg a tudomány bemutatását a nem szakmabeli közönségnek azonosítjuk népszerűsítésének különféle formáival, addig úgy tűnik, mintha egyáltalán nem is létezne ilyen kapcsolat. A tömegkultúrának nincs olyan része, amely rendszeres kapcsolatban állna a tudománnyal, hiszen a tudomány népszerűsítése nem a tömegkultúra egyik formája. Ez elfogadhatónak látszik, de szerintem csak azért, mert hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a tudomány a maga valójában a „legkeményebb” diszciplínákban – a matematikában és a tág értelemben vett fizikában – ölt testet, és ezekre nagyjából illik az értelmezés. Persze még itt is találkozunk népszerű, áltudományos megnyilvánulásokkal (az egyes újságok állandó asztrológiai rovatától Velikovsky „kozmológiai” elméleteiig vagy az ufókról szóló „hiteles” beszámolóig), de ezeknek kulturális szempontból alig van jelentőségük.

18 ■ Idézi T. F. Gieryn: *Cultural Boundaries of Science*. Chicago University Press, Chicago, 1999. 345. old.

A helyzet azonban egészen más, ha a vizsgálódásnak mindazt a sokféle formáját és területét is figyelembe vesszük, amely ma kulturális szempontból (joggal) „tudománynak” minősül, és kétségtelenül annak is tekintik. Az új helyzetre már a biológiában is van példa. Talán az élet „poptudományának” (nevezzük így, hogy világosan megkülönböztessük a tudományos népszerűsítéstől) változatai megnyilvánulásaira (és ezek mögöttes motívumaira) érdemes itt úgy utalni, mint a mai tömegkultúra egyik összetevőjére.

Először is van egy csomó publikáció (kisgyermek számára készült és a Földön valaha élt óriási lényeket ábrázoló képeskönyvektől a természet csodáit bemutató, fényes papírra nyomott fotóalbumokig), sok természetfilm és a vadon életéről szóló tévéműsor, amely a természetrajzhoz kapcsolódik. Az utóbbi egykor a biológiai kutatás domináns ága volt, ma viszont elég alárendelt és marginális a szerepe, de még mindig van létjogosultsága (például a rendszertani kutatásban). Az ilyen munkák tartalmazhatnak ugyan némi tudományos információt, és minden bizonnyal felhasználnák múltbeli tudományos felfedezéseket, de (ellentétben az igazi népszerűsítéssel) érdektelenek a kortárs tudományos gyakorlat számára, és biztosan nem érdemes figyelmet szentelni nekik, vagy értékelni őket a tudomány álláspontjáról. Felkelthetik a kíváncsiságot, még ma is segíthetik az amatőr kutatás néhány marginális formáját, és általában is hozzájárulhatnak a tudomány presztízséhez, hogy feltárják mindezt a csodát – de ezek a munkák elsősorban szórakoztatnak, illetve esztétikai célokat szolgálnak. Az a szándékuk, hogy ráébredjék a nagyközönséget – egy meghatározatlan sokaságot – a természet szépségeire és furcsaságaira, vagy (érzelgős elbeszélések révén) éppenséggel arra, mi az, ami bennünk, emberekben és az élet egészen különös formáiban közös.

Van azonban egy másik nagy csoportja az élet „poptudományához” sorolható kulturális jelenségeknek, amely kulturális szempontból sokkal fontosabb és szimptomatikusabb. Ezek a jelenségek a mai nyugati társadalmakat megosztó mély ideológiai szakadékokhoz és vitákhoz kapcsolódnak, illetve ideológiai indítékuk van. Ilyen a kreacionizmus és az evolúciós elmélet összecsapása. Vannak intellektuálisan átgondolt kreacionista publikációk, amelyekre érdemes figyelni, és érdemes vitatkozni velük. De a legtöbbjük nem ilyen. Ezek a publikációk kifejezetten egy speciális, de ugyanakkor (legalábbis az Egyesült Államokban) széles közönséghez szólnak: a „hívőkhoz”, tartózkodóhoz. Nem tudományellenesek, retorikájukban tulajdonképpen rendszerint védelmükbe veszik a tudományt az olyan értéktelen „elméletekkel” szemben, amelyeknek nincs létjogosultságuk. De azoknak szánják őket, akik már tudják, mit higgyenek, s csupán hitüket kívánják nagyon határozottan megerősíteni – mégpedig gyakran homályos érvekkel és kritikájuk tárgyának rosszindulatú, félrevezető bemutatásával. Akárhogyan van is, akár átgondoltak a kreacionista

publikációk, rádióműsorok stb., akár nem, az biztos, hogy nem tekinthetők a tudományos népszerűsítés formáinak, noha az is biztos, hogy tudományos témákhoz kapcsolódnak, és olykor nagyon is népszerűek.

Bonyolultabb a helyzet az olyan munkákkal, amelyek elsősorban nem az élethez kapcsolódó általános tudományos elméletek jellegével és érvényességével foglalkoznak (rendszerint érvényesnek tekintik őket), hanem tényleges vagy lehetséges gyakorlati alkalmazásuk esetében felmerülő etikai, társadalmi és politikai dilemmákkal, valamint azzal, hogy alkalmazásuknak milyen pozitív hatása vagy kockázata lehet a jelenlegi és a jövőbeni nemzedékek életére nézve. A fő témák itt az ökológiai változások és a környezetvédelem, illetve a génmanipulációs eljárások alkalmazása. A tudományos közösség – részben e problémák gyakorlati súlya, részben pedig a tudományosan nehezen felbecsülhető, nem mérhető kockázatok miatt – gyakran megosztott, és többnyire azt látjuk, hogy a többség rövid távon nem is tud világos konszenzust kialakítani. De ezek természetesen nem pusztán tudományon belüli kérdések.

A felsorolt témáknak szentelt munkák némelyike önálló, új kutatás eredménye és nyilvánvaló a tudományos jelentősége, még akkor is, ha viták folynak róla (ami, mivel a tudomány fallibilis, az új megállapítások esetében elég gyakori). Más munkák, noha végső soron nem pártatlanok, állást foglalnak a megosztott tudományos közösség méltányosan és érhetően bemutatott álláspontjainak valamelyike mellett, még mindig kellő mértékben eleget tesznek a tájékozott népszerűsítés kritériumainak. A nyilvánosság figyelmére (gyakran sikeresen) igényt formáló munkák közül sok viszont nem éri el ezt a szintet. El kell ismerni, hogy az ilyen munkák és programok általában igazán nehéz helyzetben vannak. Törekvésük elfogadható: olyan ügyekben akarják mozgósítani és politikai cselekvésre feljogosítani a nyilvánosságot, amelyek mindnyájunk életét befolyásolhatják. A nyilvánosság tudományos műveltsége azonban általában alacsony szintű, és az is elmondható róla, hogy kifejezetten nem érdeklődik az aprólékos, részletekbe menő tudományos fejtegetés. Így aztán nem csoda, hogy számos publikáció – mégpedig az árok mindkét oldalán – tulajdonképpen elég nehéz tudományos retorikával ötvözve tárlja azt, ami a lényegében nem más, mint reményeink felkeltésének és félelmeink kezelésének kísérlete.

Gyorsan megtalálni, ami reményt kelthet, és minél hamarabb eloszlatni a félelmeket (vagy kielégíteni a kíváncsiságunkat az iránt, ami szokatlan és izgalmas) – ez jellemzi a jelenleg domináns „poptudományok” legnagyobb részét. Ezek többségükben nem a biológiához, hanem azokhoz a „puha” tudományokhoz kapcsolódnak, melyek tárgya az *emberi* élet (az egyén vagy a közösség élete): az orvostudományhoz, a pszichológiához, a szociológiához, a közgazdaságtanhoz, a történelemhez vagy a filozófiához. Az ilyen munkák

hosszú sorából kiemelkednek az öngondoskodással és az önálló boldogulással foglalkozó publikációk és műsorok, a „hogyan” könyvek vagy füzetek, amelyek gyakran előkelő helyen szerepelnek a nem szépirodalmi bestsellerek heti listáján az újságokban. Hogyan legyünk gazdagok vagy népszerűek, hogyan maradhatunk örökre egészségesek, fiatalok vagy szépek, hogyan oldjuk meg lelki problémáinkat, hogyan alakítsuk párkapcsolatunkat, hogyan éljünk teljes életet, ha megértjük a boldogság igaz természetét stb., stb. – ki az, akit egyáltalán nem érdekel a válasz ezekre a kérdésekre? Az ilyen munkák megbízható és könnyen alkalmazható módszert kínálnak arra, hogyan húzhatunk hasznot a tudományból, hogyan fordíthatjuk a saját személyes előnyünkre valamelyik tudomány (állítólag) legutóbbi belátását – mégpedig anélkül, hogy akár az illető tudomány alapfogalmainak megértésével kellene bajlódnunk. Ahogy képesek vagyunk felgyújtani a villanyt a szobánkban anélkül, hogy bármit tudnánk az elektromosság természetéről és törvényeiről, karbantarthatjuk az egészségünket és jó formában lehetünk anélkül, hogy bármit tudnánk a humán biokémiáról, illetve elég, ha jól megértjük a piac működését, és rövid idő alatt nagy vagyont halmozhatunk fel anélkül, hogy a modern közgazdaságtan áttekinthetetlen matematikai nyelvvel háborgatnánk magunkat. Elég, ha a szerző tudja mindezt – mi csak kövessük egyszerű tanácsait. Már a munkák hangneme is szavatolja a szerző tudományos megbízhatóságát, és természetesen állandó tényezőként szerepel a hivatkozás a módszerrel végzett sikeres kísérletek során szerzett jó „tapasztalatokra”, melyeket megfelelő személyek tanúvallomása támaszt alá. Mindez egyetlen célt szolgál: bizonyosságot nyújt – azt, amit a tudomány nyomtatékosan nem tesz és nem is igényel. Az ilyen publikációk és műsorok persze egyszerűen érdektelenek a tudomány művelői számára, akik nem is szentelnek nekik figyelmet (kivéve, ha kötelesek figyelmeztetni a közönséget, mert olyasmit ajánlanak, ami egyenesen ártalmas). Tulajdonképpen ezek az utolsó, groteszk csökevényei – reklámba burkolt maradványai – a felvilágosodás nagyszerű tervének, mely szerint a tudománynak oktatnia kell és hasznosíthatónak kell lennie, és ebben az értelemben mindnyájunk birtokává kell válnia. Mozgósítják a tudomány tekintélyét – de pusztán a tekintélyét, a tartalma nélkül.

Ennek a tekintélynek a sebezhetősége azonban már önmagában az ilyen publikációk sajátos csoportjának kialakulásához vezetett. Ezek egyenest szembeszállnak az intézmény tekintélyével, amely szerintük elragadja tőlünk az ellenőrzést a saját életünk fölött, mégpedig olyan kérdésekben, amelyekre nálunk jobban senki nem tudhatja a választ – ha hallgatunk a „természet szavára”, arra az ősrégi bölcsességre, melyet a népszokások és a népi hiedelmek őriznek és közvetítenek. Az ilyen munkák – a természetes ételeket, a holisztikus medicinát és a hit erejével történő gyógyítást, illetve különféle szokásokat és a „new age” beköszöntéről szóló elképzeléseket hirdető írások és

műsorok – számunkra is felfogható ismereteket kínálnak, amelyekhez nincs szükség bonyolult felszerelésre, és nem követelnek speciális tréninget és szaktudást sem, mégis lehetővé teszik, hogy törődjünk magunkkal, és a saját erőnkől megőrizzük (fizikai, illetve mentális) egészségünket. Képesé tesz bennünket erre – egyben szavatolja a sikert – az eljárások ismerete és alkalmazása, feltéve, hogy valóban fegyelmeztetett követjük, amit, ha jól megértettük, az immár teljesen a birtokunkban lévő tudás diktál. Ezeknek az intézményellenes „alternatív tudományoknak” azonban végső soron ugyanaz az előfeltevése, ami az orvostudományokat és a gyógyító célú terápiákat is lehetővé teszi: egy olyan tárgyiasító beállítottság, amely tudatosan uralható, alakítható és irányítható tárgynak tekinti a testet, illetve az érzelmi életet. Hangsúlyozott „tradicionalizmusuk” ellenére ezek voltaképpen modern jelenségek.¹⁹

Csupán azért tértem ki erre ilyen hosszadalmasan, hogy alátámasszam: elméleti szempontból a teljes referenciatartományban jó lelkiismerettel használhatjuk a „tömegkultúra” kifejezést. Nemcsak tömegművészet létezik, hanem „poptudomány” is; az utóbbi is a tömegkultúra egyik területe és alkotórésze, melynek természetesen nem elhanyagolható kulturális befolyása és gazdasági jelentősége is van. A következőkben azonban kizárólag a művészet területére fogom korlátozni a tömegkultúra tárgyalását – ahogy eddig is szinte mindig –, és csak az írás legvégén fogok visszatérni a tudományos tömegkultúrához kapcsolódó kérdésekre.

Itt azonban felmerül egy másik „szemantikai” probléma. Megint az a kérdés, vajon tényleg lehet-e mindenütt „tömegművészetről” beszélni azon a területen, amely a „művészet” tartozik, ahogy mi értjük ezt a kifejezést. Az irodalom, a zene vagy a film esetében biztosan vannak olyan jelenségek, amelyek a tömegművészetbe sorolhatók, de vajon létezik-e ilyesmi az (allográf művészetekkel szembeállított)

19 ■ Ezt meggyőzően mutatja be Joseph R. Gusfield cikke az egészséges táplálkozást hirdető, XIX–XX. századi amerikai mozgalmak történetéről (lásd *Nature's Body and the Metaphors of Food*. In: Michèle Lamont – Marcel Fournier (eds.): *Cultivating Differences. Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago University Press, Chicago, 1992.) A párhuzamos franciaországi fejleményekről lásd George Vigarolo: *De la „médecine du peuple” aux magazines de santé*. *Esprit*, 2002. 3–4. szám, 223–229. old.

20 ■ A megkülönböztetés jelentését lásd Nelson Goodman: *Languages of Art*. Bobbs-Merrill, New York, 1968., különösen 3. fejt. és Gérard Genette: *The Work of Art: Immanence and Transcendence*. Cornell University Press, Ithaca NY – London, 1997., 1–3. fejt.

21 ■ Vesd össze ezzel például Clement Greenberg és Hermann Broch klasszikus tanulmányait (az utóbbiban van a híres megállapítás: „a giccs az ördögi alkotórész a művészet értékrendjében”), mindkettő megtalálható: Gillo Dorfles: *Kitsch: The World of Bad Taste*. Bell Publishing Company, New York, 1968. Lásd még az egykori szimpóziumot a giccsről (*Salmagundi*, 1990. 85–86. szám) és Sam Binkley cikkét, amely amellett érvel, hogy a giccsnek érvényességet kölcsönöz „egyedülálló esztétikai érzékenysége”, mely lényegében ellensúlyt jelent a modern világ teremtette ontológiai bizonytalansággal szemben (lásd *Kitsch as a Repetitive System*. *Journal of Material Culture*, 15 (2000), 2. szám).

autográf művészetekben,²⁰ különösen a festészetben, vagy talán általánosabban: a klasszikus vizuális művészetek alkotásai esetében? A „tömegfestészet” megint csak elég furcsa elképzelésnek látszik – ezen a területen tulajdonképpen csak *giccs* van.

A múlt század harmincas és hatvanas éve között eltelt időszakban az esztétikai elméletek hangsúlyosan foglalkoztak a giccs fogalmával, de később a téma kiszorult a fősodorból. Akkoriban úgy tűnhetett, hogy lényegében a tömeg- (vagy népszerű) művészet fogalma került a helyére. Ez azonban mintha félreértés volna. Sok olyasmi tartozik a „giccs” fogalma alá, amit ugyan tömegesen állítanak elő, de egyáltalán nem tekinthető „tömegművészetnek”, például az olyan egyszerű használati tárgyak, melyeket nem a funkciójukkal összhangban álló díszítéssel tettek „esztétikussá”, hanem kiegészítették vagy összekapcsolták őket valamivel, amit „szépnek” gondoltak – mondjuk egy Ingres modorában ábrázolt meztelen nőalakot formázó asztali lámpa. Legalábbis nem olyasmire szoktunk gondolni, amikor tömegművészetről beszélünk, mint – tessek meg azt – klasszikus szobrok gipszmásolata magánházak kertjében. Noha olykor giccsesnek mondunk például egy népszerű filmet – különösen, ha valamilyen súlyos témáról szól, de csakis elemi érzelmek felkeltésére bizonyítottan alkalmas sematikus eszközöket használ –, a legtöbb nem-művészfilmet (vagy popzeneszámot stb.) nem lehet így jellemezni. A giccs és a tömegművészet teljesen különböző fogalmak, még akkor is, ha van néhány példa, amelyre mindkettő ráillik.

Olyan széles körű egyetértés van abban, hogy mit értünk „giccsen”, ami esztétikai ügyekben elég szokatlan. Furcsa módon ebben még azok is egyetértenek egymással, akik egyébként kiátkozzák a giccsset a művészetből, illetve akik – ők kevesen vannak – olyasminek tekintik, ami esztétikailag indokolt, és megvan a saját értéke.²¹ E konszenzusnak megfelelően giccsről két ismertetőjegy együttes jelenléte esetén beszélünk.

1. A giccs *utánzó*: megpróbál olyan esztétikai élményt nyújtani – vagy inkább úgy tesz, mintha olyan élményt nyújtana –, mint egy valódi műalkotás. Ezt azzal éri el, hogy a magas művészet legismertebb, mindenki számára érthető mintapéldáinak legmegszokottabb, közös ábrázolási és stilisztikai konvencióit alkalmazza. (Mindenekelőtt a magas művészet jól bevált, konzervatív kánonjától való hangsúlyos, nyomtatékos függése különbözteti meg a tömegművészetétől.)

2. Azért jár el így, mert kiszámítottan sablonos *érzelmi hatásra*, olyan reflektálatlan, elemi érzelmek kiváltására törekszik (ezek közé tartozik a szép élvezete), melyeket lényegében a *tárgy*, az ábrázolás vagy az élő előadás témája idéz elő.

Itt azonban nem a giccs és a tömegművészeti alkotások közti viszony általános problémáival foglalkozunk. Most az érdekel bennünket, nem lehet-e magát a „tömegművészet” fogalmát mint átgondolatlan túlalánosítást bírálni? Lehetne ugyanis úgy érvelni,

hogy a művészetnek nem minden fajtája és műfaja válhat „tömeg-” művészetté: ez különösen a vizuális művészet csúcsteljesítményei – festmények és faragott szobrok – esetében nem lehetséges, mégpedig elvileg nem, mert ezek autográf jellegűek. Itt csak giccs van.

Első látásra az érvelés megalapozott (mármint ha eltekintünk néhány apróságtól, amely fenntartásokhoz és bonyodalmakhoz vezethet). Fedetlen mellő cigánylányt vagy nagyon helyes, gyapjúgombolyaggal játszó, selymes szőrű kiscicát ábrázoló festményt már több száz példányban és változatban előállítottak. Ezek azonban nem szigorúan azonosak, nem valamilyen sokszorosító eljárással készültek, és a tulajdonos számára, aki a képet felakasztja a falra – sőt, még az alkalmi látogató számára is, aki megszemléli –, egyedülálló tárgyak, amelyek a maguk nemében lehetnek jók vagy rosszak. Ontológiai értelemben szinguláris tárgyak, hiszen egy egyén manuális tevékenységének eredményeként született autográf művek, még ha ez a szingularitás nem kölcsönöz is nekik olyan esztétikai értéket, amelyet a vizuális művészet alkotásaihoz társítunk, azaz nem teszi autentikussá és eredetivé őket. Az ilyesmi nem más, mint közönséges giccs.

A dolgok azonban már akkor kissé bonyolultabbá válnak, ha eltávolodunk az autentikus műalkotás – itt az esztétikai tapasztalat egyedülálló és nem felcserélhető tárgyának tekintett egyszerű festmény – esztétikai absztrakciójától, és azon gondolkodunk, hogy a művészetszerető mai befogadó hogyan érheti el és ténylegesen hogyan éri el az ilyen tárgyakat. Sok közülük természetesen mindenki számára hozzáférhető: ki vannak állítva a múzeumokban. De mit jelent ez a gyakorlatban? Mondjuk, lelkes csodálója vagyok Vermeernek, és most heves vágyat érzek, hogy felidézsem festménye, a *Delft látképe* kiváltotta esztétikai élményt. (Éppen az imént olvastam a Bergotte haláláról szóló epizódot Proustnál, és tényleg úgy érzem, muszáj újra látnom a képet.) Kevesen vannak, akik ilyen esetben megengedhetik maguknak, hogy felpatanjának egy gépre, Hágába repüljenek, és elmenjenek a Mauritshuis múzeumba. Ilyenkor rendszerint egy reprodukciót nézünk meg valamilyen könyvben, fényképen vagy diavetítőn. Elvben a reprodukció – technikailag akármilyen jó kivitelű – kétségkívül nagyon inadekvát pótlék az eredeti megtekintéséhez képest. Ugyanakkor szükséges és jogos (természetesen tömegesen előállított) helyettesítője az eredetinek. Lehet, hogy nem gondolunk rá, de sokan és sokszor pontosan így találkozunk újra az emlékezetes festményekkel, sőt a vizuális művészetek egyszerű műalkotásai között általában nagyon sok olyan is van, amelyet kizárólag így ismerünk. Az ilyen „tömegesen előállított”, gépies reprodukciók részei a tárgyak azon rendszerének, melynek intézményes keretén belül a vizuális művészet alkotásai elérhetők a mai befogadó számára.

De van egy másik „változata” az ilyen reprodukcióknak: a hamutartóról vagy egy szoba faláról, aranyozott keretből titokzatosan rám mosolygó *Mona Lisa*.

Az ilyen reprodukció, legyen bár technikailag ugyanolyan jó kivitelű, mint bármelyik másik, mégis giccs. Azért van ott, hogy „széppé tegyen” valamit – hogy közvetíten esztétikai reakciót váltson ki már pusztán azzal, hogy ráismerünk.²² És a mai befogadó számára a *Mona Lisa* az alábbiak mindegyike: a Louvre-ban megcsodált páratlan festmény, a reneszánsz művészet jelképe és azé a titokzatos szépsége, akit mindig megtalálunk a művészettörténeti könyvekben, ezért aztán a modern képrombolásnak is kedvenc tárgya („hol a helyes kis bajusza?”), s ugyanakkor giccs is, amely a szentimentális üdvözlőlápotól a mellékhelyiségben elhelyezett kéztörölőig ezernyi, tömegesen előállított formában mindenütt jelen van kulturális tájainkon. Egyes műalkotások autográf jellege mint ontológiai ismertetőjegy lényegesen befolyásolja hozzájuk fűződő esztétikai viszonyunkat (ide tartozik, hogy hamisítani, másolni stb. lehet őket), de nem határozza meg, milyen területen és milyen jellegű kulturális szerepük van, illetve hogyan lehet felhasználni őket.

Ez utóbbi különösen fontos, ha kételkedünk abban, hogy a vizuális művészetek esetében lehetséges tömegkultúra. Vizuális művészetekhez tartozó ábrázolásokkal ugyanis biztosan nem a megfelelő szépművészeti alkotások reprodukcióinak formájában találkozunk a leggyakrabban. A giccsként működő tárgyakon kívül is van, mégpedig a szó szoros értelmében vett tömegkultúrája a vizuális művészetnek, csak hogy ez a tradicionális esztétika nézőpontjáról olyan alárendelt, „minor” műfajokhoz és formákhoz kapcsolódik, mint a grafikai művekről készült különféle nyomatok (rézkarcok, metszetek, könyvnyomatok), majd később a művészi fotók. Ezek pedig különösen fontos szerepet játszottak magának a tömegkultúrának a történeti kialakulásában.

A nyomtatás technikai fejlődése nyomán az 1830-as évektől egyre szaporodtak, szinte burjánzásnak indultak az ilyen képalkotási eljárások, szakadatlanul tárgult a „hétköznapi emberek” – egy társadalmi összetételét és földrajzi elhelyezkedését tekintve nagyon vegyes publikum – számára elérhető képi világ. Patricia Anderson az Angliában végbement változás korai szakaszait tárgyaló monográfiájában úgy jellemzi a folyamatot, mint „egy új tömegkultúra korai felbukkanását [...] az átalakult és széles körben elterjedt népszerű kultúra kellős közepén”.²³ Ezt a legszemléletesebben talán a hirdetések változásával lehet illusztrálni. A XIX. század harmincas éveinek végéig a nyomtatott hirdetések – általában újdonságokat, gyógyászati és kozmetikai termékeket hirdető, bekeretezett reklámok – szövegesek voltak, hasonlóítottak a mai „apróhirdetésekre”. Képes hirdetések csak a negyvenes évektől kezdve jelentek meg rendszeresen, elsősorban a képes újságokban, de a képek többnyire a termék végletekig leegyszerűsített, kicsi, fekete-fehér rajzra korlátozódtak. Nagyméretű, színes reklámok csak a könyvnyomatokkal jelentek meg, és először csak plakátokon. A XIX. század hetvenes éveinek „nagy depressziója” utáni időkben kaptak először helyet – a

szervesítősegek erős tiltakozása ellenére – ilyen, nem egyszer egész oldalas képes reklámok a napilapokban. A nyomtatott hirdetések azonban már a XX. század első éveiben magukra öltötték ma ismert formájukat.²⁴

A tömegesen előállított képi ábrázolások táguló világa hamar megteremtette a maga sajátos publikációs formáját, melynek utódai ma is fontos területét jelentik tömegkultúránknak: a heti családi magazint, a képekkel illusztrált és kisebb írásokat közlő hetilapot. Ez vegyesen tartalmaz szelíd és szórakoztató híreket/információkat és feltűnést keltő történeteket vagy fel-emelő novellákat (néha egymást követő számokban, részletekben megjelenő regényt), mégpedig nyomtatott képekkel kísérvé. A „vizuális fordulathoz” vagy „a látvány társadalmához” kapcsolódó különféle és különböző mértékben radikális elméletek fényében érdemes hangsúlyozni, hogy (Lucien Febvre általános kifejezésével) a percepció vizuálissá tételében végbement „forradalmat” – legalábbis korai szakaszaiban – rendszerint az írott szöveg és a kép szoros szimbiózisa jellemezte. Ennek egyik megnyilvánulása a különféle irodalmi művek gyakori illusztrált kiadása a XIX. század végén, ami ma meglehetősen ritka. Itt elsősorban persze nem Doréra vagy Beardsley-re kell gondolnunk. Igazából minél olcsóbb volt a kiadvány, annál fontosabb szerepet játszott általában már maga az tény, hogy vannak benne illusztrációk. (Akkoriban még az ilyen kiadványok közé tartoztak a rövidített, megcsonkított Dickens-kalózkodások is.) Talán azt lehetne mondani, hogy ebben a korai szakaszban azért szaporodtak el a képek, mert komoly segítséget nyújtottak az írni-olvasni tudást csak nemrégiben elsajátító, magában olvasni még alig tudó, egyszerű közönségnek a szavakkal leírtak elképzelésében.²⁵

A népszerű kultúra átalakulása tömegkultúrává összekapcsolódott a vizuális megjelenítés új közvetítő eszközeinek, elsősorban a filmnek, majd később a televízióknak rendkívül széles körű elterjedésével és lehetőségeinek kiaknázásával. Egyúttal azonban a grafikus (vagy fotografikus) alapú nyomtatott képalkotás továbbfejlődését és kiterjedt használatát is jelentette. Ez nemcsak azt hozta magával, hogy városi környezetünkben az ilyen képek elkerülhetetlenül jelen vannak a hirdetéssel burkolt felületeken, hanem ugyanakkor a tömegkultúra új, fontos és sui generis műfajának, a

22 ■ Ezért nem elég csupán esztétikailag meghatározni a giccs-et. Lehet, hogy két azonos reprodukció közül – attól függően, hogy milyen kontextusban találkozunk velük, és mire szánják őket – az egyik giccs, a másik pedig nem.

23 ■ Patricia Anderson: *The Printed Image and the Transformation of Popular Culture, 1790–1860*. Clarendon Press, Oxford, 1991.

24 ■ A fentiek az angliai fejlődést írják le. A folyamatról Patricia Anderson könyvében kívül lásd Raymond Williams klasszikus tanulmányát: *Advertising: the Magic System*. In: Raymond Williams: *Problems of Materialism and Culture*. Verso, London, 1980.

25 ■ Talán ennek utolsó maradványát láthatjuk a korai amerikai papírkötésű kiadványok – többnyire izgalmas krimik, de olykor Faulkner, Caldwell és Dreiser egyik-másik regénye – esetében is a rikító borítóban, amely ekkor már teljesen üzleti megfontolást követett.

képregénynek a kialakulásához vezetett. A képregényeket eredetileg meglehetősen korlátozott közönségnek, serdülőknek szánták. De a McCarthy-korszak erkölcsi keresztes hadjárata miatt bekövetkezett meredek hanyatlás után a késői hatvanas és a hetvenes évek ellenkulturális mozgalmi idején feléledtek, és ekkor már sokkal szélesebb közönségnek szánták őket, és sokkal többeket vonzottak. Ma (az erre megfelelően szakosodott formáinak) nemcsak felnőtt olvasóközönsége és jól szervezett rajongótábora van, különlegességeket, a rajongók által készített amatőr magazinokat áruló boltokkal és szabályos szövetségekkel. Sokkal fontosabb, hogy talán a képregény lett a leghatékonyabb megtestesítője annak a hamis mítosznak, hogy a tömegkultúrában korlátlan lehetőségek vannak. Ebben a minőségében látszólag kimeríthetetlen anyagot szolgáltat a tömegkultúra és a kultúripár más médiumai és műfajai számára, a filmekről és a tévésorozatoktól a trikókig és videojátékokig. A képregénynek ez a teljesítménye különösen jól illusztrálja, hogy a tömegkultúra hatása a világ minden pontjára elér, ugyanakkor félreismerhetetlenül megőrzi a nemzeti eredetére jellemző vonásokat: Batmannel és Supermannel a világon bárhol találkozhatunk, de mindketten eltéveszthetetlenül amerikaiak, pontosan úgy, ahogy Godzilla Japán, Asterix pedig Franciaország.

Igy a tömegkultúra mint a magaskultúra ellenpárja a teljesen kibontakozott modernitásban – az összes lehetséges fogalmi és szemantikai aggály ellenére – koherens elképzelés, világosan különbözik és elválik ellentététől, és (elvben) jól körülhatárolt referenciatartománya van. A kettő együtt összefüggő egészet alkot, mely meghatározza korunk kultúrájának jelenségét. Hozzátehetjük azt is, hogy e kettősség realitás; a tagadása ma rosszhiszeműséget, intellektuális tisztességtelenséget jelent. Mindenki tudja, hova menjen, ha művészfilmet, illetve ha hollywoodi játékfilmet akar látni, ha „komoly” zenét, illetve ha rockkoncertet akar hallgatni, és azt is tudja, melyik CD-t árusító üzletet vagy könyvesboltot keresse fel az egyik, illetve a másik esetben. Ez nem kifinomult kultúra vagy műveltség kérdése, hanem minden közönséges városi ember elemi ismereteinek része.

De egy olyan rendkívül bonyolult jelenség esetén, mint a modern kultúra, arra is szükség van, hogy a kategorikus kijelentéseket – anélkül hogy tagadnánk a jogosságukat és a megvilágító jellegüket – „gyengítsük”, adjunk számot a „kivételekről” és az esetleges újabb fejleményről is.

Először is számolnunk kell azzal, hogy sok átlagos ízlést kielégítő és (újabb) a szándékosan mindkét oldalnak szánt, „bilaterális”, kettős kódolású mű létezik, amely köztes helyet foglal el ebben a dichotómiában. Ezeket a műveket néhány befogadó habozás nélkül elfogadja magas művészeti alkotásnak, míg mások ugyanolyan magabiztosan tömegművé-

szeti alkotásnak tekintik, és ennek megfelelően más képp – a korábban jelzett ellentétes elvárások szerint – fogják értékelni is őket. (Azután pedig személyes ízlésüktől függően elfogadhatónak fogják tartani őket, vagy sem.) És van még néhány köztes műfaj, mint az életrajz vagy az útikönyv, amely szürke zónát jelent, bizonytalan („felső” és „alsó”) határokkal.

Néhány esetben csaknem „folyamatos az átmenet” a magaskulturális szerepre igényt formáló művektől a tömegkulturális „szemétiig”. A legjobb példa erre a science-fiction, ha nem műfajként, hanem narratív eszközként fogjuk fel.

Minden bizonnyal vannak művek, amelyek a fenti értelemben ebbe a kategóriába tartoznak, és amelyeknek komoly magaskulturális értékük és jelentőségük van. Elég, ha Huxley *Szép új világára*, Orwell 1984-ére vagy Zamjatin *Mijére utalunk*. Vannak ilyen filmek is, például Fritz Lang *Metroplisa* vagy Kubrick 2001: *Urodüsszeiája*. Vannak azután ide sorolható, köztes művek, mint Lem *Solaris* vagy Ursula K. Le Guin *A sötétség balkeze* című regénye, illetve az olyan filmek, mint a *Szárnyas fejvadász* vagy a *Solaris*. (Némileg elszomorító, hogy bizonyos művek, melyeket a maguk idején joggal a magaskultúrához tartozónak és értékesnek tekintettek – mint H. G. Wells *Asz időgépe* vagy Jules Verne regényei –, időközben lesúlylyedtek ebbe a kategóriába.) És végül vannak hasonló tömegkulturális termékek: kiborg-regények, és főleg filmek (*Csillagok háborúja*, *Terminátor* stb.), melyek fő vonzerejét a félelemkeltés, a cselszövés váratlan fordulatjai és azok a különleges effektusok jelentik, amelyekkel ezt közel hozzák a nézőhöz. Gyakran követnek jól ismert műfajokat – westerneket, rémdrámákat stb. –, csupán áthelyezik őket a jövőbe.

A művészet esetében tehát (értékterhelt) kultúra-felfogásunk tulajdonképpen éles dichotóm felosztást erőltet rá arra, ami igazából világos határok nélküli, folyamatos sokféleség. Ez pedig nem különösebben új jelenség: mindig ez volt a helyzet azóta, hogy (premodern formájában mint előkelő versus népszerű kultúra) ez a dichotóm elképzelés egyáltalán megjelent. Utalhatunk itt a két Dumas-ra, Scribe-re vagy Remarque-ra az irodalomban, illetve Johann Strauss-ra, Offenbachra vagy Lehár-ra a zenében. (Természetesen a személyes ízléstől függ, hogy hol húzzuk meg a határt.) A korai időkben, legalábbis a XIX. század második feléig, a határok tulajdonképpen még elmosódottabbak voltak, mint ma. Míg a kritika és a publicisztika erősen hangsúlyozta a kettősséget – lényegében a művek hovatartozásának tisztázása volt a célja a német *Lesedebatté*nak –, intézményesen nem váltak el egymástól élesen a magas és tömegművészeti alkotások.

Van még egy további bonyodalom a magas- és tömegkultúra közti dichotóm felosztás jelentését és empirikus alkalmazhatóságát illetően. Erre a legjobb példa megint az irodalomban található. A legnagyobb hatású és legfontosabb nemzeti kultúrák körében évről évre rendszeresen jelennek meg olyan

regények, amelyek – (a verzátus befogadó számára világosan fölismerhető) szerzői szándék és igény, befogadói várakozás és intézményes besorolás szerint – nyilvánvalóan a magas művészet körébe tartoznak, és biztosan nem olvashatók a tömegművészet valamelyik műfajához sorolhatóként. Mégis sokuknak – talán a többségüknek – nem sikerül eleget tenniük az ilyen befogadók indokolt várakozásainak. Ha túl nagy igényeket támasztanak, vagy zavarosak és unalmasak, rendszerint rövid életűek lesznek, hamar elfelejtik őket, eltűnnek az intézményes könyvterjesztésből, és talán csak egy apró lábjegyzet utal rájuk a nemzeti irodalom későbbi történetében. Ez nem meglepő: „mesterművet”, a jövőben feltehetőleg „klasszikus-sá” való művet írni igazán nehéz és csak nagyon ritkán teljesíthető feladat. Vannak tehát olyan művek, amelyek minden kétséget kizáróan a magas művészet birodalmába tartoznak, mégsem tesznek eleget sem a művészi érvényesség, sem a művészi jelentőség belső, esztétikai kritériumának. De akkor mi értelme van így jellemezni őket?

Ez ugyan nyugtalanító, de ritkán fordul elő, és ezenkívül eddig nem merült föl olyasmi, ami a modernitás művészete esetében igazán megkérdőjelezte volna a magas versus tömegművészet felosztás alapvető érvényességét. Még azt is hozzá lehetne tenni, hogy a kettősség meghaladására tett tudatos kísérletek – az életmű irányát megszabó elemi szándék-ként ez nagyon is jelen volt (mondjuk) Brechtnél vagy Stravinskynál – elkerülhetetlenül kudarcot vallottak, amikor sikerrel jártak művészileg (sikerült valóban tartós jelentőségű művet alkotniuk). Ilyenkor ugyanis tényleges befogadásuk (és intézményes besorolásuk) szempontjából a tömegművészet szélesebb közönsége számára érdektelen magas művészeti alkotások születtek. Még azzal is lehetne érvelni, hogy az átlagos ízlést kielégítő köztes művek létezése végső soron éppen hogy megerősíti a kettő közti elvi különbséget, mert az ilyen műveket – a mindenkor befogadó várakozásától és érdeklődésétől függően – fel lehet úgy fogni és lehet úgy élvezni, mint *vagy* az első, *vagy* a második kategóriába tartozókat. De mindkettőbe tartozóként biztosan nem – ennek egyszerűen nincs semmi értelme.

Újabb azonban (mintegy bizonyos posztmodern elképzelések részleges beigazolásaként) jelentős és erős törekvést látunk e dichotóm módon szerveződő elkülönülés kiegyenlítésére, ami annak tudható be, hogy mára mindkét alkotórészét – a magas- és a tömegkultúrát – körülveszi egy tágabb kontextus, a *kultúriparoké* (így, többes számban, hogy látható legyen: nem azonos a tömegkultúrával). Ebben a kontextusban tulajdonképpen újraértelmezhető maga a „kultúra” (bevezethető egy új kultúrafogalom az antropológiai és az – itt eddig tárgyalt – értékterhelt fogalom kívül). A „kultúrát” ma a szabadidő eltöltésével, azzal a sokféle, változatos tevékenységgel azonosítjuk, amely a kultúriparok jóvoltából áll rendelkezésünkre. Ebben az értelmezésben közéjük tartoznak – a magas- és a tömegkultúra intézményein kívül – a sporthoz,

turizmushoz, valaminek a gyűjtéséhez, a partik szervezéséhez stb. stb. kapcsolódó tevékenységek is. Ezeket együttesen a „szórakozások” közé soroljuk, homályosan megkülönböztetve a család és a háztartás körében eltöltött szabadidőtől. Az ide tartozó problémák megvitatásához azonban mindenképp át kellene tekinteni a „szabadidő” fogalmának jelentős történelmi változásait (valamint e változások társadalmi és gazdasági hátterét) – ami igen nagy feladat. Ezt talán majd egy más alkalommal végzem el. □

MEGHATÁROZATLAN ELSŐBBSÉG

A BELPOLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI VISZONYOK ÉVEZREDEI*

A módszertan a gondolkodás halála és a politika értelmezésének megrögzött, halálos ellensége. Aki tanulással igyekszik eljutni a politika megértéséhez, olyan lassú és kockázatos műveletbe bocsátkozik, amelynél a bárki által valaha is elérhető siker szintjéről szólva igen könnyű túlzásokba esni.

JOHN DUNN

illette mennyiben helyes inkább úgy tekinteni politikai döntéseit és politikai élete ívét, mint amit a többi államhoz fűződő kapcsolatainak esetlegességei és kényszerei, valamint a globális gazdaság dinamikája határoz meg. Ha akár a politikatudomány, akár a nemzetközi kapcsolatok tudománya felfedezett volna egy politikailag valóban tanulságos, önmagát érvényesítő módszert, akkor már mindkettő kiderítette volna, melyik a helyes a két fenti nézet közül, illetve – ami szerintem valószínűbb – rájött volna, hogy egyik sem áll közelebb az igazsághoz, mint a másik, tekintve, hogy az oksági viszony a két oldal között folyamatosan ingázik, és aligha volna értelme azt feltételezni, hogy hosszabb időre bármelyik oldalon tartósan megállapodna.

A politikatudománnyal foglalkozók hivatásával velejár a vég nélküli módszertani önreflexió és a többé vagy kevésbé jóindulatú, kölcsönös kritika. Mint mindenkinek, nekik is küzdeniük kell a lehető legjobb értelmezésért, de ezen túl és lényegében ezzel egy időben küzdelmüket olyan alapon kell folytatniuk, amelyre azután következtetéseiket megfogalmazva támaszkodhatnak – szemben versenytársaiknak állítólag ugyanazon jelenségekről tett kijelentéseivel, akik egészen másképp értelmezik őket. Törekvésük ezen alap megteremtésére nem más, mint egy olyan módszer keresése, amely alkalmazása során teremti meg önnön érvényességét. Vannak ilyen módszerek (vagy legalábbis olyanok, amelyek e szempontból ígéretesnek mutatkoznak), de azért teremthetik meg önnön érvényességüket, mert formális jellegűek. A politika megértése viszont nem formális jellegű, ezért azután e módszerek politikai alkalmazása szükségképp mindig az előzetes és tőlük független politikai megértésen múlik, s így végső soron mindig mellé is foghat.

A politikai gondolkodás történései megvannak nélkülük, s jobb, ha nem is keresnek ilyesmit, és nem látom be, miért volnának ebből a szempontból bármivel is jobb helyzetben a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozói. Mivel most a politikai gondolkodás történéseinek, illetve a nemzetközi viszonyok kutatóinak találkozáján vagyunk, olyan témát kívánok tárgyalni, amely mindkét diszciplína munkájának a középpontjában áll, hiszen eredetileg és azóta is mindkettő a gyakorlati ítélet problémáiból nőtt ki, amely téma még mindig magára vonzza a kutatók érdeklődését.

A kérdésem az, hogy mennyiben helyes úgy tekinteni egy állam és politikai közössége külkapcsolatait, mint amit a közösség tagjai közti belső – gazdasági, társadalmi és politikai – viszonyok határoznak meg,

* ■ Az MTA Filozófiai és Politikatudományi Intézete és a Corvinus Egyetem szervezésében 2016. november 18–19-én *Political Realism and Practical Morality* címmel megrendezett konferencia nyitó előadása

Az intellektuális, sőt olykor a politikai [választ] is e kérdésre, mely e két nézet egymással versengő dominanciaigényét mérlegelve, hol az egyik, hol a másik mellett döntött, az elmúlt másfél évszázad jó részében az az intellektuális hagyomány szabta meg, amelyben az egyetlen közös elem Karl Marx örökségének megbecsülése volt. E hagyomány gyengéit és erősségeit nagyon is jól ismeri a magyarok egy bizonyos nemzedéke.

Különböző okokból a gondolkodásomat arról, hogy valamely közösség politikai tapasztalatainak alakításában mi a belső és a külső tényezők egymáshoz mért súlya, egyaránt befolyásolta az említett intellektuális hagyomány és az a nagyon személyes hatás, amelyet egy nemrégiben elhunyt nagy magyar tudós, Hont István gyakorolt rám, aki hosszú ideig a kollégám volt. Ő maga sohasem írta le ezekkel a fogalmakkal az őt megszállottan foglalkoztató kérdést, amelyek azonban jól megragadják, mi foglalkoztatta, és azt is segítenek megértetni, miért annyira erőteljes mindaz, amihez e kérdésen gondolkodva eljutott, és ugyanakkor miért bizonyult annyira nehéznek e gondolatok összegzése akár neki, akár másoknak.

A könnyen felismerhető és következetes megközelítésmód alkalmazásának értelmében Istvánnak is kétségkívül megvolt a maga módszere, ám egyáltalán nem tartotta olyannak, amely igazolná önnön érvényességét. És annak ellenére, hogy sokszor megvetően nyilatkozott mások értelmező próbálkozásairól, hallatlanul nehezeire esett olyan ítéleteket megfogalmazni, amelyeket szívesen kifejezett volna a nyomtatott szavak könnyörtelenül tartós közegében is.

Gyakran úgy tűnt, hogy valóban meggyőződése, hogy a mindentudás a megismerés szükséges feltétele. Így azután, ha karnyújtásnyira került a fenyegető lehe-

tőség, hogy következtetései nyomtatásban is megjelennek, elfogta a félelem, hogy talán van még valami, amiről nem is tud, de ami a későbbiekben megcáfolja őket. Egyszer végighallgattam egy interjút a kereszténység történetének egy kiváló oxfordi tudósával, aki a történelem királyi professzorának (Regius Professor) posztjára pályázott, ami a legmagasabb egyetemi pozíció a történelemoktatásban. Az állásinterjú igencsak újszerű megoldás e magasposzt betöltésére, mindenestre leendő kollégái tették fel neki kérdéseiket. A beszélgetés vége felé egy nálánál sokkal fiatalabb kutató arról kérdezte a jelöltet, milyen módszertant követ. Hosszas gondolkodás után azt felelte: „azt hiszem, egyszerűen arra törekszem, hogy nagyon, NAGYON óvatos legyek.” Ez talán könnyen érthető elővigyázatosság tűzveszélyes témája fényében, hiszen akkor a legutóbbi munkája az utolsó – és tudtommal egyetlen – elevenen megégetett canterburyi érsek nagyszerű életrajza volt.

Bizonyára ez volt István módszere is: nagyon nagy óvatosság jóval azután is, hogy már csökken a hozadéka. S miközben Cambridge-ben vagy bárhol a világon habozás nélkül, nagy nyomatékkal, élesen és lendületesen közölte hallgatóságával, milyen következtetésekre jutott, élete végéig sajnálatosan kevés következtetését volt hajlandó publikálni is. Ennek szinte elkerülhetetlen következménye, hogy szellemi életének termése sokkal kevésbé ismert, mint amennyire megérdemelné.

István közeli, bár gyakran dühítő barátom és kollégám volt rövid megszakításokkal több mint harminc éven át. Ezért nagy öröm számomra, hogy Budapesten, a szülővárosában szólhatok róla; mégsem az örömeim beszélek, hanem azért, hogy nyomatékosan figyelmeztessék arra, munkássága milyen nagyon fontos mind a nyugati politikai gondolkodás, mind a nemzetközi viszonyok kutatói, s legfőképpen mind azok számára, akik komolyan igyekeznek megérteni és felmérni azt a megfoghatatlan, feszült viszonyt, amely e két diszciplína közt kialakult. Ötvenhét éve kezdtem Cambridge-ben, s e hosszú idő alatt igen sok nagy tudóssal találkoztam Cambridge-ben és szerzte a világon: történészekkel, filozófusokkal, közgazdászokkal, sőt antropológusokkal és politológusokkal is. Többségük messze terjedelmesebb és kidolgozottabb életművet hagyott vagy hagy majd idővel az utókorra, mint István. Természetesen nem tudom megítélni, mennyire könnyen fejezte ki magát magyarul, de az bizonyos, hogy angolul a híres kollégáknál jóval kevésbé elegánsan és magabiztosan fogalmazott. Azt viszont nem hiszem, hogy bármelyikük munkája volna olyan lényegbevágó, mint az övé, ha a modern politikai gondolkodás fejlődéséről vagy az államok, társadalmak és a gazdaság közötti viszonyokról van szó abban a világban, ahol ez a gondolkodás régóta alakot ölt. Erre képesítette kiváló esze és – ha úgy akarta – bámulatos energiája; de hogy tehetségét élesen fókuszálva és felszított szenvedéllyel mozgósítsa, arra egy kínos politikai tapasztalat indította, amelyet jó okkal nagyon

is személyesen élt át. Akinek rajongva csodált apja a háború utáni magyar kommunista kormány minisztere volt, az könnyen szkeptikussá válik a politika kérdéseiben, s ez a késztetés önmagában akár fásult nihilizmusba is sodorhatja. Istvánban viszont kialakította az erőteljes és egész életre szóló megérteni akarást, közelebről pedig a törekvést, hogy megértse, szülei ifjúkori reményei hogyan fulladtak keserves csalódásba, és helyettük miféle – nem eleve hiú – reményeket táplálhatunk még az emberiség jövőjére, nem utolsósorban politikai jövőjére nézve.

Ehhez először a politikai gazdaságtan történetét kezdte tanulmányozni, azt az analitikus hagyományt, amelyről Marx is azt tartotta, hogy bármennyire fantasztikusan eltorzíthatják is az ideológiai szükségletek, kulcsot ad az emberi nem várható, nagyon más, de határozottan magasabb rendű kollektív jövőjének elgondolásához. Hogy felmérje, milyen folyamatokban formálódott ki ez a gondolkodásmód, István először a skót felvilágosodás két nagyságának kutatásába kezdett. Az egyik David Hume volt, a káprázatos szkeptikus filozófus, akinek szelleme oly elevenen élt fiatalságom idején Oxfordban. István magyar doktori disszertációja Hume látványos sikerkönyvét, a *Nagy-Britannia történetét* elemezte, s nyugodt szívvel állíthatom, hogy élete végén már mindenkinél jobban értette ezt a művet, aki csak kezébe vette megírása óta. A másik konvencionálisabb választás volt: Adam Smith, aki Milton Friedmantól Margaret Thatcherig a kapitalizmus szószólójának szellemi hőse. Munkásságának ez a szakasza a *Wealth and Virtue* című kötet révén, amelynek István a társszerkesztője volt, hamarabb jutott el a szélesebb közönséghez, mint sok későbbi tanulmánya. Nemcsak Európában és Észak-Amerikában, de még a messzi Japánban is alaposan tanulmányozták. A kötet nemcsak azoknak a leírásoknak a gondolati gazdagságát és töménységét emelte ki, amelyeket Hume és Smith Anglia, Skócia és európai megfelelőik gazdaságáról nyújtott, hanem – ami legalább ennyire fontos – azt emelte ki, mennyire erős és okos politikai aggodalmak készítették őket erre. István eredetileg azt tervezte, hogy nyomon követi e gondolkodásmód útját Skóciától Anglián át Francia- és Németországig, majd tovább, Marxnak a rá adott válaszáig. Ezen az úton haladva azonban el sem jutott Marxig, és senki sem tudta, talán ő maga sem, hogy akkor most merre tovább. Több mint két évtized telt el az első és a második könyve megjelenése között, és a második, a *Jealousy of Trade* vasok köteke, bár kezdettől jelentős visszhangra talált, és elnyerte az Amerikai Politikatudományi Társaság, továbbá a közgazdasági elmélet történészeinek díját, a nyitva maradt kérdést nem igazán tisztázta. Még az oxfordi Carlyle Előadásainak posztumusz kiadott szövege, a *Politics in Commercial Society* sem szolgál e ponton döntő összegzéssel. A két utóbbi kötet türelmes és figyelmes olvasói előtt azonban feltárul, hogy István hogyan fogta fel egész életén át tartó keresése tanulságait. Víziójának magva benne van e könyv-

vek címében: a minden kereskedelmi társadalmat átható, feloldhatatlanul feszült belpolitika egyfelől és az államok, polgárok, termelők és fogyasztók közti ingatag és végtelenül provokatív viszonyok másfelől minden eddig elgondolható – hát még a már megvalósult – globális gazdaságban s talán azokban is, amelyek a jövőben valószínűleg létrehozhatók. Azt mondhatnánk, s ez egyáltalán nem képtelenség, hogy abból a világból, amelyben már régóta élünk, azt akarta elénk tárni, ami lehetővé tette az idei év két, következőkkel terhes politikai eseményét: a brit Brexit népszavazást júniusban és Amerika delejes elnökválasztását ebben a hónapban.

Ez a mélységesen realista kép nem valamilyen tudós kategóriális készletből való tautologikus extrapoláció eredményeként állt elő, hanem mindegyik érintett terület strukturális elemzésén nyugodott, és több évtized megfeszített történelmi kutatómunkájából merített. Megformálásában szerepet játszott a világ minden tájáról érkező tudós kollégák egyre bővülő körével kialakított szellemi együttműködés, amely olykor igen szoros is lehetett, és több mint három évtizeden át tartott. Kutatásai egyfelől visszavezettek a skót felvilágosodást megelőző messzi múltba, másfelől előre, a jelen aktualitásába, amikor a világgazdaság akadozó és néha görcsösen rángatózó fejlődését követte figyelemmel. Azt hiszem, kezdettől ösztönösen érezte, mit keres – már az 1970-es évek végén is, amikor először találkoztam vele Cambridge-ben. Feltételezem, hogy erre az ösztönös tudásra hazájában, ebben a városban, aktívan politizáló és magas intellektuális követelményeket támasztó családjában tett szert. Igazán meghökkenett akkor a különböző, kaleidoszkopikusan elrendeződő terepekről kifejtett gondolatainak finomsága és pontossága, mohó intellektuális kíváncsisága és mélységes episztemológiai székszise. Nem létezett más, csak a története, de a teljes története annak, ami ténylegesen megtörtént. S ezt a történetet megbízhatóan egyáltalán nem lehet valamilyen jól kezelhető formára egyszerűsíteni. Azaz a legkiélezettebben felfogott *histoire totale*, de Hegel és az ifjú Marx lendületes magabiztosságával. A merészségnek és a szkeptikus konokságnak

ez a kombinációja párosult a rögtönző retorikai készségekkel, ami felvillanyozó, de lehengető tanárrá tette, és nem egy kollégában rémületet keltett.

Az átfogó, totalizáló kép megrajzolásában István hálásan és nagy erővel épített arra, amit a nyugati politikai gondolkodás történetének cambridge-i kutatói már elértek. Megérkezésekor már ismerte és csodálta Duncan Forbes munkáit Hume-ról és Smithről,

és végig gondosan, bár szkeptikusan figyelte John Pocock kiterjedt kutatásait az európai republikánus gondolkodás római hátteréről. Évtizedekig szorosan együttműködött Michael Sonenscherrel a XVII. század végi, XVIII. századi francia eszmetörténet kutatásában, és egy sor tehetséges és szorgalmas doktorjelöltet inspirált – akiknek többsége nem a Brit-szigetekről érkezett Cambridge-be. Ám mindenekelőtt Richard Tuckkal állt szakadatlan párbeszédben és vitában, aki közben sorra írta könyveit: *Natural Rights Theories, Philosophy and Government, The Rights of War and Peace, Free Riding, The Sleeping Sovereign*. A politikafelfogás kulcsfontosságú eleme mind-egyikben a természetjogi hagyomány meghatározó jelentősége és az emberi társulások tökéletlenségének politikai következményei. István kétségtelenül

Richardtól tanulta a legtöbbet, de témám szempontjából fontos leszögezni, hogy nagyon más volt az, amit eszmecseréikből magának megtartott – mert mindent, amit megtudott, annak az egyetlen, mindent elsöprő célnak a szolgálatába állított, hogy megértse a történelmet, és átadja másoknak, amit megértett. A célkitűzéseik különbsége jól felmérhető annak alapján, hogyan nyilatkozott Richard Tuck a Brexit-népszavazásról. Istvánról elképzelhetetlen, hogy nyíltan kiálljon az egyik álláspont mellett egy olyan kérdésben, amely egész biztosan mélyen érinti azok életésélyeit, akik az eredmény gazdasági következményeire vidáman fitytyet hányva szavaztak valamelyik lehetőségre. Mint egyfajta munkaközösség tagja István sok kollégától, s a legtöbbet Richardtól merített, de az eszébe se jutott volna, hogy amit létrehozniuk sikerült, az a kutatás egy meghatározott és sajátosan boldogító módszeréhez való hozzáférésekből adódna, amely elképzelés tisztán

induktív alapon se juthat olyasvalaki eszébe, aki évtizedeken át tanulmányozta Cambridge-ben a politikai gondolkodás történetét.

Ennyi most elég is életműve terjedelmének, tudományos forrásainak és személyes hatása jellegének felvázolásához; de végül pontosan mit is akart elmondani, ennyi erőfeszítés után? Milyen következtetésekre jutott, avagy – ahogyan a természettudósok szeretik mondani ugyanezt – milyen eredményekre?

Ez a kérdés igencsak foglalkoztatta nemcsak azokat, akik nem kedvelték vagy féltek tőle, meg azt a jó pár embert, akiket rettenetesen idegesített, hanem természetesen a diákjait és közel álló szakmabéli kollégáit is. Az előbbi csoportba sorolhatók talán – s néhányuk egészen bizonyosan – úgy látták, hogy István voltaképp csak egy sokkal hangosabb és egészében féltetesebb megfelelője George Eliot Casaubonjának, aki egész életében az összes rejtély kulcsát keresi, ám sosem találta, sőt még csak a közelébe sem kerülhetett semminek, ami igazán számít. Ez súlyos tévedés, de nem könnyű bebizonyítani, miért. Senki sem tudja összefoglalni a konklúzióit annak, aki maga feltűnően képtelen volt összegzésükre nagyon intenzív munkával töltött évtizedeken át. Pedig amióta ismertem, volt a gondolkodásában számos tisztázott és szinte állandó elem; és élete végén sokkal többet tudott mindegyik elem történeti kifejeződésének változatosságáról. Azt viszont kétlem, hogy azt hitte volna, valaha is egyszerű és kötelező képletekbe foglalhatók lesznek, s azt még kevésbé, hogy ő maga képes lenne megfogalmazásukra ilyen formában. Ebben az értelemben mélyesen igazságtalan volt a *Middlemarch* Casaubonjához hasonlítani, és ma is az. Mindazonáltal volt valami szisztematikus, sőt lényegileg hiábavaló abban, amit meg akart valósítani. Azt is mondhatnánk, hogy megpróbálta bebizonyítani saját magának és mindazoknak, akik hajlandók voltak figyelni rá, hogy a nyugati politikai gondolkodás meddig jutott el, majd mely ponton, miért, hogyan rekedt meg – amióta csak ismertem, mindig azt állította, hogy beleütközött határaiba, amelyeket nem léphetett át, de mivel mégis áthágt a határokat, mindinkább széttöredezett, darabokra hullott és a politikai megértés már csak a foszlányait éri el. Ez viszont igencsak az a helyzet, amelyben ma találjuk magunkat. Vannak naivabb vagy kevesebbrel is beérő kutatók, akik hasonlóan kemény fába vágják a fejszéküket, mint István – aki megpróbálta megérteni, hogyan okoztak a megbomlott gondolkodás egymásra torlódó elemei ilyen hatalmas dugót –, s ők talán elvont képletek segítségével igyekeztek volna bemutatni, mi okozta ezt a csődöt, főleg ha ifjúkorukban oly mértékben átitatódtak Kant, Hegel és Marx tanaival, mint István. Ő viszont egészen más utat választott, és a legapróbb részletekig áttanulmányozta a kimenetet befolyásoló történeti tapasztalatok hatalmas tárházát, hogy bebizonyítsa: a mozdíthatatlan dugó egyre csak növekszik.

Ez a konklúzió egész világosan megfogalmazódik a *Politics in Commercial Society* utolsó oldalain. A dugó

már a XVIII. század végére szép nagyra nőtt. A XIX. századi Európa nagy politikai gondolkodói – nem szólva a következő évszázad jóval kisebb politikai gondolkodóiról – természetesen sok érdekes, új ötlettel álltak elő, de egyikük sem tört át a dugón, egyikük sem menekülhetett el tőle. Gyakorlatilag senki sem jutott túl rajta. Akik tanultak Istvántól, megtanulták, hogyan kövessék kiélezett figyelemmel és megértéssel a felgyülemelő frusztráció folyamatát, hogyan tanulják meg felismerni, mit keresenek a számos különböző történeti helyzetben, és hogyan alakítsák ki a képességet arra, hogy megítéljék, hogyan és miért fut zátonyra s feneklik meg minden újabb merész szellemi kezdeményezés.

Ez egyáltalán nem olyasmi, amiért a sokaság kimegy a pusztába (Máté 11,7), pedig lehet, hogy ennél többet ott sem talál. Úgy látom, István oly közel került, amennyire csak lehet, annak bizonyításához, hogy ez egyszerűen miért van így. Aki a bizonyítást figyelemmel akarná kísélni, annak az ő nyomát követve kell észlelnie azokat a dilemmákat, amelyeket István is folyamatosan a nagyon határozott értelmező törekvéseket feltartóztató akadályként azonosított, bár sok ilyen törekvés részleges sikert is elkönyvelhetett. Az eszmétörténetnek ez a szélsőségesen dinamikus szemlélete együtt járt a mindenféle hatalom elgondolásában testet öltő pusztá igyekezet elismerése és az igyekezet eredményének szigorú ismeretelméleti megítélése között egyensúlyozó figyelemmel. Istvántól sohasem válhatott volna a politikai gondolkodástörténet whig értelmezője, mert a jelennek nem tulajdonított különösebb értéket, és, amennyire tudom, sohasem fogalmazott meg komoly meggyőződésre valló állításokat a jövőről. Viszont a múlt tanulmányozása iránti érdeklődése arra irányult – mint a nagy whig történészeké is –, hogy felmérhesse a múlt vívmányainak hatókörét és korlátait. Az értékelés kritériumát jól kivehetően és minden mentegetőzés nélkül saját megítéléséből merítette. Ez nagyon támadható álláspont, amely igencsak alkalmas arra, hogy feldühítse a történészeket, s mivel István éppenséggel nem volt szerény ember, eljárása könnyen tűnhetett arrogánsnak és reflektálatlanak mind személyes, mind történelmi szinten. Pedig magában az eljárásban nem volt semmi arrogáns: a múlt gondolkodását eltökélten egalitárius szellemben kezelte – mint a megértésért vívott közös küzdelem szakaszait. Mint Machiavelli a vidéki birtokán – jöllehet, az ő öltözködési tanácsait mellőzve –, István is a politikáról gondolkodott vég nélkül, rég halott szerzők társaságában, akiknek gondolkodását közelről megfigyelte és a legnagyobb tisztelettel övezte.

Mint már jelezni próbáltam, kutatásának két, összetartozó fókusza volt: a jellegzetes konfliktusforrások és a folytonos legitimációs kihívások a kereskedelmi társadalomban, illetve a külső feszültségek és a jóval szűkösebb kiegyenlítő erőforrások a nemzetközi kereskedelemben. Mindkettő mögött meghúzódott, sőt mindkettőbe újra meg újra belejátszott az emberi társadalmiságnak az az alapvető fogyatéka, ame-

lyet oly kitartóan térképezett fel a politikai gondolkodás abban a világban, amelyről még mindig mint „a Nyugatról” beszélünk: Platón és Arisztotelész korától Kant és Hegel koráig és – ami István szempontjából különösen jelentőségteljes – az európai természetjogi gondolkodásban Grotiustól Pufendorfig és XVIII. századi kommentátoraikig. Mindebben István komoly jártasságra tett szert, bár voltak a politikai gondolkodástörténetnek olyan ágai, amelyek egyáltalán nem érdekelték; közülük a legfontosabb kétségkívül a valástörténet, amelyet lucretiusi lenézéssel kezel, noha annak bizonyosan elemi erejű hatása volt a politikáról való gondolkodásra Európában a Constantinstól Alexis de Tocqueville-ig terjedő periódus nagy részében, és amit – mint erre nemrégiben figyelmeztettek is bennünket – igazán nem tanácsos elhanyagolnunk.

István értelmezésében ez a világ a XVII. század elejére félreérthetetlenül az európaiaké, az európaiakért létező világ lett – persze nem mindegyiküké és örökre senkié, de mégis ez lett az a keret, amelyben az európai államoknak és alattvalóiknak ettől kezdve élniük és megélniük kellett. Az alattvalók többségének életesélyeit meghatározó elemek szempontjából még nagyon gyenge erőter volt ez, de erősödni kezdett és – ez a döntő – eltűnőben volt az a lehetőség, hogy valaki egyszerűen kiszálljon belőle, és emelkedett magányban, boldog nemtörődomséggel éljen. Amikor az Alpokban John Milton Istenhez fohászzkodott, hogy álljon bosszút valdens szentjeiért, akiket „a véreskezű piemontiak lemészároltak”, akkor olyan évszázadokon át fennmaradó közösségekről szólt, amelyek szándékosan és sikeresen elrögztek el a történelem elől, viszont immár őket is elérte az ellenreformációs dinasztikus államalkotás. Azóta pedig egyre szorosabban rendeződik a világháborúk és elnyúló gazdasági válságok okozta szakadások ellenére is. S éppoly valószínűtlen, hogy ez a trend tartósan megforduljon Donald Trump vagy David Davis kedvéért, mint az északi-tengeri dagály Knut király szavára.

István szemében ez egyszerűen a modern politika színtere volt, komolyan sem vett semmiféle részlegesebb vagy rövidlátóbb alternatívát. Csak az a döntés számított, hogy valaki elismeri-e ezt a cáfolhatatlan tény, és megpróbálja felmérni, mit is jelent, vagy pedig a vita kedvéért semmibe veszi, és úgy tesz, mint ha nem is látná.

A modern politika fogalmát persze nem használta, mert nem akart olyan terminológiát alkalmazni, amely idegen az általa vizsgált történelmi tárgyaktól és beszélgetőpartnerektől, úgyhogy az sem volna pontos, ha azt állítanám, István kifejezetten ezekben a terminusokban gondolkodott. Mindazonáltal jól összegzik azokat az előfeltevéseket, amelyeket már határozottan a magáénak vallott akkor, amikor megismertem. A régiek és az újak XVII. századi vitája nem politikai megosztottságot fejezett ki, hanem inkább más-más időhorizont választását, illetve egyet nem értést a szellemi értékek elsődleges helyét illetően. Azaz a két tábor közti különbség inkább kognitív stratégia, sem-

mint személyes lojalitás kérdése volt. A kereskedelmi társadalom eszméje segített azonosítani a kereskedővárosok életének azon vonásait, amelyek évszázadokon át jellemezték mind Európában, mind Európán kívül; de csak a XVIII. századtól kezdve vált ez az eszme elsődleges eszközzé Európa, s idővel jóformán az egész világ jövőjének az elemzéséhez. Kezdetben még nem öltött analitikus alakot, nem volt meghatározott politikai fegyverzete sem, és sosem tett akkora pusztító erőt, hogy megszábhatta volna a maga politikai környezetét. Am attól kezdve, hogy az európai történelem középpontjába került, amit Hume és Smith oly világosan észlelt, korlátozta a politikai lehetőségek terét. Még most sincs fogalmunk arról, milyen volna az emberi élet egy olyan világban, amely vagy meghaladta, vagy lerombolta a kereskedelmi társadalmat.

Azóta is a kereskedelmi társadalom politikai képlekenységét tesszük világszerte próbára változó szerencsével: hol újítással vagy utánzással, hol viszolygással; a nagy világháborúkban és forradalmakban éppúgy, mint létrehozva és működtetve a világpolitika és a világgazdaság fő koordináló intézményeit: a Népszövetséget, az Egyesült Nemzetek Szövetségét, az Európai Uniót, a Világbankot, az IMF-et, a Világkereskedelmi Szervezetet, sőt ma már talán ide sorolhatjuk az óriási internetes cégek – a Microsoft, az Amazon, a Yahoo, a Facebook és társaik – sokasodó műveleteit is. Ebben a megterhelt folyamatban végig sűrű homályban maradt a közös és az ütköző érdekek egyensúlya, és továbbra is rendkívül ingerlő és vitatott annak megítélése, hogyan definiáljuk ezt az egyensúlyt.

Reménytelenül túlzónak bizonyult a XVIII. század elején táplált remény, hogy a kereskedelem, a *doux commerce* majd megbékíti, méregteleníti az államok és népek közti viszonyokat. A kereskedelmet az alattvalók érdekében a legalkalmasabban felügyelő politikai struktúrák egyre jobban felfegyverzett értelmezései gyanakvással és kölcsönös megvetéssel illeték egymást. A kereskedelmi világtársadalom olyan államokat hozott létre, amelyek szinte kivétel nélkül jogot formálnak arra, hogy államuk anyagi hasznára figyelemmel szabályozzák alattvalóiknak vagy polgáraitknak a határaikon kívüli világgal való viszonyait, s ez ugyanúgy áll a Szaúd-arábiai Királyságra és az Iráni Iszlám Köztársaságra vagy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságra, mint Szingapúr, Luxemburg-ra vagy éppenséggel az Amerikai Egyesült Államokra. Kína kommunista párti kormánya már több mint három évtizede így tesz, példátlan történelmi sikerrel, ami teljességgel meg is felel a világ legrégebbi és legbüszkébb civilizációjának. A közelmúlt történelmében talán csak a Vörös Khmer, az afganisztáni tálib kormány s még talán az Isis Kalifátus állította komolyan ennek szöges ellenkezőjét. Ami nem meglepő és nem is mond sokat e rezsimek politikai természetéről vagy teljesítményéről. Azt viszont szerintem igenis jelzi, hogy helytálló volt István két, nagyon nagy ívű állítása: hogy a XVIII. századra a kereskedelmi társadalom kivívta azt a hatalmat, hogy meghatározza mindenfé-

le tartós politikai közösség működésének kereteit, és egyszerűen tetszőlegesen hosszú időre kiiktasson minden alternatív megoldást egy politikai közösség létrehozására és fenntartására, valamint a határain túli közösségekkel teremtett viszonyai meghatározására.

Adam Smith azt tartotta, mint ahogy Karl Marx, sőt Teng Hsziao-ping is, hogy a kereskedelmi társadalom világának megteremtése mélyreható átalakulási folyamatot jelent, de annak is mindhárman tudatában voltak, hogy nincs semmi lényegileg nyugodt és biztató abban a Történelemben, amelyet ez a társadalom hív létre. Istvánnak meggyőződése volt – s ez ésszerűen Teng Hsziao-pingről is feltételezhető –, hogy nem vár ránk egy elkövetkező biztonságosabb, gyengédebb és rendezettebb világ. Az új világ logikája a normatív és a gyakorlati stabilitás négy alapvető forrását tartogatja, melyek együttesen okozzák – István egyik nagy ívű, jelentőségteljes kifejezését idézve – a megosztott emberiség permanens válságát. Közülük az elsővel kapcsolatban, mely a legitimitás és a politikai hatalom belföldi bázisát érinti, Smith némileg túlzott, Marx előrelátóan eléggé homályosan fogalmazott, Teng Hsziao-ping pedig igen bölcsen megtartotta magának a gondolatait. A második minden kereskedelmi társadalom termelőinek és fogyasztóinak a többi termelőivel és fogyasztóival folytatott kereskedelmének a bázisát érinti. A harmadik azt, hogyan kell kezelni a minden kereskedelmi társadalom tulajdoni rendjét szavatolni köteles államok közti élesebb konfliktusokat. A nem kevésbé fontos negyedik pedig ezeknek a tulajdoni rendeknek a normatív erejét és összehangoltságát. Mindezekre a problémákra az elmúlt több mint 2500 évben sok-sok országban számos gondolkodó próbált meggyőző megoldásokat kidolgozni, amelyek némelyike kétségtelenül sokkal vonzóbb a többinél – ám még senkinek sem sikerült olyan, akár a legcsekélyebb mértékben is vonzó megoldást találni mind a négyre úgy, hogy azok mintegy természetesen illeszkedjenek egymáshoz. S amíg valaki elő nem áll egy ilyen megoldással, biztosak lehetünk abban, hogy a permanens válság folytatódik. S még ha volna is egy ilyen ember, akkor is jó okkal kételkedhetünk abban, vajon a világtörténelem türelmesen elfogadja-e ezt a megoldást, és a maga vadul izgatott ritmusával igazodik-e ahhoz a megbékítő lehetőséghez, amelyet e megoldás kínálni vél. Mert egy dolog megtanulni, milyen varázslatra van szükség, és egészen más akkora hatalomra szert tenni, hogy az ember tudjon is varázsolni.

Röviden szólok egyenként e négy forrásról, majd végül magyarázattal szolgálok arra, hogy együttesen miért kezeskednek azért, hogy mostantól kezdve egyetlen közösség se bízhatson jó okkal abban, hogy a biztonságát érő nyomasztó fenyegetések vagy belülről, vagy kívülről érik, s ennél fogva végzetet elsősorban vagy a saját cselekvése, vagy pedig a tőle változó messzeségben élő másoké határozza meg. A nyugati országok ideológiájának a közelmúltig fő eleme volt a büszkélkedés, hogy amikor bevezették a minden felnőltre kiterjesztett választójogot és a sza-

bad választásokat mint a kormányok megalakításának mechanizmusát, akkor kiiktatták a stabilitás első forrását, és megoldották a legitimitás és felhatalmazás problémáit. Ez az állítás sohasem nyugodott biztos alapokon, s aki még ma is érvényesnek hinné, ahhoz valószínűleg nem jutottak el az elmúlt legalább kilenc hónap hírei. A protekcionista dac (*revanchement*), amely ebben az időszakban görcsbe rándította Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Franciaország politikáját, rávilágított, mennyire messze vagyunk még a stabilitás második forrásának kiküszöbölésétől, s egyben aláhúzza azt az igazán nyilvánvaló igazságot, hogy a nyitott kereskedelmi határok előbb-utóbb félelemmel töltik el mindazokat, akiknek nem sikerül belőle hasznot húzniuk. A politikai osztályt Európában és Észak-Amerikában is elképesztette, mennyire nagy hatást gyakorolt ez a rémület a Brexit-népszavazásra, Donald Trump és Bernie Sanders választási kampányára. Kína gazdasági növekedésének lassulása és ennek köszönhetően a finanszírozatlan adósság feltárló hatalmas szakadéka feltűzelte Kína harcias jelenlétét a kínai tengereken, súlyosbította a belpolitikai elnyomást, és nyomatékosan figyelmeztetett, mennyire távol vagyunk attól, hogy kiküszöböljük a normatív és a gyakorlati stabilitás harmadik forrását.

Semmi sem indokolja, hogy a stabilitás e három forrása közül bármelyiket egy másik vagy a másik kettő hatásával magyarázzuk, viszont a negyedik elsőbbségére nézve már hangzottak el plauzibilis állítások. A negyedik alapul az embereknek földet, illetve mások munkáját kisajátító és gyümölcseit felhasználó gyakorlata. István a tulajdon nyugati elméleteinek több évtizeden át tartó tanulmányozásából két következtetést szűrt le: hogy a kezdeti megszerzés tekintetében nincs olyan igazságosságelmélet, amelyből a kereskedelmi társadalomban megvalósuló tulajdonát ruházás eseteire kényszerítő erejű igazságosságfogalmat lehetne levezetni, és ez már önmagában elégséges ahhoz, hogy eleve kizárja bármely kereskedelmi társadalom működésének – akár intuitíve plauzibilis, akár gyakorlatilag koherens – kritériumaként az osztó igazságosság alkalmazását. Nincs a kezdeti kisajátításnak egyetlen olyan elgondolása sem, amely igazolhatná (validálhatná) egy valószínű gazdaság működését, vagy kiiktatná a gazdaság közvetítésével vagy a gazdaságból élők rémületét elosztási következményei láttán. Pusztán blöff olyan világot ígérni, amelyben folyamatosan mérséklődne vagy irrelevánsná válnának az osztó igazság követelményei; ez alantas hazugság, amely mindazokat hiteltelenné, akik megvalósításának ürügyével próbálnak szert tenni politikai hatalomra.

Ebből a szempontból az István elemzéseiből adódó politikai üzenet szinte teljesen negatív, de attól még nem kevésbé súlyos. Az az elgondolás, amelyre folyamatosan törekedett, azért volt olyan fontos, mert azt remélte és azért küszködött, hogy továbbadhassa másoknak. Az aktív, cselekvő megértés képessége volt a tét, nem pedig egy szent kapura kiszögegzhető tézisek gyűjteménye, amelyre bárki tisztelettel hivatkozhat.

István a nyugati politikai gondolkodás történetét nagyszerű, de fájdalmasan véges teljesítménynek, noha egyértelműen egyetemes jelentőségűnek tartotta. Évtizedekbe tellett, míg meggyőzhető lett arról, hogy a bárhol másutt kialakított politikai gondolkodás egyáltalán érdekes lehet azon túl, hogy talán veszély forrásává válhat – azt mindenesetre nem hiszem, hogy valaha is belátta volna, hogy netalán komoly segítséget is nyújthat a kollektív emberi élet alapvető kihívásainak megértésében. Ebben az értelemben nagyon is európai kozmopolita volt – a kozmopolita persze eleve európai kategória.

A nyugati gondolkodás az athéni polisztól kezdve mindig is a helyi politikai közösség kialakítását és megszilárdítását részesítette előnyben, s ezen nem változtatott sem a Római Birodalom és önjelölt utódainak tartás hatása, sem az utódok vetélytársaként fellépő pápák. Az egyetemes monarchia nem volt igazán ígéretes politikai cél, nem utolsósorban azért sem, mert a megvalósítás szempontjából a legkevésbé sem tűnt hihető politikai elgondolásnak. Nincs értelme szellemi vagy gyakorlati hibának tekinteni a belpolitika ezen elsőbbségét, hiszen globális terjeszkedési törekvésektől függetlenül a politikai gondolkodás Kínában és az iszlám világban is lényegében ugyanilyen prioritást biztosított a belpolitikának. Viszont a közvetlen politikai sebezhetőség forrása bővül és a sebezhetőség folyamatosan, megállíthatatlanul nő, mivel egyre több ember teremtette, egymás ellen irányuló óriási veszéllyel nézünk szembe, amelyek csak akkor szelídhethetők meg, és válnak kezelhetővé, ha az egymással ellentétes történelmi és kulturális tapasztalatokkal rendelkező, óriási népszerű felelnek sikerült szoros, megbízható és szükségképp bonyolult egyezségekre jutni.

A politikai döntések és stratégiák problémáihoz úgy közeledünk, ahogyan nekünk kell, nem is tudunk másképp: a helyi politikai intézményeken és képességeken keresztül és még mindig meglehetősen szűk látókörű történelmi tudatunkkal. Ám olyan világgal van dolgunk, amelyet az intézmények és képességek már régóta képtelenek megragadni. Még a belső rendet és jólétet kívülről érő fenyegetéseket éles szemmel felismerő, a hatalmat a határokon túlra kiterjesztő impulzust észlelő gondolkodók – Machiavelli, Max Weber, Lenin – sem találták meg a módját, hogyan lehetne újra a belpolitikának adni elsőbbséget; de azok sem jutottak többre, akik, mint a belpolitika elsőbbségének szükségessége mellett hevesen és mentegetőzés nélkül kardoskodó Joszif Sztálin, mindazt feláldozták, ami értelmet és méltóságot kölcsönzött az erre fecsért politikai energiáknak. A „világ proletárjai, egyesüljetek!” jelmondatnak volt némi hitele a politikai lázadások kontextusában, ám a legkisebb mértékben sem sugallt legalább nagyjából elképzelhető intézményes formákat, amelyekben ez az egyesülés bárhol, ha mégoly rövid időre is, de végbevihető, nemhogy tartósan és az egész Földet átfogva. A világ kormányzása akár úgy, mintha egyetlen politikai közösség volna, akár valamilyen politikai közösségből kiindulva, épp-

oly szerencsétlen politikai tervként, mint amennyire mindig is elkoptatott politikai eszme volt.

Milyen vonatkozásokban változtatta meg – ha egyáltalán – István munkássága azt, ahogyan e viszonyokat szemlélnünk kell? Erre ugyanis kísérletet sem tett, mondjuk egy új, tudományos vagy gyakorlati hegemóniára semmiféle igényt nem támasztó, de szisztematikus értelmezési séma kidolgozásával. Nem állította külső – új vagy régi – elsőbbségét a belső-höz képest sem az oksági viszony, sem a politikai válasz tekintetében. Ugyanolyan pontosan látta, hol húzódnak az újkori gazdaságok politikai határai, mint azt, hol húzódnak a modern politika gazdasági határai; és mindegyikkel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy immár kikerülhetetlenné váltak kölcsönös kauszális viszonyaik és gyakorlati korlátaik. A Brexit-népszavazásnál és a brit Munkáspárt Csernobil-szerű felrobbanásánál aligha kell fényesebb bizonyíték, mennyire igazza volt.

A legvilágosabb konklúziói kizáró jellegűek voltak. Nem állították a kívülről jövő hatások irányító elsőbbségét a belső politikai kényszerekkel szemben, mint a porosz állami doktrína, amely Németország történelmében a diagnózist, az igazolást vagy elítélést tolta előtérbe Leopold von Rankétól kezdve Fritz Fischerig. Viszont a kereskedelmi társadalom világát határozottan úgy látta, mint ami kizárja egy elszigetelt és önfenntartó politikai vagy társadalmi rend megteremtését a politikai közösség számára, mint ami véget vet a – ma már csak Észak-Koreában működtetett – spártai opciónak vagy a Tokugava-kori Japán elzárkózó stratégiája követésének. Fichtének a zárt kereskedőállamra vonatkozó képletét, Friedrich List nemzetgazdaságát legfeljebb nagyon ideiglenes szükségmegoldásoknak tekintette. Nem hiszem, hogy sokat gondolkozott volna a biztonsági dilemmán, noha ismerte mások ezzel kapcsolatos próbálkozásait. Igazán érdekelhette volna, mégsem foglalkozott azzal, milyen formákban mutatkozott meg ez a dilemma a hidegháború idején és után, a nukleáris fegyverek megsokasodásával, vagy az újonnan vagy újból feltörekvő hatalmaknak a szűkszerűen bizonytalan belső rendet felborító hatásával. Nem tudni, vajon lehetségesnek tartotta-e, hogy a kereskedelmi társadalom világa valaha is rendezett világ legyen, noha ugyanolyan egyértelműen felismerte, mint bárki más, hogy minden komoly politikai cselekvő joggal törekszik e társadalom rendellenességeinek korlátok közé szorítására. Nem merengett az ökológiai katasztrófán sem.

Ami a nyugati politikai gondolkodás történetéből leszűrűt, az konkrét rejtélyekre adott konkrét megoldások halmaza, amelyek azonban nem kombinálhatók a kereskedelmi társadalom világa által létrehívott egyetlen óriási probléma megoldására. Ebben a világban ugyanis a bel- és a külpolitika kihívásai szakadatlanul destabilizálják egymást, és elvileg sincs mód arra, hogy ennek gátat lehessen vetni: mindegyik konkrét probléma konkrét megoldása az összes többiével ellentétes irányba húz.

Ez sem szellemileg, sem gyakorlatilag nem nevezhető a kétségbeesés szülte javaslatnak, mert azt ígéri, hogy az élet ebben a világban – s nincs más lehetőségünk, mint ebben a világban élni – nemcsak örökös éberséget követel, hanem fárasztó és zavaró mértékű tevékenykedést is. Abban István teljesen biztos volt, hogy aki e világ kihívásait akarja felmérni, annak a nyugati politikai gondolkodás története – ha olyan erővel és szorgalommal faggatja, mint ő – a hermeneutikai erő-

források egyedülállóan gazdag és nagy teljesítményű készletét kínálja fel e világ követelményeinek felméréséhez. Egészen bizonyosan tudom, hogy ebben igaza volt, és életműve – szétszórtsága és tragikus befejezetlensége mellett is – a legjobb vezető a politikai gondolkodás vagy a nemzetközi viszonyok történetének tanulmányozói számára, ha egyensúlyba akarják hozni azt, amit megítélésük szerint ez a világ azokkal a lehetőségekkel követel tőlük, amelyeket megnyit előttük. □

Wessely Anna fordítása

Hont István (1947. április 15., Budapest – 2013. március 29., Cambridge) 1973-ban végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán filozófia–történelem szakon, és még abban az évben az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett. H. Balázs Éva irányítása mellett írott bölcsészdoktori disszertációját *David Hume és Skócia* címmel 1974-ben védte meg. 1975-ben feleségével együtt Angliába költözött. 1976–77-ben Oxfordban, Hugh Trevor-Roper mellett folytatta tanulmányait. 1978-ban Cambridge-be költözött, ahol Michael Ignatieff-fel együtt vezette a King's College Research Centre *Political Economy*

and Society 1750–1850 című, ötéves kutatási projektjét. Utána egy évig a manchesteri egyetemen dolgozott, majd 1986-ban az Egyesült Államokba ment, ahol a Columbia University politikatudományi tanzékén tanított. 1987–88-ban a princetoni Institute of Advanced Study vendégkutatója volt. 1989-ben visszatért Cambridge-be, ahol a King's College tagja lett. A Faculty of History tanáraként elsősorban a XVIII–XIX. századi politikai gondolkodás történetét tanította. Többször volt a Harvard meghívott vendégtanára. Hosszú betegség után 2013-ban halt meg.

HONT ISTVÁN ÍRÁSAI

Karl Popper és az amerikai formális történefilozófia
Világtörténet 18 (1969) 3–22. old.

David Hume és a „szegény” országok növekedési stratégiája a XVIII. században
In: Klaniczay Gábor, Pajkossy Gábor, Ring Éva (szerk.):
Dolgozatok a feudális kori művelődéstörténet köréből.
ELTE BTK, Bp., 1974. 211–240. old.

Istvan Hont – Michael Ignatieff (eds.):
*WEALTH AND VIRTUE
THE SHAPING OF POLITICAL ECONOMY
IN THE SCOTTISH ENLIGHTENMENT*
Cambridge University Press,
Cambridge, 1983.

Ebben a szerkesztők bevezető tanulmánya:
Needs and justice in the *Wealth of Nations*,
1–44. old. (Magyar fordításban:
Istvan Hont – Michael Ignatieff:
A szükségletek és az igazságosság
A nemzetek gazdagságában:
bevezető tanulmány.
In: Madarász Aladár [szerk.]:
Közgazdasági eszmetörténet.
Osiris, Bp., 2000. 110–157. old.

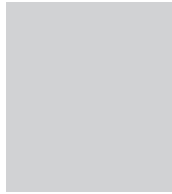
Hont István tanulmánya:
The “rich country – poor country”
debate in Scottish classical political
economy, 271–316. old.

JEALOUSY OF TRADE
INTERNATIONAL COMPETITION AND
THE NATION-STATE IN HISTORICAL
PERSPECTIVE
Harvard University Press, Cambridge,
2005.
Erről lásd: Kontler László:
A globális kapitalizmus elviselhetetlen
könnyűsége. *BUKSZ* 18 (2006), 3. szám,
204–213. old.

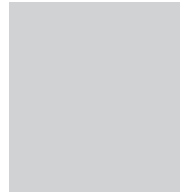
The early Enlightenment debate
on commerce and luxury
In: Mark Goldie – Robert Wokler (eds.):
*The Cambridge History
of Eighteenth-Century Political Thought.*
Cambridge University Press,
Cambridge, 2006.
379–418. old.

The “rich country – poor country”
debate revisited: the Irish origins and
French reception of the Hume paradox
In: Carl Wennerlind – Margaret Schabas
(eds.): *David Hume's Political Economy*
Routledge, London – New York, 2008.
243–323. old.

Adam Smith's history of law and government as political theory
In: Richard Bourke – Raymond Geuss (eds.): *Political Judgement: Essays for John Dunn*
Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 131–171. old.

POLITICS IN COMMERCIAL SOCIETY
JEAN-JACQUES ROUSSEAU AND ADAM SMITH
Edited by Béla Kapossy – Michael Sonenscher. Harvard University Press, Cambridge, 2015.

A skóciai University of St. Andrews Intellectual History Archive gondozásába került kiadatlan írásai, jegyzetei és előadásvázlatai elektronikusan itt elérhetők: <http://arts.st-andrews.ac.uk/intellectualhistory/islandora/object/intellectual-history%3Ahont>

A St. Andrews vette át könyvtárát is, amely az Istvan Hont Memorial Library alapja lett; továbbá az egyetem Intellectual History intézete által szerve-

zett rendszeres emlékelőadások is elérhetők az említett honlapon.

John Dunn előadásában miniszterként említi Hont István édesapját. Hont János (1914–1982) valójában 1951–1953-ban, majd 1960–1962-ben a földművelésügyi miniszter helyettese, 1962–1967-ben első helyettese, majd 1967–1976-ban az Országos Tervhivatal elnökhelyettese volt. □

NAGY KÁROLY KELETEN

EGY LEGENDA KELETKEZÉSI MECHANIZMUSAI

MOLNÁR PÉTER

A *chanson de geste*-ek világa fiktív irodalmi világ, történetileg adatolt szereplők mellett temérdek kitalált alakkal, illetve a valós történelmi figuráknak az adott szöveg korára jellemző gondolkodásmód szerinti cselekedeteivel és szavaival. A Nagy Károlyról kialakított legendakör adott alkalmat leginkább – még az Artúr király személyéhez kapcsolt mondáknál és a Nagy Sándor pszeudo-kalliszthenészi életrajzi hagyományába illeszkedő középkori feldolgozásoknál is inkább – arra, hogy a középkor számos nemzedéke – vagy legalábbis a hatalom környékén forgolódók csoportja – képet alkosson a maga számára a jó vagy rossz uralkodó ismérveiről (mindezt érdekfeszítő kalandok sorába „csomagolva”). Nagy Károly múltbeli figurája ugyanis nem maradt állandó: a róla írt művek más és más, a korproblémáktól függő képet mutattak az idők folyamán. A *Roland-énekek*ben Károly inkább a mennyei hatalmakkal szoros kapcsolatot ápoló szakrális-fenséges figura, aki helyett azonban gyakran bárói tanácsa hozza meg a döntést, miközben az agg uralkodó olykor fő ismertetőjelét, ősz szakállát tépkedve-babrálva jelzi tanácsstalanságát. Mindez egyszerre felel meg a francia királyi hatalom a XI–XII. század fordulóján igencsak korlátozott lehetőségeinek, ám kétségkívül élvezett szakrális presztízsének. A helyzet változásával Károly figurája jóval aktívabbá válik, hogy aztán a XII. század végére és főleg a XIII. századra – ahogyan egyre szaporodnak a látványosan erősödő monarchia kárvallottjai – a „lázadó bárók” *chanson de geste*-ciklusában megjelenjen a fukar, önkényeskedő vagy egyenesen kegyetlen, esetleg alkoholista Károly (illetve a bárgyú és befolyásolható, vagy pedig harácsoló és önző Lajos) császár képe. A modern kutatás által az irodalomtörténet hatáskörébe utalt szövegek vizsgálatakor ezért már a kezdetektől jelen volt a *chanson de geste*-ek Nagy Károly-képének történeti-politikai értelmezése, mindenekelőtt a korai francia irodalom olyan – fontos kérdésekben egymással is vitatkozó – kutatóinak köszönhetően, mint Léon Gautier, Joseph Bédier vagy Gaston Paris.¹ A múlt század közepén a szent királyok és királynék későbbi vezető kutatója, Robert Folz a francia középkori „szépirodalmon” túl kiterjesztette az utókor Károly-képének elemzését a különböző nyelvű – főleg persze latin – történeti elbeszélő szövegekre és a nagy frank uralkodó körül kialakított szentkultusz forrásaira.² Nagy Károly zavarbaejtően sokrétű középkori emlékezete azóta sem szűnt meg újabb kihívások elé állítani a történész és irodalmár kutatókat.³ A néhai császár keleti útját tárgyaló közép-

kori szövegek – olykor képi emlékek – vizsgálata azonban e legendakör furcsa világán belül is különösen nehéz terepnek számít.

Nagy Károly ugyanis soha nem járt sem Konsztantinápolyban, sem a Szentföldön. Ezzel természetesen tisztában voltak a nagy frank uralkodó idején működő évkönyvírók és közel kortárs életrajzírója, Einhard is. Az utóbbiak szövegei – főleg a nevezetes életrajz – a középkor későbbi korszakaiban folyamatosan hozzáférhetőek voltak a múlt bűvárai számára, ennek ellenére a *chanson de geste*-irodalom születésével párhuzamosan – bár nem az utóbbi műfajba tartozó szövegekben – mégis feltűnt a fiktív keleti utazás. A zömmel klerikus szerzők által, de „népnyelven” és döntően világi közönségnek készült *chanson de geste*-eknek a kezdetektől fogva kedvelt témája volt Nagy Károly személye és kora, beleértve fiának, Jámbor Lajosnak az uralkodását (814–840) is. Károlyt ráadásul már a *Roland-énekek*ben, majd később is rendszeresen a „pogányok” ellen hadakozó uralkodóként jelenítették meg – ha nem is a Szentföldön, de Hispániában. Mint tudjuk, Nagy Károly azonban valóban járt az Ibériai-félszigeten, ahol a sikertelen 778-as hadjáratnál (ennek végén, visszavonulás közben szenvedte el az utóvéd azt a vereséget, amely a *Roland-ének* ihletője lett) lényegesen fontosabbnak bizonyult a nagyjából a mai Katalóniára kiterjedő hispániai őgrófság

1 ■ Léon Gautier: *Les Épopées françaises. Études sur les origines de la littérature nationale*. Deuxième édition entièrement refondue. Victor Palmé – H. Welter, Paris, 1878–1892. III. köt., passim; Gaston Paris: *Histoire poétique de Charlemagne*. E. Bouillon, Paris, 1905²; Joseph Bédier: *Les Légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste*. Champion, Paris, 1908–1913. IV. köt., 437–469. old.

2 ■ Robert Folz: *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval. Thèse principale pour le doctorat ...* Belles Lettres, Paris, 1950. Műve reprint kiadásához (önálló oldalszámozással) függelékkel illesztett: uő: *Corrections et additions*. Slatkine, Genève, 1973.

3 ■ A könyvtárnyi szakirodalom összefoglalása egy lexikoncikkből: Dominique Boutet: *Charlemagne dans la littérature française*. In: Claude Gauvard – Alain de Libera – Michel Zink (szerk.): *Dictionnaire du Moyen Âge*. Quadrige – Presses Universitaires de France, Paris, 2002. 260–261. old. Vö. egy amerikai irodalomtörténész áttekintésének középkori fejezeteivel: Robert Morrissey: *L'empereur de la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l'histoire de France*. Gallimard, Paris, 1997. 17–167. old. (A körültekintően kiválasztott szövegek figyelemreméltó elemzésébe olykor durva köztörténeti hibák keveredtek.)

4 ■ Pierre Riché: *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*. Hachette, Paris, 1983. 136–137. old.

5 ■ *La Chanson de Roland*. Ed. Jean Dufournet. Flammarion, Paris, 1993. 174. old., 1428–1429. sor (a királyság sarokpontjai); uo. 286. old., 2910. sor (Laon Károly székhelye); uo. 407–

kialakítása (785–801), melynek főszereplője azonban nem maga Károly, hanem az akkor aquitániai részkirály Lajos, a későbbi utód volt.⁴

Nyilván nem véletlen, hogy a mítoszképződéshez szükséges idő eltelte – vagyis a szemtanúk és a tőlük még személyesen informálódó generációk kihalása – után Nagy Károly legendárium az utóbbi, valószínűleg rendelkezés témakörben kezdett el kikristályosodni. A döntően a XI. század végén kidolgozott – bár a következő évszázad során esetleg interpolált – *Roland-ének*ben néhol olyan adatokra bukkanunk, amelyek a X. századi nyugati frank, avagy francia Karoling királyok korára utalnak: így a gyakran emlegetett Aachen (a *chanson*ban: *Ais*) mellett egy ízben Laon szerepel uralkodói székhelyként, Roland vezetés csatája alatt pedig az utóbbi korszak királyai által uralt terület határait jelző helyeket (Mont-Saint-Michel, Wissant, Xanten, Besançon) pusztító vihar és mennydörgés jelzi az eljövendő tragédiát.⁵ Ekkoriban indult tehát el a Károly-legendárium kialakulása, és ezt egészíti ki az egyik későbbi epikus ciklus elemeit latin prózában felvillantó, úgynevezett Hágai Töredék 980 és 1050 közti datálása.⁶ Nagy Károly legendás történetének formálódásakor így már a kezdetektől fogva jelen volt a hispániai hadjáratok témája, mely utóbb is meghatározó jelentőségű maradt. Az egész legendárium legnagyobb hatású szövegévé ezért vált a Roland-történet a modern irodalmárok és olvasók által csodált – ám csak egyetlen kódexben fennmaradt – „oxfordi” változata helyett a Pseudo-Turpinus (*Historia Karoli Magni et Rotholandii*), vagyis egy hosszadalmas, Károly négy egymást követő hispániai hadjáratát (közülük az utolsó a Roland halálával végződő expedíció – a korábbi háromnak végképp semmi igazságmagva) Turpinus reimsi érsek nevében elmesélő szöveg (a *Roland-ének*ben ez a figura még a hősi halottak közé került), melyet esetleg nem sok-

409. old. Vö. *Roland-ének. Ófrancia históriás ének egy oxfordi kódexből.* Ford. Rajnavölgyi Géza. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 1996. 49. old. (1428–1429. sor); 83. old., 2910. sor. A mű datálásáról lásd *La Chanson*, 16–25. old. Vö. alább, 168. j.

6 ■ Uo. 13. és 443–444. old.

7 ■ *Historia Karoli Magni et Rotholandii ou Chronique du Pseudo-Turpin...* Ed. C. Meredith-Jones. E. Droz, Paris, 1936. Vö. Marianne Ailes: Pseudo-Turpin Chronicle. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Brill, Leiden – Boston, 2010. 1454–1455. old.; Gillette Tyl-Labory: Chronique du Pseudo-Turpin. In: Robert Bossuat – Louis Pichard – Guy Raynaud de Lage (– Geneviève Hasenohr – Michel Zink) (szerk.): *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*. Édition entièrement revue et mise à jour. (Encyclopédies d'aujourd'hui.) Fayard, Paris, 1992. 292–295. old., főleg 294. old. (A négyötödében újírt lexikon szerkesztői munkáit a zárójelben megadott személyek végezték el, az 1964-es eredeti változat szerkesztőinek nevét csak kegyeleti okból tartották meg a címlapon.)

8 ■ Matthew Gabriele: The Provenance of the *Descriptio qualiter Karolus Magnus*. Remembering the Carolingians in the Entourage of King Philip I (1060–1108) before the First Crusade. *Viator*, 39 (2008), 93–118. old.; uő: *An Empire of Memory. The Legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*. Oxford University Press, Oxford, 2011.; Anne A. Latowsky: *Emperor of the World. Charlemagne and the Construction of Imperial Authority, 800–1229*. Cornell University Press, Ithaca – London, 2013.

kal 1140 előtt, legkésőbb az 1160-as évek eleje előtt kevéssel állítottak össze. Óriási hatását jelzi a latin szöveg mintegy százhetven teljes kéziratos példánya (a különböző nyelveken készült fordításokkal együtt közel háromszáz teljes példány), valamint feldolgozásainak, kivonatos – olykor más művekbe beépített – változatainak sokasága.⁷ A hispániai hadjárat témájához képest periférikus a Károly-legendárium azon emlékeinek jelentősége, melyek a nagy frank uralkodónak a „pogányokkal” folytatott küzdelmeit Lombardiába (*Otinel* – XII. század második fele) vagy Calabriába (*Chanson d'Aspremont* – XII. század vége) helyezik.

Károly fiktív jeruzsálemi és konstantinápolyi útjának elbeszélése bizvást beilleszthető lenne az utóbbi csoportba, ha abból nem emelné ki kialakulásának korai – a *chanson de geste* műfaj formálódásának kezdetével egybeeső – dátuma, miközben e történet nem „népnyelven”, világi ízlés szerint formált epikus művekben, hanem latinul, nagyon is egyházas szövegekben, egyes ereklyék hitelesítését szolgáló *translatiōs* elbeszélésekben tűnik fel. A keleti út legendáját részletesen azonban csak egyetlen, a kutatásban általában a XI. század végére datált szövegben (nevezzük röviden *Descriptiō*nak) olvashatjuk, melyet – mivel megírása hozzátétőlegesen egybeesett az első kereszties hadjáratral – a korábbi szakirodalom a „kereszties eszme” egyik reprezentánsának tartott. A legutóbbi időben ezt az értelmezést tanulmányokban, majd Nagy Károly középkori „hatástörténetének” szentelt monográfiákban kérdőjelezte meg Matthew Gabriele és Anne Latowsky.⁸ Az általuk felvetett kérdéseket kívánja áttekinteni, egyben a két kutatás néha ellentmondásos, egymással is vitázó megoldásait vonja bírálat alá a jelen írás. Nagy Károly fiktív keleti útjának legendáját a kialakulására utaló első forrásoktól addig tekintem át, amikor – a XIII. század közepére – ez az alappal és minden részletében légből kapott történet bevonult a kor történeti szintéziseibe, hogy azokban a Károly-legendárium más meséivel együtt háttérbe szorítsa a nagy frank uralkodóról bár tendenciózusan, de valós tényekből építkezve képet adó Einhardot.

NAGY KÁROLY VALÓSÁGOS KELETI KAPCSOLATAI A IX. SZÁZADI FRANK FORRÁSOK FÉNYTÖRÉSÉBEN

A nagy frank uralkodó birodalma az Észak- és Közép-Itáliára, valamint a félsziget déli vidékeinek bizonyos részeire kiterjedő longobárd királyság 774-es annektálása után került szomszédságba a Bizánci Császársággal. E több évtizedes kapcsolat számos feszültséggel járt együtt, melyek egyrészt geopolitikai okokból keletkeztek. Dél-Itália néhány szeglete közvetlen bizánci fennhatóság alatt állt, ami lehetővé tette a térség kisebb-nagyobb fejedelmeinek politikai lavírozását. Velence ugyanakkor általában a keleti császár fennhatóságának elvi elismerésével utasította vissza előbb a longobárd királyok, majd frank és német utóda-

ik hasonló – ám számára közvetlenebb fenyegetéssel járó – igényeit. Másrészt Károly császárrá koronázása 800 karácsonyan Rómában kihívást intézett az egymást követő keleti császárok sorához, hiszen már önmagában is, de különösen helyszíne miatt kérdőjelezte meg a magát a kereszténnyé vált Római Birodalommal azonosító Bizánc ideológiájának alaptételeit. Szerencsére a magyar olvasó számára szükségtelen itt összefoglalni e bonyolult kapcsolatrendszer történetét, hiszen Peter Classen klasszikus, ám a témában máig alapvető, kismonográfia terjedelmű tanulmánya már jó ideje elérhető nyelvünkön is.⁹ A Karolingok kapcsolatfelvételeit a bagdadi Abbászida-kalifákkal, valamint az utóbbiak alattvalóival, a jeruzsálemi pátriárkákkal – e témán belül pedig Nagy Károly számunkra most érdekes szerepét – a legrészletesebben Michael Borgele dolgozta fel a doktori értekezéséből készített könyvében. Alapvetően erre a munkára támaszkodom a kérdéskör bemutatásakor.¹⁰

E kapcsolatrendszer sajátossága – ami sokat elmond arról, melyik fél számára volt fontosabb az ügy –, hogy az ekkori követváltások tényéről és azok lefolyásáról kizárólag a Frank Birodalomban keletkezett elbeszélő források tudósítanak (az igen kevés egyéb vonatkozó szöveg közül is csak az egyiket írták Jeruzsálemben, de az is Nyugaton maradt fenn). A diplomáciát élénk figyelemmel kísérő bizánci szerzők sem tettek említést a két nagy riválisuk közti gesztusok e formáiról. Ezek után nem meglepő, hogy a kapcsolat felvételére is a nyugati fél vállalkozott, először – kevéssel halála előtt – Kis Pippin (király: 751–768), majd egy emberöltővel később Nagy Károly. (Jámbor Lajos az egyetlen Karoling, aki úgy fogadott egy kalifától érkező követséget, hogy maga sem előtte, sem – amennyire ez a forrásokból megítélhető – utána nem küldött Bagdadba követeket. Bár a jeruzsálemi pátriárkával némi kapcsolatot fenntartott, úgy tűnik, hogy nem látott sok fantáziát a diplomáciának ebben az irányában.) Az Abbászidák válasza a Karolingok hozzájuk intézett követségeire mindig udvarias volt, de bizonyos keretek között maradt: al-Manszúr (754–775) és az *Ezeregyéjszaka* meséiből is ismert Hárún ar-Rasíd (786–809) kalifák rendre válaszkövetséggel feleltek, de ilyen alkalmakon kívül nem keresték a kapcsolatot a frank uralkodókkal (a kivételt al-Ma'mún kalifának a Diedenhofenben, avagy Thionville-ben 831 végén tartott birodalmi gyűlésre „befutó” követei jelentették). Noha a XIX. (és gyakran még a XX.) századi kutatók nem ritkán nagyívű geopolitikai szövetségi rendszer kialakításának szándékát vélték felfedezni e követváltások mögött, a kor „logisztikai” és kommunikációs adottságai mellett eleve lehetetlen volt egyeztetett katonai támadást megszervezni és kivitelezni ilyen távoli partnerek között. (Bizánc 840 táján a Karolingokhoz és a córdobai emír udvarába küldött követségekkel próbált ilyen összefogást kialakítani, és a kalifa 831-es követsége mögött is ilyen terv húzóhatott meg – ám a kiszemelt partnerek egyik esetben sem fontolták meg a javaslatot.¹¹) A Karolingok és az

Abbászidák mindenesetre tarthattak attól, hogy követváltásaikat Bizánc megzavarhatja: Pippin és Károly alatt az ismert küldöttségek többnyire a Tírrén-tenger kikötőin keresztül érkeztek meg (vagy vissza) a Frank Birodalomba (jóval ritkábban az Adriát választották). A kalifa követének 768 eleji érkezéséről tudósító egyetlen forrás, az úgynevezett Fredegár-krónika harmadik – egyben utolsó és az események kortárs – folytatója nem ír semmit Pippin korábban Bagdadba küldött követségének céljáról, sem arról, hogy kevéssel az évek óta az aquitániai háborúba belemerült király halála előtt ezen a tárgyaláson szóba kerültek-e egyáltalán politikai témák.¹² Amikor pedig 797-ben Nagy Károly újra követeket küldött Bagdadba, majd egészen 806-ig Károly és a bizánci udvar kapcsolata minden vita ellenére diplomáciai keretek között maradt, és a keleti császárság 802-ig a bagdadi kalifa adófizetője volt. Ekkoriban nem szükséges tehát geopolitikai törekvéseket keresnünk a kapcsolatfelvételek mögött.

Az e követségekről tudósító kortárs vagy kevéssel utóbb írt frank források itt annyiban érdekesek a számunkra, amennyiben adataik és a belőlük kirajzolódó szándékok adták azt az alapot, amelyről kiindulva – egyben attól elszakadva – utóbb kialakulhatott Károly fiktív keleti útjának legendája. Ez utóbbi szempontból a döntő szöveggé Einhard Károly-életrajza vált, melyet valamikor 817 és 829 között írt.¹³ Einhard – Nagy Károly késői aacheni éveinek szemtanúja s egyben az utód, Jámbor Lajos kortársa – esetleges szóbeli információkon kívül két szöveg, a Frank Királyi

9 ■ Peter Classen: Nagy Károly, a pápaság és Bizánc. A Karoling császárság megalapítása. Ford. Baán István. In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Bp., 2005. 13–192. old. A mű először 1965-ben, egy Nagy Károly korszakát és az uralkodó „utóéletét” feldolgozó reprezentatív kiadványban jelent meg, a magyar fordítás azonban a szerző hagyatékából 1988-ban kiadott javított változatból készült. Magyarul lásd még Judith Herrin: Konstantinápoly, Róma és a frankok a 7. és a 8. században. In: Jonathan Shepard – Simon Franklin (szerk.): *A bizánci diplomácia*. Ford. Bódogh-Szabó Pál. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Bp., 2006. 125–147. old. (A kötet eredetije 1992-ben jelent meg.)

10 ■ Michael Borgele: *Der Gesandtenaustausch der Karolinger mit den Abbasiden und mit den Patriarchen von Jerusalem*. Argeo-Gesellschaft, München, 1976. A fent jelzett okból e műre a továbbiakban csak fontosabb esetekben hivatkozom.

11 ■ A Bizánctól 839-ben Jámbor Lajoshoz, 842-ben I. Lothárhoz 839–840-ben pedig Córdobába küldött követségekről magyarul lásd Louis Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Második, javított kiadás. Ford. Baán István. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Bp., 1999. 109. old. (A mű eredetije 1947-ben jelent meg.) A 831-ben a kalifa által indított háborúban annak csapatai nagy vereséget szenvedtek el Theophilosz császár bizánci seregétől: uo.

12 ■ Fredegarii *Chronicorum Liber Quartus cum Continuationibus*. *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its Continuations*. Ed. by J. M. Wallace-Hadrill. Thomas Nelson and Sons, London, 1960. 118–119. old. (cont. 51.): a kalifa követei Pippin három évvel korábban elküldött követségével együtt érkeztek februárban; Pippin húsvétig váratta, majd az ünnep alkalmával tartott gyűlésen fogadta őket.

13 ■ A jelzett időszakon belül a késői datálás mellett foglal állást Mathias M. Tischler: *Einhard's Vita Karoli. Studien zur Entstehung, Überlieferung und Rezeption*. (Monumenta Germaniae Historica

Évkönyvek, illetve az utóbbinak a XIX. századi kutatásban tévesen neki tulajdonított változata alapján alkotta meg néhai uralkodója szentföldi vezető szerepének évszázadokra meghatározó képét. E két forrás közül az előbbi, a frank monarchia kvázi-hivatalos történeti „szócsöve” szolgáltatja a Nagy Károly és Hárún ar-Rasíd követváltásairól fennmaradt adatok java részét, melyeket a többi kortárs vagy nem sokkal későbbi évkönyv jórészt csak ismételt. A „hivatalos” Frank Királyi Évkönyvek vonatkozó bejegyzéseit áttekintve tehát egyszerre jutunk hozzá a fennmaradt információk szinte teljes köréhez, és azokat a tévesen Einhardnak tulajdonított változattal és Einhard híres művével összevetve megérthetjük, hogy az utóbbi szerzőt milyen szándékok vezették, és hogyan járt el, mikor néhai ura (ahogy fogalmaz: egykori *nutritora*) keleti kapcsolatairól írt.

A Frank Királyi Évkönyvek a 794. évtől a 807. évig tartó bejegyzéseinek datálása és szerzősége az e forrás által felvetett legnehezebb kérdések közé tartozik, így egyelőre vita tárgya, hogy – vélhetően több – szerzője az eseményekkel egy időben vagy azok után pár évvel dolgozott.¹⁴ Ahogy korábban Fredegár harmadik folytatója, úgy a Frank Királyi Évkönyvek vonatkozó bejegyzései is beszámolnak arról, ha Bagdadból vagy Jeruzsálemből követek érkeztek, ám a frank uralkodók oda küldött embereiről megemlékezni csak akkor tartják szükségesnek, ha azok visszaértek hosszú (a kalifa székhelyére irányuló missziók esetében három-öt évig is elhúzódó) és veszélyes utazásukról. Az évkönyvből így közvetve derül ki, hogy a kapcsolatfelvételt

Károly kezdeményezte 797-ben; a 801. év eseményeiről olvasva értesülhetünk ugyanis a Károly által négy évvel korábban „a perzsák királyához” küldött követségről.¹⁵ Az évkönyv első ízben azt tartja szükségesnek megemlíteni, hogy a 799–800 telét Aachenben töltő Károly udvarában megjelent a jeruzsálemi pátriárka követe, egy szerzetes, aki ereklyéket hozott a frankok és longobárdok királyának az Úr sírjától, és akit Károly még a tél folyamán ajándékokkal és válaszkövet kíséretében küldött vissza.¹⁶ Az ismeretlen szerző ezzel leplezi azt a ténytet, hogy uralkodójának diplomáciai partnere ebben az irányban elsődlegesen a bagdadi kalifa volt. A történet következő fejezetében már Rómában vagyunk, 800. december 23-án, vagyis mindössze két nappal Károly császári koronázása előtt. A 23-i nap sem múlt el azonban korszakos jelentőségű események nélkül. III. Leó pápa ugyanis iszap volt kénytelen esküvel (*compurgatio canonica*) tisztázni magát az ellene helyi arisztokrata ellenfelei által emelt vádak alól a Károly által összehívott és az elnökletével tartott gyűlésen (esetleg zsinaton). A Frank Királyi Évkönyvek szerint pont e napon érkezett vissza az uralkodó Jeruzsálembé küldött követe a pátriárka újabb – két szerzetesből álló – követségének kíséretében. A hatalma teljében mutatkozó frank uralkodó számára – az évkönyv e bejegyzésének szerzője szerint – az utóbbiak *benedictionis causa* elhozták az Úr sírja, a Kálvária hegye, sőt az egész város kulcsait, valamint egy zászlót.¹⁷

A Frank Királyi Évkönyvek már a 801. évet tárgyaló részében olvashatjuk a folytatást. Károly hazatérőben (mint egyéb forrásokból tudjuk: az év nyarán) éppen Páviában tartózkodik, amikor arról értesül, hogy *Aaron Amir al Mumminin rex Persarum* tengeri úton érkező követe kíséretében az *africai* „Ábrahám” (vagyis a mai Tunéziát és környékét uraló Aglabida emír, Ibráhím) emberével Pisában partra szállt. A császár – tovább folytatva Aachenbe vezető útját – Vercelli és Ivrea között fogadja őket, és ekkor megtudja tőlük, hogy négy éve „Áronhoz” küldött követei útközben meghaltak, ám a küldöttség harmadik tagja, egy Izsák nevű zsidó férfiú (tolmács lehetett?) viszatérőben magával hozza uruk Károlynak küldött ajándékait, köztük egy elefántot. A méretes állat kísérelőjével októberben fut be Portovenere kikötőjébe, ám csak az Appennineken tud átkelni, az Alpokon már nem, így végül Vercelliben tölti a telet.¹⁸ A következő évről szóló feljegyzést olvasva nyugodhatunk meg: július 13-ára Izsák evvel az *Abul Abaz* (vagyis Abú l-‘Abbász) névre hallgató jószággal végre revbe – pontosabban Aachenbe – érkezett.¹⁹ A „királyi ajándék” a bizánci diplomáciában is ismert műfaj volt: ilyenek számított a „királyi zenét” szolgáltató víziorgona V. Konstantin általi elküldése Kis Pippinnek 757-ben (és egy bizonytalanabb hitelű hasonló küldemény I. Mihály részéről Nagy Károlynak 812-ben).²⁰ Az elefánt nyilvánvaló előnyét e téren közismertsége biztosította: a „fél birodalmon” átutazott, és később is jóval többen csodálhatták meg, mint az uralkodó palotájá-

Schriften 48.) Hahnscher Buchhandlung, Hannover, 2001. 151–239. old. Röviden összegzi a saját maga és Matthew Innes által kidolgozott érveket a korai datálás mellett Rosamond McKitterick: *History and Memory in the Carolingian World*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 29. old.

14 ■ A Frank Királyi Évkönyvek szakaszairól, azok datálásáról és esetleges szerzőiről, a korábban tévesen Einhardnak tulajdonított változatáról az újabb szakirodalomból lásd elsősorban: uo. 101–105. és 111. old.

15 ■ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*. Ed. Georg Heinrich Pertz – Friedrich Kurze. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi 6.) Hahn, Hannover, 1895. 114. (Ma már tudjuk, hogy a Frank Királyi Évkönyvek sorozata nem Lorschban készült, mint ahogy a kötetben közölt variánsnak sem Einhard volt a szerzője. Az évkönyvek címe a modern szövegkiadó leleménye, mivel az efféle műveknek eredetileg nem volt címük. A címlapon feltüntetett két szövegkiadó közül a kritikai kiadás munkáját Kurze végezte el, Pertz nevét csak kegyeleti okból szerepeltették.)

16 ■ A „hivatalos” Frank Királyi Évkönyvek a követ érkezését 799 végére, míg hazabocsájtását a következő év elejére teszi: uo. 108. és 110. old. A korábban tévesen Einhardnak tulajdonított változat az egész eseménysorról a karácsonyi ünnepségek előtt számol be: uo. 109. és 111. old.

17 ■ *Annales Regni Francorum*, 112. old.: „[a követek]... benedictionis causa claves sepulchri Domini ac loci calvariae, claves etiam civitatis et montis cum vexillo detulerunt. Quos [vagyis a két szerzetest] rex benigne suscipiens aliquot dies secum detinuit.”

18 ■ Uo. 114. és 116. old.

19 ■ Uo. 117. old.

20 ■ Herrin: Konstantinápoly, Róma és a frankok, 137–138. és 143–146. old.

nak kevésbé látogatható részében őrzött drága holmitakat. Nem véletlen, hogy a korabeli és kevéssel utóbb keletkezett nyugati források szerzőinek ingerküszöbét e kapcsolatfelvételtől írva az egzotikus bestia mindig átlépte (nem egy esetben kizárólag az elefánt bevonulását jelzik, arról is megfélemlítve, hogy honnan „pottyant” Aachenbe ez az állat).²¹

A Károly első Bagdadba küldött követsége által elindított folyamatokról kialakítandó képet Szent Genesius csodáinak Erlebold reichenauai apát (822–838) utasítására írt gyűjteménye teszi teljesebbé. Ebből ugyanis kiderül, hogy 797-ben a követek Treviso mellett szálltak hajóra, és Jeruzsálemben át utaztak a kalifa udvarába. A Szent Városig velük tartottak ugyanis egy alemann grófnak Szent Genesius és Szent Jenő ereklyéiért a pátriárkához induló klerikusai, akik azonban nem tudták kívárni, míg a kalifához továbbutazó követek visszatértek „három és fél éves” útjukról az elefánttal – az utóbbi nyom súlyos pecsétet a tudósítás hitelességére.²²

A csodagyűjtemény adata érthetővé teszi azt a hirtelen ihletet, amely az egymást követő – ám az idézett frank forrásokban ekkor még név nélkül szereplő – jeruzsálemi pátriárkákat, esetleg már Illést (†797/8), majd biztosan Györgyöt (†806/7) arra indította, hogy a nagy frank uralkodót áldásukkal és ereklyékkel halmozzák el. Ugyanis tisztában kellett lenniük azzal, hogy a frank követség baráti üzenetet visz a Nyugat hegemon uralkodójától az ő uralkodójukhoz, a kalifához. Borgolte még azt a lehetőséget is felveti, hogy a Jeruzsálemből érkező első követséget a tervezett római események fényében az aacheni udvar instruíta, és ezzel magyarázható a második követség Károly propagandája szempontjából kivételesen jól időzített érkezése.²³ Kérdés azonban, miként értékelhető a Szent Sír kulcsainak és a zászlónak az átadása, amiről a frank monarchia történeti „szócsöve” tesz említést. Hiteles információról lehet-e szó ebben az esetben, és ha igen: a pátriárka mit akart ezzel „üzenni” Károlynak? Míg a korabeli források szerzőinek – és nyilván közönségüknek – az érdeklődését az obligát ormányos kötötte le, addig a XIX. század folyamán és a XX. század első két harmadában a tudományos igényű történetírás figyelmét az említett jelképes jelentőségű tárgyak átadásának „nemzetközi jogi” értelmezése foglalkoztatta. Einhard alább tárgyalandó megjegyzésével együtt ugyanis a Frank Királyi Évkönyvek e bejegyzése szolgált sokáig alapul a Nagy Károly Jeruzsálem vagy esetleg az egész Szentföld feletti „protektorátusát” vélelmező – főleg francia – történészek számára.²⁴ Az elmélet hívei általában két korábbi eseménnyel állították párhuzamba a 800 karácsonya előtt történeteket avval, amikor 739-ben III. Gergely pápa elküldte a Szent Péter-bazilika kulcsait Martell Károlynak, illetve avval, amikor 796-ban a frissen megválasztott – és elődeivel szemben helyi arisztokrata háterszág nélküli – III. Leó pápa küldte el a *confessio sancti Petri* (vagyis Szent Péter sírja) kulcsait és az *Urbs* zászlaját Nagy Károlynak.²⁵ Az ebből első pillanatra kirajzoló-

dó „államjogi” érvényű, konzekvens jelképhasználat, illetve a mögötte felsejleni vélt frank uralmi törekvés-ek tézisének azonban számos megfigyelés hitelteleníti.

Először is érdemes felfigyelnünk arra, hogy a két pápai adomány sem egyezik: a szent hely(ek) kulcsánál politikailag többet mond a város zászlajának átadása, ám erre a két eset közül csak az utóbbiban került sor. Ráadásul bár a Frank Királyi Évkönyvek a 800. évnek szentelt bejegyzését más szerző írta, mint a 796. évit, az előbbi már elődjének szövegét látva dolgozott: a két bejegyzés egymásra rimel.²⁶ A jeruzsálemi követek által átadott zászlóról a szerző ugyan nem állítja szó szerint, hogy az a Szent Várost jelképezte, ám ezt sugallhatja említése a város és a hegy (a Kálvária) kulcsai után, amint arról számos középkori és modern szerző önkéntelen pontatlansága is tanúskodik. Az Aniane-i Krónikában ugyanakkor *vexillum crucis*-t találunk, ami a zászló jelentését az ereklyékéhez közelíti, a Frank Királyi Évkönyvek korábban tévesen Einhardnak tulajdonított változata pedig nem említi a város kulcsait.²⁷ Borgolte ezt látva felidézi Karl Heldmann (1928) és az utóbbira nem hivatkozó Hans Eberhard Mayer (1972) véleményét, akik egyaránt a „hivatalos” évkönyv adott bejegyzésének tendenciózus – az adományozó pátriárka szándékán túlmutató – jellegére mutattak rá.²⁸

A szent helyeket jelképező kulcsok az adományozó szemében az ő áldását közvetítették (azt a lehetőséget ugyanis kizárhatjuk, hogy a jeruzsálemi keresztények feje a frank uralkodóval kívánta volna megáldatni a kulcsokat); a város kulcsainak átadására valószínűleg nem került sor, mint ahogyan a zászló sem a Szent Város feletti hatalmat jelképezte. A jeruzsálemi egyház nyilván hálás volt a már addig kapott és a továbbiakban méltán remélt adományokért Károlynak, de nem gondolhatott arra, hogy átírja a térség politikai térképét. Károly a keresztény világon belüli kivételes rangját kívánhatta jelezni, amikor adományait elhalmozta a jeruzsálemi keresztények fejét. A félreértések

21 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 47–48. old., 237. j. felsorolja az összes vonatkozó forrást és eltéréseit. Az elefántadomány „üzenetéről”: uo. 57–58. old.

22 ■ *Ex miraculis S. Genesii* (c. 2.). In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, XV. kötet. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1887–1888. 170 (, 10) – 171 (, 48). old. Károly követségéről: uo. 170 (, 34–38). old.

23 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 75. old. Nagy Károly már 799 nyara óta tudta, hogy Rómába megy majd, de egyáltalán nem siette el az utazást. Lásd Classen: Nagy Károly, 91–109. old.

24 ■ A téziszről és annak cáfolatáról lásd uo. 4–9. és 68–74. old.

25 ■ A második római és a jeruzsálemi eseten kívül a Frank Királyi Évkönyvekben olvasunk egy harmadik kulcsajándékról is. Miután beszámolt a jeruzsálemi pátriárka 799 végén érkező követségéről, a bejegyzés szerzője arról ír, hogy egy bizonyos Azan (vagyis Haszan), Osca (a mai Huesca) város *praefectura* elküldte városa kulcsait Károlynak: *Annales Regni Francorum*, 108. old. A korábban tévesen Einhardnak tulajdonított évkönyv – melynek vonatkozó bejegyzése azt is tudatja, hogy egy *Sarracenus*-ról van szó – arról is beszámol, hogy ez a későbbi Aragónia területén működő muzulmán előjáró alkalmas időre megigért, hogy átáll a frank uralkodó oldalára: uo. 119. old. Itt azonban kétségtelenül egy város kulcsainak jelképes átruházásáról esik szó.

elkerülése végett: egy ilyen kivételes kapcsolat persze rászorult a térséget uraló kalifa jóváhagyására, aki ezt megadva ugyanakkor nevezetes ajándékával egyszerre jelezte saját maga és a címzett kivételes rangját.

Az évkönyvíró valószínű csúsztatása sem bontotta meg ezt az összhangot, hiszen műve kizárólag hazai közönségnek készült (moglehet, pár évvel később). Így neki vagy utódjának alkalmá adódott a 806. év végénél beszámolni arról, hogy a négy éve „a perzsák királyához” indult frank követek megérkeztek a Trevisói-öbölbe (bár egyikük – talán a követség vezetője – a fárasztó útba belehalt).²⁹ A következő évben „a perzsák királyának” *Abdella* (vagyis 'Abd-Alláh) nevű követe hozott újabb gazdag ajándékokat, melyek közül az évkönyv egy gazdagon díszített, a nézőket óránként tizenkét lovas figura „körbejárásával” szórakoztató, zenélő vízórat ír le részletesen. A kalifa és alattvalója közti összhangot jól jelzi, hogy a küldöttség tagjaként szintén felkereste ekkor Károly aacheni udvarát György pátriárka két szerzetes küldötte (egyikük Károly birodalmából származott), akik önálló ajándékok híján főpásztoruk áldását közvetítették.³⁰ (Jeruzsálem és Aachen között annyira rutinszerűvé váltak ekkorra a követségek, hogy a Frank Királyi Évkönyvek már meg sem említik György pátriárka egyébként jól adatolt 803-as – nyilván az előző évben Bagdadba indult követség által vitt újabb adományokért köszönetet mondó – követségét, valamint azt, hogy valószínűleg 808–809 táján a jeruzsálemi latin szerzetesek a *Filioque*-ügyben a pápa mellett Károly udvarában kértek eligazítást.³¹) A három követ rövidesen Itália irányában indult hazafelé, tehát ismét a tengeri utat választották.

Anakronisztikus lenne számon kérni a Frank Királyi Évkönyvek e bejegyzéseinek szerzőjétől, hogy érdemi politikai információk helyett e követségek kapcsán csak holmi „külsőségekre”, nevezetesen a legkülönlegesebb ajándékokra pazarolta figyelmét. Az arab szavak felismerhető latin betűs változatai mindenestre

óva intenek attól, hogy első látásra felületességnek nyilvánítsuk a bejegyzések szerzőjét (vagy szerzőit). Igaz, hogy Hárún ar-Rasíd nevének „Aron”-ra torzítása nem éppen autentikus megoldás (miközben tartós hagyományt teremtett a nyugati történeti művekben), a bagdadi kalifa átminősítése „perzsa királyné” pedig antik reminiscencia lehet (nem valószínű, hogy a szerző tisztában volt azzal, milyen szerepe volt az iszlám hitre tért perzsa katonai arisztokráciának az Abbászidák hatalmának megszilárdításában). Ám a többi név nagyobb gond nélkül felismerhető; a kalifa hivatalos címének (*amir al-mú'minin* – „az igazhívók vezére”) pontos átírása végképp tájékozott szerzőre vall.³² Ráadásul nemcsak néhány „felületesség” szerző vagy szájtáti udvaronc figyelméről van itt szó. Az idős Nagy Károly ugyanis egyre ritkuló utazásaira magával vitte a nevezetes elefántot, tehát uralkodói reprezentációja fontos elemének tekintette Abú l-'Abbász egzotikus eredetét és lenyűgöző méreteit. Mindezt onnan tudjuk, hogy a Frank Királyi Évkönyvekben a 810. évnél helyet kapott e jeles állat kimúlása is: ír arról, hogy a Rajnán át a dánok ellen induló Károly magával hurcolta az elefántját, ám a folyami átkelés után a sok viszontagságot látott ormányos szíve felmondta a szolgálatot.³³

Ha pedig maga a császár kívánta a figyelmet a bagdadi kalifától kapott elefántjára (vagy éppen zenélő órájára) terelni, akkor az évkönyvszerző kompetenciáját dicséri a nekik szentelt megkülönböztető figyelem. A drága és ritka ajándékok nyilvánosság előtti cseréje nemcsak a diplomáciai érintkezés megszokott kísérőjelensége volt, mert híven fejezte ki e kapcsolat jellegét. Úgy is mondhatjuk, hogy ez az elefánt otthonosan mozgott a diplomácia porcelánboltjában. Kivitelezhető közös katonai és politikai akciók híján – ahogy láttuk – a két távoli nagyhatalom uralkodójának követváltásai leginkább arra szolgáltak, hogy – egymást kölcsönösen hitelesítve – a világ szemében elismertessék kivételes helyzetüket, amelyet hatalmi téren közvetlen elődeik és ők maguk kivívtak, mégha az bizánci szempontból efféle parvenüket nem illetett is meg. A jeruzsálemi pátriárka a Károly által felajánlott együttműködést nyilván a kalifa hozzájárulásával fogadta el; a Jeruzsálemből és a Bagdadból érkező követek mozgása kezdettől összehangolt volt, egy ízben pedig egyidejűvé vált. Károly tényleges szentföldi „irányító” szerepéről az évkönyvek hallgatnak, bár egy ízben a Frank Királyi Évkönyvek a 796-os római példához igyekezett közelíteni Jeruzsálem és Károly viszonyát, általában pedig függetleníteni kívánta a császár és a pátriárka kapcsolatfelvételét a „bagdadi száltól”.

Nézzük meg ezek után, az életrajzíró Einhard hogyan használta fel forrásait! Művében két helyen foglalkozik Károlynak a jeruzsálemi szent helyek gondozásában betöltött szerepével. Először a 16. fejezetben, amikor a Károly és más uralkodók közti békés kapcsolatokat tekinti át. Itt a Nyugat hegemon uralkodójának – állítása szerint – magukat alárendelő [II.] Alfonz asztúriai király és a „skót” királyok után

26 ■ A 796-os eseményekről: uo. 98. old.

27 ■ Chronicon Moissiacense (a Chronicon Anianense párhuzamos hasábjában). In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, I. kötet. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1826. 305 (, 23). old.; *Annales Regni Francorum*, 113. old. A vonatkozó összes szöveg helyi áttekintése Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 67–68. old., 331. j.

28 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 74. old.

29 ■ *Annales Regni Francorum*, 122. old. Borgolte elképzelhetőnek tartja, hogy ezzel a 802-ben induló követséggel tértek haza a kalifa első küldöttségének tagjai. (Der *Gesandtenaustausch*, 61. old.)

30 ■ *Annales Regni Francorum*, 123–124. old. A szövegrészlet magyar fordítását lásd in: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és a Közel-Kelet, IV–XV. század*. Osiris, Bp., 1999. 131. old.

31 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 83–86. és 101–107. old.

32 ■ Az adott kalifa neve helyett ezt a címet használták a frank források a 768-as és a 831-es követség kapcsán is. Vö. *Fredegarii Chronicon Liber Quartus*, 119. old.: *Amormuni, rex Saracenorum*; *Annales de Saint-Bertin*. Ed. Félix Grat – Jeanne Viellard – Suzanne Clémencet. Bev., jegyz. Louis Levillain. C. Klincksieck, Paris, 1964. 4. old.: *Amiralmumminin*.

33 ■ *Annales Regni Francorum*, 131. old.

(az utóbbiak mögött vélhetően Ecgberht, az angol-szász térséget egyesítő wessexi király húzódik meg, akit száműzetése idején a frank uralkodó befogadott), a „problematikus” bizánci kapcsolat felvázolása előtt, központi helyet kap az „Áronnal”, a „perzsák királyával” kialakított barátság. „Aaronnal[,] a perzsák királyával, aki India kivételével majdnem az egész Kelet fölött uralkodott, olyan baráti egyetértésben élt, hogy többre tartotta [Károly] jóindulatát, mint az egész világ valamennyi királyának és fejedelmének barátságát, és csak őt tartotta méltónak arra, hogy elhalmozza tisztességadással és bőkezű ajándékokkal. Mikor pedig [Károly] követei, akiket fogadalmi ajándékokkal küldött a mi Urunk és Megváltónk szentséges sírjához és feltámadásának helyére, megérkeztek hozzá, és jelentették neki uruk akaratát, nemcsak a kéréseket teljesítette, hanem még azt is megengedte, hogy [ezt] a szent és üdvöt hozó helyet [Károly] vegye fennhatósága alá. Mikor a követek visszatértek, velük mentek az ő emberei is, akikkel ruhákon, illatszereken és a keleti országok egyéb kincsein kívül még roppant értékes ajándékokat is küldött, pedig csak néhány évvel azelőtt küldte kérésére el neki egyetlen elefántját, mely akkor birtokában volt.”³⁴

Borgolte – aki tényszerűnek tartja Einhard állítását – joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy az itt említett adomány nem Jeruzsálem vagy a Szentföld egészére (esetleg az ott élő keresztényekre), hanem kizárólag a Szent Sírra vonatkozik. Egyben a 680 táján ott járt Arculf püspök beszámolója alapján úgy véli, hogy a kalifa a bazilika épületcsoportján belül csak a Szent Sírt övező rotundát ruházta Károlyra.³⁵ Az életrajzban az idézett szöveghelyen felállított kronológia egyébként hézagmentesen illeszkedik a Frank Királyi Évkönyvek adatai alapján kirajzolódó képbe: a frank uralkodónak az elefánt megérkezése után elküldött második követsége által előterjesztett kérésére válaszolt a vártnál nagyvonalúbban Hárún, aki a nyugatiak visszafordulása után valóban drága ajándékokkal – köztük a víziórával – megrakva indított válaszkövetséget Aachenbe (Einhard szavaiból az is kiderül, hogy Károlynak a kalifa udvarába tartó második követsége – az elsőhöz hasonlóan – útközben megállt Jeruzsálemben, hogy átadja a pátriárkának szóló ajándékokat). Károly emberei éppen akkor érkeztek meg Hárúnhoz, amikor 803-ban maga a kalifa vonult hadba Bizánc ellen (miután előző évben az új keleti császár, Niképhorosz felmondta az adófizetést), és amikor egy lázadás miatt, amely a mai Irak területén tört ki, átmenetileg Bagdadot is el kellett hagynia.³⁶ A Szent Sír Károlyra ruházása eszerint egyfajta geopolitikai szövetségi ajánlat lehetett – Bizánc-ellenes éllel. Sajátos, hogy miközben Borgolte több ízben és indokolt nyomatékkal emeli ki Károly szentföldi és bagdadi diplomáciai kezdeményezéseinek vallási jellegét – illetve az általuk a keresztény világban megszerezhető presztízt –, időnként mégis felvillantja a „geopolitikai szövetségnek” a korábbi szakirodalomra jellemző elképzelését.³⁷ Ráadásul a könyvből is kiderül, hogy a VIII. században a bizánci császár – fenn-

hatósága elvesztése és a képvita miatt – nem játszott szerepet a szentföldi keresztény közösség életében; a jeruzsálemi pátriárka képviselői (nyilván nem vallási okból) még a képtiszteletet visszaállító 784-es zsinaton sem jelentek meg.³⁸ Nem volt rá szükség tehát, hogy a kalifa a keleti császárt a nyugatival szorítsa ki a Szentföld ügyeiből. A Szent Sír Károlyra ruházásának Einhard által hirdetett elképzelése ugyan jóval szerényebb a térség keresztényei feletti frank „protektorátus” későbbi tézisénel, mégis felmerülhet a kétely, hogy a Frank Királyi Évkönyvek 800. évi bejegyzéséhez hasonlóan Einhard nem tulajdonított-e néhai uralkodójának a valódinál kissé nagyobb szerepet a legfontosabb szent hellyel kapcsolatban.

Einhard utóbb, műve 27. fejezetében tér vissza Károly szentföldi szerepére, amikor a nagy frank uralkodó igaz keresztény életét bizonyítandó arról ír, hogy az számos adománnyal támogatta a „pogány” fennhatóság alatt Szíriában, Egyiptomban, „Afrikában”, Jeruzsálemben, Alexandriában és Karthágóban élő keresztényeket, akiknek uralkodóit a keresztény alattvalóikkal szembeni mérsékletre intette.³⁹ Noha az utóbbi két térségben, illetve városban Károly ilyen szerepét egyetlen másik forrás sem említi, Jeruzsálemben – Bíborbanszületett Konstantin szerint (*A birodalom kormányzásáról* c. 26.) pedig „Palesztinában” – ezt több forrás tanúsítja.⁴⁰ A 810 végén Aachenben kiadott *capitulare* 18. cikkelye a császári *missusok* számára előírta az alamizsnagyűjtést a jeruzsálemi templomok javára. A 860-as évek közepén két forrás is ír a

34 ■ Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Szöveggyűjtemény*, 139. old. Az utazás datálásában perdőntő utolsó tagmondatot a korábbi magyar fordítás alapján voltam kénytelen javítani: Einhard: *Nagy Károly élete*. Ford. Dékány Kálmán. Franklin Társulat, Bp., 1901. 64–65. old. Vö. Einhardi *Vita Karoli Magni*. Ed. Georg Heinrich Pertz – Georg Waitz. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi 6.) Hahn, Hannover, 1911. 19 (, 11–26). old.

35 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 82–83. old. Lásd Arculfról uo. 29–30. old.

36 ■ Uo. 79–80. old.

37 ■ Károly vallási (és az azzal járó presztízs elérését célzó) motivációjáról lásd mindenekelőtt uo. 85., 89., 100–101. old. A Bizánc-ellenes geopolitikai szövetség tételét viszontlátjuk a mű zárófejezetében is: uo. 122. old. – miközben ugyanitt szintén szó esik a Karoling hatalom vallási presztízsének emeléséről, valamint arról, hogy az aacheni és a bagdadi udvar kölcsönösen hitelesítette egymás kivételes rangját: uo. 121–122. old.

38 ■ Uo. 18–20. old.

39 ■ Einhardi *Vita Karoli Magni*, 31 (, 18) – 32 (, 2). old. Vö. Einhard: *Nagy Károly élete*, 80. old. A felsorolásban szereplő „Afrika” a valamikori *Africa provinciát* takarja. Einhard itt minden térséghez egy-egy nagyvárost társított.

40 ■ Borgolte: *Der Gesandtenaustausch*, 94–99. old. Uo. 94. old., 437. j. utal arra, hogy 801-ben Izsák valószínűleg az Aglabida Ibráhim által uralt mai Tunéziától szárazföldi úton terelte az elefántot, így át kellett haladnia Alexandrián és Karthágón. A felvetés mögött nyilván az a szándék húzódik meg, hogy az Einhard tudósításában nem kételkedő szerző „igazságmagvat” biztosítson a Károlynak az utóbbi térségek keresztény közösségeit megcélzó jótékonykodásáról szóló megjegyzés számára.

41 ■ Notker der Stammler: *Taten Kaiser Karls des Grossen*. Ed. Hans F. Haefele. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series 12.) Weidmann, Berlin, 1959. 64 (, 4) – 65 (, 3). old. Notker a kalifa és az Aglabida emír a Frank Királyi Évkönyvek alapján 801-re tehető követségét idézi fel, és

Jozafát-völgyében, egy Szűz Mária-templom mellett létrejött, a nyugati keresztény („római”) zarándokokat gondozó ispotályról, melyet *hospitalis imperatoris Karoli*, illetve *hospitalis Francorum* néven említene. Gazdag könyvtáráról akkoriban azt tartották, hogy kifejezetten Károly létesítette, míg kiterjedt birtokairól úgy tudták, hogy azokat az ottani „király” (nyilván Hárún) a nagy frank uralkodó iránti barátsága jeléül adományozta az ispotálynak. Egy a szentföldi keresztény létesítményeket bemutató, a IX. század második negyedére datált munka a völgy és az Olajfák hegyének klérusa között említ bő tucatnyi, a Szent Sír szogálatára rendelt „frank” apácát, akik (a Karl Schmid véleményét követő Borgolte szerint) szintén a Jozafát-völgyében lakhattak, és az Einhard által említett adomány nyomán, uralkodói rendelkezésre érkezettek új működési helyükre. Nem lehet véletlen az sem, hogy az Olajfák hegyén jó ideje működő latin rítusú Szent Péter és Pál-kolostor élére ekkoriban került a Frank Birodalomban született apát, és olykor az egész közösséget „frankoknak” nevezik a források.

Károly a Szent Várost és közvetlen környékét megcélzó jótékonykodásáról tehát bőven tudósítanak a források, ennek eredményeként a nyugati keresztény közösség ottani jelenléte egy időre nyilván láthatóbbá vált (ezzel is magyarázható a *Filioque*-ügyben az Olajfák-hegyi közösséget a legjelentősebb görög kolostor részéről érő támadás). Károlynak a térség fölött gyakorolt kormányzati fennhatóságáról Einhard nem szól, legfeljebb csak a helyi keresztény közösség javára gya-

korolt befolyásáról. A század végén két, Nagy Károlyra már erős nosztalgiával tekintő – és egyaránt Einhard szövegéből kiinduló – szerző ugyanakkor továbblépett ezen téren. Notker, Sankt Gallen-i szerzetes, 886–887-ben a dédunoka, III. (Vastag) Károly császár számára írt – olykor talán szóbeli híradásokra, leginkább azonban a szerző élénk fantáziájára támaszkodó, anekdotától hemzsegő – Károly-életrajzában „Áron” szájaiba egészen bonyolult okfejtést ad. Eszerint a „perzsák királya” legszívesebben Károlynak adta volna a Szentföldet (*terram promissam Abrahe et exhibitam Iosue*), ám mivel tartott attól, hogy vagy nyugati kollégája lesz képtelen megvédeni e területet a „barbároktól”, vagy – amennyiben mégis megpróbálná – otthoni tájaira csap le az ellenség, kinevezte magát a frank uralkodó ottani helytartójának, készen arra, hogy bármikor számot adjon neki a térség jövedelmeiről (a *Parthia* és *Germania* közti követjárásokat ilyen „átutalásokkal” magyarázza Notker).⁴¹ Ezt követően a Szentföld Nagy Károly, majd pedig fia, Lajos uralma alatt állt – állítja.⁴² A talán Corveyben működő, Károlyról 890 táján hosszú verses életrajzot író ismeretlen költő, az úgynevezett Poeta Saxo pedig Einhard pontos megfogalmazását úgy tágitotta ki, hogy az „Áron” által a frank uralkodónak adományozott szent helyen akár Jeruzsálem egészét lehet érteni.⁴³

Károly a halála utáni nemzedék által írt művekben ezzel együtt sem jelenik meg szentföldi zarándokként, ám már akkoriban is tulajdonítottak neki szerepet az iszlám uralom alá került térségek ereklyéinek Nyugatra vándorlásában. Szent Cipriánnak Karthágóból végül a lyoni székesegyházba került ereklyéiről egyik versében csak annyit ír az Agobard érsek (816–840) megbízásából dolgozó Florus diakónus, hogy azok Károly uralkodása alatt találtak otthonra Lyonban, egy másikban azonban már az uralkodó követei lelik fel és viszik a Frank Birodalomba a becses ereklyéket.⁴⁴ A Florus nyomán 859 előtt dolgozó Ado (utóbb vienne-i érsek) már – Einhard idézett megjegyzését szabadon továbbgondolva – „Áron perzsa királlyal” adományoztatja Ciprián maradványait Károlynak.⁴⁵ Az ereklyék Keletről Nyugatra vándorlása tehát olykor „átpolitizálódik”, és Nagy Károly személyéhez kötődik. Mint rögvést látni fogjuk, ez volt az egyik inspiráló tényező a keleti út legendájának megszületéséhez. Ebből az örökségből meríthetett az „Európa atyját” a Karolingok letűntével is mintaképnek tartó utókor.

A LEGENDA KIALAKULÁSÁNAK ELSŐ JELEI (X–XI. SZÁZAD)

A legendaképződést Nagy Károly esetében is megkönnyítette azoknak a halála, akik kortársaként vagy maguk hallhattak a tetteiről, vagy szüleik-nagyszüleik nemzedékétől értesültek róluk. A fennmaradt szövegek tanúsága szerint a X. század folyamán, alig egy generáció alatt jött létre a Nagy Károlyt a Szentföldre vezető legenda maga. A század második negye-

Einhardtól eltérően hozzá – nem pedig a második követség idejére – köti a Szentföld sajátos átadását. A szerző fejében uralkodó zűrzavart jól jelzi, hogy e követségről adott hosszú beszámolójában (II. könyv, 8–9. fejezet) feltűnik Károly 783-ban elhunyt felesége, Hildegard. Arról is ír, hogy „Áron” az elefánton kívül majmokat, míg „az afrikaiak királya” oroszlánt, medvét és egyéb állatokat is küldött ekkor Károlynak – kár, hogy az utóbbi bestiakat az idősebb Plinius és Vergilius műveiből másolta ki. Az egyes kutatók vérmérsékletétől függ, hogy mit hisznek el a Nagy Károly által Notker szerint „Aronnak” küldött falkányi vadászkutya történetéből.

42 ■ Uo. 65 (, 6–12). old. A szentföldi keresztények támogatására a szerző szerint még II. (Német) Lajos keleti frank király uralma (önállóan: 840–876) alatt is adót fizettek a királyi birtokokon. Notker jelentősebb hatásáról csak a XII. század utolsó harmadától beszélhetünk, de akkor is szinte kizárólag Einhard – önállóan is terjedő – életrajzával együtt másolták. (uo. XXIII–XXVII. old.)

43 ■ Poetae Saxonis Vita Caroli Magni. In: Paul von Winterfeld (ed.): *Poetae Latini Aevi Carolini*, I. köt. (Monumenta Germaniae Historica. Antiquitates. Poetae Latini Medii Aevi 1.) Weidmann, Berlin, 1899. 48. old. Károly és „Áron” kapcsolatáról: IV. könyv, 79–91. sor, különösen 90–91. sor: „Ascribique locum sanctum Hierosolimorum / Concessit propriae Caroli semper dicioni.” A mű csak két példányban maradt fenn: uo. 2–5. old.

44 ■ Flori diaconi Carmina varia. Nr. 5.: Ubi ossa S. Cypriani Lugduni condita habentur. In: *PL* 119. köt., col. 259A–B.; Flori Lugdunensis Carmina. Nr. XIII.: Qualiter sanctorum martyrum Cypriani Sperati Pantaleonis reliquiae Lugdunum advectae sint. In: Ernest Dümmler (ed.): *Poetae Latini Aevi Carolini*, II. köt. (Monumenta Germaniae Historica. Antiquitates. Poetae Latini Medii Aevi 2.) Weidmann, Berlin, 1884. 544–545. old. (5–40. sor) – az előbbi a „szerényebb”, az utóbbi a *translati*ót a követekhez kapcsolja.

45 ■ Sancti Adonis Viennensis Archiepiscopi Martyrologium (E. XVIII. Kal. Octobris). In: *PL* 123. köt., col. 355B–356A. (Einhardtól átveszi „Áron” fentebb idézett jellemzését is.)

dében a reichenau Szent Vér-ereklye hitelesítése céljából megírt *Translatio sanguinis Domini* szerint maga Károly nem ment keletre, de a Jeruzsálemből érkező passióereklye átadása jelezte hegemon szerepét a kereszténységben belül. A Frank Királyi Évkönyvek két változatában is szereplő *Azan* itt már jeruzsálemi *praefectus*, aki az ismeretlen szerző szerint levélben szövetséget ajánl Károlynak, és egyben az Úr kinszenvedésének több rekvizitumát is fölkinálja számára; ő azonban csak III. Leó pápa sürgetésére fogadja el az ajánlatot: saru nélkül zárandokol Ravennából Szicíliába, hogy ott találkozzon a passióereklyék egész sorát (köztük a *spinea coronát* és a keresztfából származó szöveget) számára elhozó – egyben segítséget kérő – jeruzsálemi *praefectusszal*.⁴⁶ 970 táján vagy az első ezredfordulóhoz közeledve Benedek, a Soracte-hegyi Szent András-kolostor szerzetese már azt írja krónikájában, hogy maga Nagy Károly kel át a tengeren.⁴⁷ Szó nincs valamiféle „keresztes hadjáratról”: a legendát Einhard *Vita Karoli Magni*-jének az uralkodó és „Áron perzsa király” baráti viszonyáról szóló megjegyzése ihlette.⁴⁸ Benedek szerzetes művében Károly pápai áldás birtokában keresi fel Szent Mihály Monte Gargano-i zárandokhelyét, majd a tengeren át jut el Jeruzsálembé, ahol „Áron perzsa király” fogadja. Károly nagy adományokat tesz, a szent helyen kitűzi nagy arany zászlaját, „Áron” pedig barátsága jeléül átadja neki vagy az Úr sírhelyét, vagy egész Jeruzsálemet és közvetlen környékét (Betlehemet is beleértve).⁴⁹ A történet szerint a két uralkodó Alexandriában válik el egymástól (miután frankok és „agarénusok” *quasi consanguinei* múltatták együtt az időt). Károly ezután látogatást tesz Konstantinápolyban is, majd onnan ereklyékkel megrakodva tér vissza Rómába, ahol császári címet kap s ahonnan hazatérőben maga III. Leó pápa kíséri el a Soracte-hegyre.⁵⁰ A legenda arra igyekszik történeti magyarázatot adni, miként került a keleti császárvárosban beszerzett „számos” relikvia közül egyedül megnevezett Szent András-ereklye a szerző kolostorába.

Noha e két mű csak egy-egy kódexben maradt fenn, a két történet közös vonásai arra utalnak, hogy egy szélesebb körben ismert legendával állunk szemben, melyet az egyes szerzők már a X. században igen eltérő módokon variáltak. A történetekben közös Közép- és Dél-Itália, valamint III. Leó pápa kitüntetett szerepe, akit a feltehető „ősforrás” Nagy Károly mentoraként szerepeltetett. A császár és a pápa szükséges együttműködését az utóbbi vezető szerepével képzelte tehát el ennek a mára elveszett műnek a szerzője. A császár és a pápa kapcsolatának ez a historizáló mintaképe azt követően válhatott aktuálissá (egyben kívánatosá) a félsziget „alsóbb részeinek” politikai közvéleménye számára, hogy I. Ottó (936–973) érdeklődése Itália felé fordult. Az I. Ottó utolsó vagy III. Ottó második római útja után tollat ragadó Soracte-hegyi Benedek egyenesen a *civitas Leoniana*, vagyis a Vatikán „a szászok” átali feldúlása miatti kirohanással zárja művét.⁵¹ Noha a történet magja feltehetően közép- vagy dél-

itáliai, a pápaság iránt lojális közegben alakult ki, elég korán akár távolabbi kolostorok ereklyéinek hitelesítésére is felhasználták. Hasonló a helyzet a gyermek Jézus feltételezett előbőrének (*sanctissima virtus*) Jeruzsálemből a dél-francia charroux-i kolostorba kerüléséről szóló, a XI. század végén (talán 1095–1096 fordulóján) keletkezett legenda esetében. A történetben név nélkül szereplő pápának kezdeményező szerepet tulajdonít, miközben furcsa módon Károly Jeruzsálembé kerülésének módjáról szót sem ejt (annyi biztos: sereggel ment oda). A Szent Városban *Basilius* pátriárka uralkodójaként fogadja a *princeps*et, aki háromnapos böjtöt tart, majd a Szent Sír-bazilikában imába merül, amikor látomásában a gyermek Jézus felfedi előtte a különleges ereklye rejtékelyét.⁵²

A LEGENDA „ALAPSZÖVEGE”: A DESCRIPTIO TARTALMA, KÉZIRATAI, KORA ÉS RENDELTETÉSE

Az utóbbi szöveggel közel egy időben keletkezhetett, és valószínűleg szintén ereklyék hitelességének bizonyítását szolgálta az a mű, a *Descriptio* (teljes címe: *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgranii detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad Sanctum Dyonisium [sic] retulerit*), mely annak ellenére, hogy csak alig néhány példányban maradt fenn, egy idő után döntő szerepet játszott a Nagy Károly soha meg nem történt szent-

46 ■ *Translatio sanguinis Domini*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, IV. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1841. 446–449. old. Vö. Fölz: *Le souvenir*, 24–25. old.

47 ■ Az egyetlen példányban fennmaradt művet első kiadója 1000 tájára datálta: *Benedicti Sancti Andreae monachi chronicon* a. c. 360–973. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, III. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1839. 695. old. A kritikai kiadás gondozója szerint a szerző 998-ra készült el a művel: *II Chronicon di Benedetto, monaco di S. Andrea del Soratte e il Libellus de imperatoria potestate in urbe Roma*. Ed. Giuseppe Zucchetti. (Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano. Scrittori 55.) Istituto storico italiano, Roma, 1920. XXI–XXII. és LX. old. Egy magánkiadásban megjelent doktori értekezés szerzője 970 körülre datálta a krónikát: Johann Kunsemüller: *Die Chronik Benedikts von S. Andrea*. Nürnberg, 1961. (Ehhez a könyvhöz nem jutottam hozzá.) Az olasz szakma nem fogadta el ezt az álláspontot: [Anon.]: *Benedetto di S. Andrea*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*, VIII. köt. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1966. 446–451. old.

48 ■ Benedek Einhard munkájának 16. fejezetéből vesz át számos adatot: a keleti út előtt [II.] Alfonz asztúriai király és a „skót” királyok említését, „Áron” fő tulajdonságait (India kivételével az egész Kelet ura; mindenki jobban kereste Károly barátságát), a „görög királyok” nevét és azt, hogy tartottak a frank uralkodótól – az egyezések minden esetben szövetszerűek.

49 ■ *II Chronicon*, 114 (, 4–6). old.: „presepe Domini et sepulchrum, que petierant [sic], Aaron, rex potestatis eius scribere concessit.” A *presepe* lehet az Úr jászla, vagyis Betlehem, de jelölheti – a *sepulchrum*mal együtt – az Úr (utolsó) „házát” vagy „lakhelyét”, tehát Jeruzsálemet vagy azon belül a Szent Sír-bazilikát (esetleg annak egy részét). Látna, hogy Benedek szövetszerűen itt csak Einhardot használta, az utóbbi – szűkebb – jelentés a valószínűbb. A nagy előd is redundánsan fogalmazott (a *Domini sepulchrum* és a *locus resurrectionis* ugyanaz és azonos avval a *sacer et salutaris locus*-szal, melyet „Áron” Károlynak adott). Vö. fent, 34. j.

földi és konstantinápolyi újáról szóló legenda elterjesztésében. Lássuk tehát, hogy mit állít ez a szöveg, és hogy mit tudhatunk (és mit nem) kéziratosságot, keletkezésének koráról és rendeltetéséről!

Az eddig megismert hasonló szövegektől eltérően a *Descriptio* meg sem említi a pápát, és ezzel új vágányra terelte az egész legenda értelmezését. A történet kizárólagos főszereplőjévé immár Nagy Károly vált, aki mintegy megtestesíti a Nyugat felsőbbiségét mind a keresztény, mind a „pogány” Kelettel szemben. A *regnum Gallicum*-on uralkodó Nagy Károlyt először a keresztény egyház védelmezőjeként állítja elének, amiért cserébe „a rómaiaktól” császári címet és a pápák kiválasztásának jogát kapta. Ezután értesülünk a szentföldi keresztényeket sújtó „pogány” támadásról, a jeruzsálemi pátriárka Konstantinápolyba meneküléséről, valamint arról, hogy az akkori uralkodó Konstantin nevé császár látomásban kapott mennyei eligazítást arról, hogy Károlytól – akiről addig nem is hallott – kérjen segítséget. A keleti császár és a pátriárka követői – rövid saint-denis-i kitérő után – Párizsban találkozhatnak a frank uralkodóval, aki a levél elolvasása után azonnal mozgósítja seregét. Útban Konstantinápoly felé Károly és serege eltéved egy erdőben, ám a zsoldozva virrasztó császárt egy emberhangon megszólaló madár latinul útbaigazítja (e csodás lény a helybeliek szerint korábban görögül üdvözölte a keleti császárokat). A műből nem tudunk meg semmit arról, hogy a nyugati sereg

miként haladt át első ízben a keleti császárvároson, sőt – ami még meglepőbb – a Szentföld „felszabadítását” csak futólag említi az ismeretlen szerző, hogy rátérjen elbeszélése lényegére: arra, hogy Károly hogyan jutott a passióereklyék birtokába Konstantinápolyban. A keleti császár ugyan kincsekkel próbálja „megvesztegetni” Károlyt, ám ő nem kívánja zarándokújtát anyagi haszonnal bemocskolni, és a felajánlott káprázatos javak helyett – az otthon maradtak üdvözülésére gondolva (nyilván a hadjárat résztvevői számára ez már biztosított) – a „legszentebb” ereklyéket kéri. Háromnapos böjt nyomán reveláció fedi fel a valaha a keleti császárvárosba vitt – de ott e szerint feledésbe merült – passióereklyéket, melyeket ekkor Károly kap meg: a töviskoronát, a Szent Kereszt egy szögét, valamint egy szilánkját, a *sudariumot*, valamint néhány egyéb ereklyét. A kivételes ereklyekincs számos csodát tesz a hazafelé vezető úton. Aachenbe érve Nagy Károly elhelyezi az ereklyéket az általa e célból építtetett Szűz Mária-templomban, egyben a tiszteletükre rendelt ünnepet újonnan alapított vásárral köti össze. A szerző ezt követően röviden felidézi Kopasz Károly nyugati frank király (840–877), utóbb egyben (875-től) császár dicsőségét, majd beszámol arról, hogy ez az uralkodó a töviskoronát és a Szent Szeget – a vásár áthelyezésével egyidejűleg – Saint-Denis-be, a Szent Leplet pedig Compiègne-be vitette át, aminek eredményeként megszűnik a térséget addig sújtó járvány.⁵³

Gerhard Rauschen a *Descriptio* kiadásához a mű két példányát használta fel, egyikük ma Párizsban, a másik Bécsben található, az előbbi a XII. század végén, míg az utóbbi 1500 táján keletkezett.⁵⁴ A párizsi kódex egy XVI. századi *possessori* bejegyzés szerint akkoriban a mai Belgium területén, a Mons melletti reux-i Saint-Foilieu kolostor birtokában volt. A kódexet leíró Jules Lair szerint a kézirat egyetlen kéz, egy liège-i egyházmegyei kapcsolatokkal rendelkező saint-denis-i szerzetes munkája.⁵⁵ Noha a kódex több szövege saint-denis-i eredetű lehet, magát a kéziratot újabban ahhoz a térséghez kötik, ahol jelenléte az újkor elejétől kimutatható. A kódexben említett legkésőbbi esemény II. Fülöp király és Hainaut-i Izabella házassága (1180); Izabella apja, V. Balduin hainaut-i gróf személyében vélük többen felfedezni a Nagy Károly-legendárium számos szövegét tartalmazó kódex megrendelőjét.⁵⁶

A szöveg másik változatát – Rauschen könyvét nem ismerve – Ferdinand Castets adta ki.⁵⁷ A kódex mai állapotában kolligátum, a benne található két, eltérő korú kézirat közül a szövegünket tartalmazó első a későbbi. Castets a bécsi kódex létezéséről a montpellier-i kézirat modern kéztől származó széljegyzetéből értesült, a Rauschen által használt párizsi példányt pedig csak egy volt tanítványa leírásából ismerte, ennek alapján az utóbbi párizsi kódexben olvasható szöveget nyelvi és szerkezeti szempontból egyaránt vázlatnak, míg a montpellier-it a mű letisztázott, végleges változatának tartotta.⁵⁸ (Álláspontját a későbbi szakirodalom nem vitatta, de nem

50 ■ // Chronicon, 112 (, 3) – 116 (, 11). old. Vö. Folz: *Le souvenir*, 135–137. old.

51 ■ // Chronicon, 186 (, 17–18). old.

52 ■ Liber de constitutione, institutione, consecratione, reliquiis, ornamentis et privilegiis Karoffensis coenobii, Pictaviensis dioecesis. In: *Chartes et documents pour servir à l'histoire de l'abbaye de Charroux*. Ed. D. P. de Monsabert. Poitiers, 1910. 30–32. old. Vö. Gabriele: *An Empire*, 44–51. old.

53 ■ Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad Sanctum Dyonisium [sic] retulerit. In: Gerhard Rauschen: *Die Legende Karls des Großen im 11. und 12. Jahrhundert*. Duncker und Humblot, Leipzig, 1890. 103–125. old. Nem jutottam hozzá a mű kritikai kiadását tartalmazó kiadatlan doktori értekezéshez, valamint egy olasz fordítással társított kiadásához: lásd alább, 63. j.

54 ■ Mai jelzettel: Párizs, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 12710 (XII^{ex}), f. 1vb-5ra; Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 3398 (1500 k.) – Az utóbbi kódexben a szöveg vége hiányzik.

55 ■ J. Lair: *Mémoire sur deux chroniques latines composées au XIIe siècle à l'abbaye de Saint-Denis*. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 35 (1874), 544–550. old. (A kódex teljes leírása. A tanulmány egyéb részeiben felvázolt historiográfiák elképzelés elavult.)

56 ■ Christopher Hohler: *A Note on Jacobus*. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 35 (1972), 64. old.; Elizabeth A. R. Brown: *Saint-Denis and the Turpin Legend*. In: John Williams – Alison Stones (szerk.): *The Codex Calixtinus and the Shrine of St. James*. (Jacobus-Studien 3.) Gunter Narr, Tübingen, 1992. 55–56. old.

57 ■ Ferdinand Castets: *Iter Hierosolymitanum ou Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*. Texte latin d'après le ms. de Montpellier. *Revue des langues romanes*, 36 (1892), 439–476. old. A kiadás alapjául szolgáló kézirat: Montpellier, Bibliothèque de la Faculté de la Médecine ms. H 280 (XIII), f. 1^a–20^a.

58 ■ Castets: *Iter*, 418. old., 427. old. és uo. 1. j.

is követte.) A publikáció élén olvasható cím (*Iter Hierosolymitanum*) Castets leleménye, a kéziratos hagyományban nincs alapja. Sajnos ez terjedt el a szakirodalomban a *Descriptio* címe gyanánt (jobb esetben csak a Castets-féle variánsra alkalmazzák, rosszabb esetben általában a *Descriptióra*).⁵⁹

A mű egységes – utóbb meg nem valósult – kritikai kiadására készülve egy újabb teljes példány került elő Rouenban.⁶⁰ Ez a szöveg a Rauschen által megjelentetett változatot követi, egyben tartalmazza azt az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-t, mely utóbb a *Descriptio* szélesebb körű megismertetésében kulcs szerepet töltött be.⁶¹ A kódex a normandiai jumièges-i apátságából került a közeli könyvtárba.⁶²

Máig nem jelent meg a kritikai kiadás igényével elkészült – Marc du Pouget doktori értekezésének függelékét alkotó – szövegváltozat, melynek elsődleges alapja egy az addig ismertebbeknél régebbi, a korábbi edíciók által figyelmen kívül hagyott kézirat (Párizs, Bibliothèque Mazarine ms. 1711, f. 2^r–9^v. és 11^r–16^r).⁶³ A kódexszám valójában több középkori kéziratröredékből a modern korban összeállított kolligátumot takar, melynek a *Descriptiót* is tartalmazó első részét Auguste Molinier a XI. századra, újabbban François Avril és Françoise Gasparri az 1100 és az 1120-as évek közti időszávrá, Richard H. Rouse viszont a XII. század második negyedére datálta.⁶⁴ Matthew Gabriele a kolligátum szóban forgó részén belül is elkülönített egy szövegegységet, mely kizárólag a *Descriptiót* és a Kopasz Károly legendás álmáról szóló *Visio Karoli*-t foglalná magában, szerinte a kéziratrész egyéb szövegei ennél későbbiek. Az imént említett szakvéleményeket figyelmen kívül hagyva Gabriele a *Descriptió*nak ezt a példányát így a XI. század utolsó évtizedére datálta, mivel Molinier szerinte 1100 tájára tette a kolligátum első egységét, amit Gabriele csak a kéziratrésznek a Karoling-legendákat tartalmazó részekén kívüli elemeire tartott mérvadóknak.⁶⁵ A *Descriptiót* tartalmazó kódexrész a XIV. században a roueni Saint-Ouen kolostor könyvtárának része volt, és mivel a *Descriptio* benne olvasható szövege a fennmaradt példányok közül leginkább két, egyaránt normandiai kódexével egyezik, felmerült az a gondolat, hogy esetleg a legrégebbi kézirat is e tartományban íródott.⁶⁶ A két normandiai kódex közül az első a már tárgyalt jumièges-i eredetű, a másik a Rouen melletti préaux-i kolostorból került mai őrzési helyére, Párizsba.⁶⁷

A *Descriptio* megírását a szakirodalom régebben többnyire a XI. század végére tette, részben mert a művet a „keresztes eszme” korai megnyilvánulásai közé sorolta, részben az *Indictum*-nap nevezetes vásárnak (*foire du Lendit*) a műben említett időpontja miatt. Ez a szöveg a nyári *Indictum*-napot június második szerdájára teszi, noha azt előbb VII. Gergely pápa 1078-ban, majd II. Orbán 1095-ben (az utóbbi éppenséggel a franciaországi Clermont-ban tartott zsinaton) a pünkösdi előtti szerdára helyezte át.⁶⁸ Abban az állításban, hogy Nagy Károly a „rómaiak-

tól” a császári cím mellett jogot kapott volna a pápák kiválasztására is,⁶⁹ Léon Gautier az 1046-os sutri zsinaton történetek visszhangját látta (amikor III. Henrik császár letett három magát pápának tartó személyt, majd egymás után négy pápát nevezett ki), és ezért hozzávetőlegesen 1050 és 1080 közé tette a mű megírását.⁷⁰ Gerhard Rauschen a sutri zsinat és az első kereszties hadjárat közé, míg Gaston Paris 1080 tájára datálta a művet.⁷¹

Más kutatók ugyanakkor a XII. század első évtizedeire tették a *Descriptio* megírását. Ferdinand Castets csak a Pszeudo-Turpinus és a *Descriptio* egymáshoz viszonyított kronológiai helyzetére tért ki; vitatta, hogy az előbbi szerzője ismerte volna az utóbbi szöveget, és felvetette annak a lehetőségét, hogy a *Descriptio* a Pszeudo-Turpinus ismeretében készült.⁷² Joseph Bédier azt, hogy a *foire du Lendit* az említett pápai intézkedések előtti időpontban szerepel a *Descriptió*ban, az egész történet koholt jellegével össz-

59 ■ A montpellier-i kódexben a záró kolofoan a Rauschen által kiadott változat címének kezdőszavait idézi fel, ám csak a mű végző – Kopasz Károlyról szóló – részének információit összegzi (uo. 476. old.): „Explicit scriptum qualiter clavus et corona Domini spinea de Aquisgrani a Karolo calvo in ecclesiam beati Dyonisii [sic] ariopagite sint delata ac de Indicti institutione eiusdem Karoli visione et qualiter corpus ipsius in eandem ecclesiam translatum sit a loco ubi sepultum erat in Burgundia monasterio Nantoani.” A szöveg elején olvasható cím egy XVII. századi montpellier-i könyvtáros kezétől származik: uo. 439. old.

60 ■ Rouen, Bibliothèque municipale ms. Y 11 (XIIes).

61 ■ Jacques Nothomb: *Manuscripts et recensions de l'Iter Hierosolymitanum Caroli Magni. Romania*, 56 (1930), 193–200. old. A szerző egy olyan részleges példányról is számot ad, mely csak a mű végét, vagyis az ereklyelleltárt és a Kopasz Károly-féle *translatio* elbeszélését tartalmazza: Paris, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 2447 (XIV). A főszövegben említett Károly-életrajzot alább tárgyalom.

62 ■ Gabriele: *The Provenance*, 108. old., 90. j.

63 ■ Marc du Pouget: *Recherches sur les chroniques latines de Saint-Denis. Commentaire et édition critique de la Descriptio Clavi et Corone Domini et de deux autres textes relatifs à la légende carolingienne*. Thèse: Ecole nationale des Chartes, 1977. (E kiadatlan szöveghez nem jutottam hozzá.) A következőkben jelzem, hogy a belőle származó adatokat mely publikációk közvetítésével ismertem meg – az utóbbiak szerzői vagy az értekezést, vagy annak téziseit olvasták.) Nem jutottam hozzá a *Descriptió*nak ahhoz a kiadásához sem, melyhez olasz fordítás is társult. Federica Monteleone: *L'anonimo di Saint-Denis. Una fortunata storia di reliquie*. Edipuglia, Bari, 2012.

64 ■ Auguste Molinier: *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Mazarine*. Plon, Paris, 1885–1886. II. köt., 180–186. old., különösen 184. old. A szöveg címe itt (uo. 180. old.): „Incipit clavi et corone Domini descriptio, quomodo prima a Karolo magno eorum fuerit ad Aquile capellam delatio, secunda vero a Karolo calvo in ecclesia beati Dyonisii Ariopagite relatio”. Avril, Gasparri és Rouse szóban kifejtett véleményéről lásd Elizabeth A. R. Brown – Michael Cothren: *The Twelfth-Century Crusading Window of the Abbey of Saint-Denis. Praetertorium enim recordatio futurorum est exhibitio*. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 49 (1986), 14. old., 63. j.

65 ■ Gabriele: *The Provenance*, 105–108. old. (Molinier datálása tévesen: uo. 105. old. és uo. 76. j.) Gabriele szerint a kézirat közel állhat az autográfhoz: uo. 108. old.

66 ■ Érvelés nélkül már „normannak” tartotta Brown – Cothren: *The Twelfth-Century Crusading Window*, 14. old., 63. j. A fenti érvekkel támogatja meg álláspontját Gabriele: *The Provenance*, 108. old. és uo. 90–91. j. (az utóbbi jegyzetben a kéziratos példányok Marc du Pouget által összeállított sztemmájára hivatkozva).

67 ■ Paris, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 5997 (XIII). A mű címe ebben a példányban: „Relatio quomodo Carolus

hangban álló, hitelesítő célzatú archaizálásnak vélte, és ezért nem tulajdonított neki jelentőséget a mű datálásában. Annál fontosabbnak tartotta viszont VI. Lajos királynak a *foire du Lendit* jogát és a vásártér még uralkodói kézen lévő részét a kolostornak adományozó 1124-es oklevelét és az utóbbit 1131-ben megerősítő pápai bullát, melyek egyaránt tanúsítják a töviskorona és a Szent Szög (*corona et clavus Domini*) Saint-Denis-ben élő tiszteletét. Bédier úgy vélte, hogy a *Descriptio* a királyi adománylevél előkészítését szolgálta, tehát nem sokkal annak kiadása előtt keletkezhetett.⁷³

Velük szemben Louis Levillain vette védelmébe a korai datálás tézisé. Felhívta a figyelmet arra, hogy Suger apát (1122–1151) az említett passióereklyéknek már az 1090-es évek elején virágzó kultuszáról ír a *De consecratione ecclesie sancti Dionisii*-ban: saját Saint-Denis-ben töltött gyermekéveit felidézve említi a tiszteletüket kísérő tömegjeleneteket.⁷⁴ Levillain

Magnus clauum et coronam Domini de Constantinopoli ad Aquilae capellam detulit, et postea Carolus Caluus de Aquisgrani ad ecclesiam Beati Dionysii in pago Parisiensi attulit.”

68 ■ Rauschen: *Die Legende*, 124 (, 18–21), old. A vásárról újabban lásd Anne Lombard-Jourdan: Les foires de l'abbaye de Saint-Denis. *Revue des données et révision des opinions admises. Bibliothèque de l'École des Chartes*, 145 (1987), 273–337. old.

69 ■ Rauschen: *Die Legende*, 103 (, 16–21). old.: „Proinde postquam tanti tamque famosi viri per totam fere orbem terrarum fidei probitatis fama transvolavit [scil. Karolus Magnus], Romani magno terrore preterriti potentissimum Romanum imperium, immo etiam pape electionem ipsi prescripserunt. Ita Dei providentia precurrenre Romanus imperator effectus est.”

70 ■ Gautier: *Les Épopées françaises*, III. köt., 286. old.

71 ■ Rauschen: *Die Legende*, 99. old.; Paris: *Histoire poétique de Charlemagne*. 55–57. old. Paris úgy vélte, hogy a *Descriptio* két részelt, a Nagy Károly történetét és az ereklyék Kopasz Károlyhoz kötött másodszeri *translatió*jának elbeszélését más-más szerzők írták. Vö. Rauschen: *Die Legende*, 103 (, 5)–123 (, 11). old.: „Nagy Károly-rész; uo. 123 (, 12)–125 (, 5). old.: „Kopasz Károly-rész”.

72 ■ Castets: Iter, 428–429. old. A Pszeudo-Turpinus datálásáról lásd fent, 7. j.

73 ■ Bédier: *Les Légendes épiques*, IV. köt., 126–127. old.

74 ■ Louis Levillain: *Essai sur les origines du Lendit. Revue historique*, Nr. 155. (= 52.[1927]/2.), 247. és 255. old.

75 ■ Uo. 266. old.

76 ■ Uo. 261–262. old. és 262. old., 1. j.

77 ■ *Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1059–1108)*. Ed. M. Prou. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1908. Nr. 126., 318. old.: az oklevél a kiadó által meghatározott napra pontos datálása. Uo. 319 (, 25). old.: az ünnepség időpontja. Uo. 320 (, 26–27). old.: az oklevél datálása évvel. Ezt követi Folz: *Le souvenir*, 180. old.

78 ■ *Recueil des actes de Philippe Ier* 319 (, 18). old.: a kiváltáslevél kiadására *crebrissima flagitatione xpistianissime Mathildis, Anglorum regine* került sor. Uo. 319 (, 21). old.: a *predicta Anglorum regina* ajándékának említése.

79 ■ Morel: *Le saint suaire de Saint-Corneille de Compiègne*. K. n., Compiègne, 1904. 24–25. old.

80 ■ *Vita beati Simonis comitis Crespeiensis*, c. 11. In: *PL* 156. kötet, col. 1219A–C.

81 ■ Morel: *Le saint suaire*, 25. old.

82 ■ Levillain: *Essai*, 262. old., 1. j. Vö. *Vita beati Simonis* (c. 13.) col. 1220D–1221B. Crépyi Szent Simon halála: uo. col. 1221B–C. Lombard-Jourdan: Les foires, 303. old. az ünnepség időpontját Levillaint követve adja meg, ám az oklevél esetében Prou napra pontos datálását szerepelteti, noha a két állásfoglalás kizárja egymást. Furcsa ugyanakkor, hogy az oklevél Matilda királynét nem nevezi elhunynak.

szerint az ereklyék egyébként már 1053-ban Saint-Denis-ben lehettek, amikor bizonyos – meg nem nevezett – ereklyék „felfedezését” említi egy forrás.⁷⁵ Mint láttuk, a *Descriptio* az ott felsorolt passióereklyék Saint-Denis-be kerülése mellett is ír arról, hogy Kopasz Károly egy Szent Lepel ereklyét adományozott az általa alapított compiègne-i társaskáptalannak. Levillain ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy egy ilyen ereklyét I. Fülöp király és számos előkelőség jelenlétében tartott, nagy ünnepség keretében helyeztek át a Kopasz Károly adományának tartott korábbiól egy új ereklyetartóba Compiègne-ben; s ezt az eseményt 1079-re datálta – elosztatva több avval kapcsolatos félreértést.⁷⁶ Az eseményt ugyanis két írott forrás említi: I. Fülöp Compiègne-ben 1092-ben kelt, a helyi társaskáptalan javára kiállított kiváltáslevele és Crépyi Szent Simon életrajza. Az I. Fülöp okleveleinek kritikai kiadását gondozó Marcel Prou a másolatokban fennmaradt oklevélnek a datálásban szereplő évéhez, vagyis 1092-höz (eltérő variáns nincs) társította az ugyanott lezajlott *translatio* a szövegben említett napját: *Laetare* vasárnapját. Így kapta meg az 1092. március 7-i dátumot.⁷⁷ Prou tehát abból indult ki, hogy az oklevél kiadására a *translatio* napján került sor. A kiváltáslevél azonban arról tudósít, hogy kiadását Matilda angliai királyné kérte, és ő adományozta azt az ékkövekkel díszített aranyvázát is, melybe a *translatio* során áthelyezték az ereklyét.⁷⁸ Flandriai Matilda, Hódító Vilmos felesége azonban 1083. november 2-án elhunyt. Emile Morel úgy vélte, hogy Matilda királyné korábban adományozta a vázát a *sudariumot* őrző társaskáptalannak, 1092-ben pedig csak az oklevél kiadására került sor.⁷⁹ Morel a *translatio* évét a másik elbeszélő forrás, Crépyi Szent Simon életrajza alapján határozta meg. Ez a szöveg arról számol be, hogy a szerzetesnek állt gróf jelen volt az ünnepségen (ahol a királlyal is találkozott), majd Normandiába ment, hogy kibékítse egymással Anglia királyát és annak Róbert nevű fiát (az előbbi így csak Hódító Vilmos lehet).⁸⁰ Mivel Crépyi Simon 1082 szeptemberének végén halt meg, ezért Morel a *translatiót* ugyanazon év *Laetare*-vasárnapjára (vagyis 1082. április 3-ra) tette.⁸¹ Levillain azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy Hódító Vilmos és fia megállapodására egy 1079 eleji viszály után kerülhetett sor, mivel pedig utóbb a szent – a *vita* tanúbizonysága szerint – VII. Gergely pápa és Guiscard Róbert 1080 júniusában – hosszas tárgyalások után – megkötött békéjében is közvetítő szerepet játszott, és Itáliából már nem tért haza többé, ezért csak az 1079. év *Laetare* vasárnapja (vagyis 1079. március 3.) jöhet szóba a *translatio* dátumaként.⁸²

Mindezek azonban csak az ereklyék XI. század végi helyi kultuszát bizonyítják, azt nem, hogy már akkor keleti eredetűnek tartották azokat, és Nagy Károlyhoz kötötték nyugatra kerülésüket. Akad azonban még egy nyom a *Descriptio* szövegében, amely támogathatja a mű korai datálásának tézisé. Louis Levillain szerint a *Descriptio* szerzője – aki a Pszeudo-Turpinuséval ellen-

tétben nem kívánja magát Karoling-korinak feltüntetni – a *foire du Lendit* alkalmául szolgáló ünnepről írva a saját jelenkorának általánosan érvényes egyházi szabályát említi (*qua omnis ecclesia quatuor temporum celebrat jejunia*), amit máskor is megtesz, így ez az adat felhasználható a mű korai datálására. Mindezek alapján 1079 és 1095 közé tette a szöveg elkészülését, ezen az időszávon belül pedig úgy vélte, hogy a művet a compiegne-i *translatio* még friss élményének hatása alatt, nagyjából 1080 környékén írták.⁸³ A *Descriptio*nak ez a datálása vált uralkodóvá a szakirodalomban – ezt követte Robert Folz Nagy Károly középkori megítélésének tárgyában írt, korszakos jelentőségű monográfiája is, mint ahogy ezen újabban Matthew Gabriele és Anne Latowsky sem változtatott.⁸⁴ Ugyanakkor néhány szerzőnél találkozhatunk a későbbi datálás tézisével. Jacques Nothomb Joseph Bédier-t követve az 1110 és 1124 közötti időszávrá datálta a szöveget, míg egy újabb lexikoncikkből – talán a Mons mellől Párizsba került kódex keletkezésének korából kiindulva – 1180 körüli dátum szerepel; ezt azonban érvényteleníti a roueni Saint-Ouenből Párizsba került kódextörredék kora.⁸⁵

Legújabban két ízben merült fel, hogy finomítani lehet a *Descriptio* korai datálásának elképzelésén. Rolf Grosse a Saint-Denis-ben 1053-ban „felfedezett” ereklyét – Levillainhez hasonlóan – a *Descriptio* szerint e kolostorba került passióereklyékkel azonosította, és – Gautier-t követve – az 1046-os sutri zsinat utáni helyzet lenyomatát vélte felfedezni abban, ahogy a mű elején Nagy Károly megkapja a pápa kiválasztásának jogát. Mivel pedig a bizánci császárnak a műből kirajzolódó – Nagy Károlynak alárendelt, de pozitív – képe szerinte összeegyeztethetetlen az 1054-es skizma utáni helyzettel, ezért a szöveg megírását 1053–1054 fordulójára tette.⁸⁶ Az 1053 kapcsán említett ereklyék mibenléte azonban kérdéses. A császár pápakinevezési jogának hangoztatása 1056 – vagyis a római főpásztori széket 1046-tól kezdve így betöltő III. Henrik halála – után is értelmezhető: mégpedig a reformpápaság önállóságának történeti példára hivatkozó elutasításaként. Az 1054-es skizmát pedig – mint az köztudott – a korban korántsem tartották tartósnak, a bizánci uralkodónak a *Descriptio*ból kirajzolódó képe egyébként sem egy adott helyzetre válaszul fogalmazódott meg, hanem a nyugati és a keleti császár közti helyes (erő)viszonyokat volt hivatva felvázolni.

Noha nem kívánt módosítani Levillain „szűkebb”, a *Descriptio* megírását 1080 tájára helyező datálásán, Anne Latowsky felvetett egy olyan összefüggést, amely alapján módosíthatjuk a Levillain által kidolgozott elképzelést. Latowsky a pápa kiválasztásának jogáról szóló passzust nem a sutri zsinat utáni helyzettel, hanem – teljes joggal – a hamis antigregoriánus kiváltságlevelek egyikével állította párhuzamba, mely *privilegium* szerint I. Adorján 774-ben – a *patricius* cím mellett – Nagy Károlynak adta volna a pápai szék betöltésének jogát.⁸⁷ Maga Latowsky azért nem változtatott Levillain „szűkebb” datálásán, mert – noha

a hamisítványok újabb kritikai kiadását használta – figyelmen kívül hagyta azoknak a korábbi szakirodaloménál óvatosabb datálását, mely egyben a szövegek összeállítását valamivel későbbre, az 1080-as évek közepétől a XI. század első éveikig tartó időszakra helyezi.⁸⁸ Latowsky álláspontja e kérdésben ráadásul nemcsak a hamis I. Adorján-féle kiváltságlevélnek a *Descriptio*ra gyakorolt – általa joggal kiemelt – hatása alapján tűnik kevésbé reflektálnak, hanem azért is, mert szerinte a mű két jól elkülöníthető szövegegységből áll: a „Nagy Károly-részből” és a „Kopasz Károly-részből”.⁸⁹ Mivel pedig a hamisítvány újabb datálása a Latowsky által korábban tartott „Nagy Károly-rész” 1080 tájánál eleve későbbre tolja, elég kevés idő maradna így a „Kopasz Károly-rész” hozzáillesztésére. A hamisítvány tartalmáról kerengő híreknek – szövetszerű kapcsolatról nincs szó – ugyanis nyilván kellett némi idő, amíg Saint-Denis-be értek, ezért érdemesebb a Louis Levillain által megjelölt időszak vége felé elhelyezni a *Descriptio* megírását. Robert Folz egyébként a hamisítványok legkorábbi francia felhasználójaként Ivo chartres-i püspök *Panormia* című kánonjogi szöveggyűjteményét (1093–5) említi.⁹⁰

Ezzel azonban már közel jutottunk a *Descriptio* rendeltetéséről az utóbbi években kialakult új elképzelések vizsgálatához. A szakirodalomban – ha egyáltalán szükségesnek tartotta valamely szerző a mű eszmetörténeti közegének meghatározását, akkor – korábban rendre a „keresztes eszme” megnyilvánulásának egyik korai példájaként értékelték.⁹¹ Matthew Gabriele joggal hívta azonban fel a figyelmet arra, hogy Jeruzsálemet és visszavételét a mű szinte csak futólag – mindössze két mondatban – említi, az ott élő keresztényeket háborgató „pogányokról” pedig még az sem derül ki, hogy milyen vallásúak vagy nyelvűek.⁹² Az események fő színtere Konstantinápoly,

83 ■ Uo. 260–262. old. Vö. Rauschen: *Die Legende*, 124 (, 20–21). old. A Levillain-féle „tágabb” és „szűkebb” datálást egyaránt említi újabban: Lombard-Jourdan: *Les foires*, 288. és 304. old.

84 ■ Folz: *Le souvenir*, 179–181. old.; Gabriele: *The Provenance*, 99–113. old.; uő: *An Empire*, 57–60. old.; Latowsky: *Emperor*, 75. old.

85 ■ Nothomb: *Manuscripts*, 201. old.; Mireille Chazan: *Chroniques latines de Saint-Denis*. In: Gauvard – Libera – Zink (szerk.): *Dictionnaire du Moyen Âge*, 290. old.

86 ■ Rolf Grosse: *Reliques du Christ et foires de Saint-Denis au XIe siècle*. *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 87 (2001), 363–364. és 368–371. old. Érvelésében az a tény is szerepet kap, hogy a regensburgi Szent Emmerám-kolostor kevésbé állt elő a Saint-Denis-ben tisztelt passióereklyékhez hasonlókkal: uo. 357–358. old.

87 ■ Latowsky: *Emperor*, 94–95. old. Vö. *Die falschen Investitursprivilegien*. Hrsg. Claudia Mártl. (Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 13.) Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1986. 145 (, 54–58). old. A *Descriptio* párhuzamos szöveg helyét lásd fent, 69. j. Vö. Folz: *Le souvenir*, 123–134. old.

88 ■ A datálásról a szövegkiadásban: uo. 76. old.

89 ■ Latowsky: *Emperor*, 75–76. és 90–91. old.; a Gaston Paris (lásd fent, 71. j.) álláspontját követő Marc du Pouget-ra hivatkozik. (A két rész Latowsky szerinti rendeltetésére alább még kitérek.)

90 ■ Folz: *Le souvenir*, 132. old.

91 ■ A számos tétel közül itt megelégszünk két klasszikus szintézis felidézésével. Carl Erdmann: *Die Entstehung des*

a legrésztetesebben tárgyalt cselekménysor pedig az ereklyék megszerzése, majd Nyugatra vitele (illetve azok későbbi sorsa). Bár elismeri, hogy Nagy Károly szentföldi fellépése – elsőként az uralkodó fiktív keleti útját feldolgozó fennmaradt szövegek között – fegyveres vállalkozásba illeszkedik a műben, de ezt a témát alárendelt jelentőségűnek tartja annak elsődlegesen ereklyetranszlációs narratívájához képest.⁹³

Ezek után kézenfekvő lenne, ha Gabriele – e téren követve a bevett gyakorlatot – Saint-Denisben keresné a *Descriptio* szerzőjét, illetve ha az ottani passióereklyék hitelességének igazolásában látná a mű megírásának okát. Az amerikai kutató azonban Levillainnek a szöveg datálására tett kísérletéből kiemeli a „szűkebb” datálást alátámasztani hivatott compiègne-i ünnepséget, melyen maga I. Fülöp király is megjelent, és az ő köreiben keresi a mű szerzőjét, lazítva a szöveget Saint-Denis-hez fűző szálakat. E téren figyelemreméltó az az érve, mely szerint a *translatiōt* kísérő csodákra csak a fellelés helyén és a haza vezető úton kerül sor, és ott is mintegy Károlynak szólnak a természetfeletti erő megnyilvánulásai. A cselekménysor főszereplője eszerint nem az ereklyék Nagy Károly által begyűjtött csoportja (még kevésbé azok „tartózkodási helye”), hanem maga az uralkodó, akinek a helyébe idővel unokája, Kopasz Károly lép – e sor végén pedig annak az I. Fülöpnek kellene állnia, aki rokonságba került több, magát a Karolingoktól származtató nagyúri famíliával, és aki családjában elsőként adott az utóbbi dinasztiában szokásos nevet egy (vagy esetleg két) fiának.⁹⁴

Gabriele egyfajta – későbbi kifejezéssel – *reditus regni ad stirpem Karoli*-politikát köt így I. Fülöp nevéhez.⁹⁵ Ez azonban túlzás. Álláspontja alátámasztására Andrew Lewis könyvét idézi, ám például I. Fülöp – egy hamis oklevélben szereplő – Károly nevű fiá-

nak létezéséről körültekintőbb vizsgálódás után Lewis jóval pesszimistábban fogalmaz.⁹⁶ Lewis szerint a korban a Károly és a Lajos nevet az észak-francia arisztokrácia egyáltalán nem használta, noha a legtöbb ilyen familia Karoling ősökre is hivatkozott (és a régi dinasztiában szokásos nőnevektől nem fosztotta meg hölgytagjait). A legfontosabb Karoling férfinévek kerülését egyfajta tabuval magyarázza.⁹⁷ Ha ennek oka valamiféle tekintélytisztelet volt, akkor a Lajos név „felújítása” akár az új uralkodóház önbizalmát is jelezhetette. Lewis szerint a régi és az új dinasztia egyfajta „asszimilációját” sugallhatta, hogy a Robertidák, avagy Capetingek közül már Odó király (888–898), illetve a *magnus dux* Hugó (†956) Saint-Denis-be – több fontos Meroving és Karoling uralkodó végzős nyughelyére – temetkezett, 987 után pedig ezt a szokást követte az első három, e családból kikerülő király is.⁹⁸ Ezt a sort azonban éppen a Fleuryt választó I. Fülöp szakította meg. Az utóbbi kapcsán Lewis a Karoling-imitáció jelének azt tartja, hogy sírfelirata szerint e király „a nagy Priamosz családjából származott”.⁹⁹ Ez az elképzelés azonban – az egész *gens* trójai származástörténetéből kiindulva – a frankok összességéhez kapcsolta I. Fülöpöt. Általában véve Lewis óv a „makedón és Karoling utalások” túlbecsülésétől (tudniillik azt is kétkli, hogy e király nevét – anyja, Kijevi Anna révén – valamiféle közvetetten Konstantinápolyból eredő Nagy Sándor-kultusz magyarázhatná).¹⁰⁰

Gabrielének azt az állítását, mely szerint ez a király bőkezűen támogatta „a Karoling emlékezet régóta elhanyagolt helyeit” (magyarán az utóbbi dinasztiához köthető kolostorokat), több oklevéllel támasztja alá, de azok csak I. Fülöp összes egyházakat kedvezményező intézkedésének ismeretében nyerhetnék el értelmüket.¹⁰¹ Azt a tézist, hogy e király – közvetlen elődeit kihagyva – a legnagyobb Karolingok utódként tüntette fel magát okleveleiben, csak egy példával szemlélteti, ahol I. Fülöp Meroving és Karoling uralkodókat egyaránt neves elődei közé sorol – nem meglepően, mivel az adomány kedvezményezettje Saint-Denis volt. (A szerző ugyanitt jelzi, hogy I. Henrik – Fülöp apja – persze többször is helyet kapott a „dicső ősök” sorában.)¹⁰² Újabb művében ő maga is elismeri ugyanakkor, hogy a szerzetesközösségek közül I. Fülöpöt a legszorosabb szálak Fleuryhez fűzték.¹⁰³

Gabriele korábbi tanulmányában arra azonban joggal figyelmeztet: Deuil-i Odó apátsága (1151–1162) előtt nincs jele, hogy Saint-Denis Nagy Károlyra mint egykori jötevőjére tekintett volna vissza. Ugyanott azonban sajátos érvekkel húzza alá, hogy a Suger apát munkáiban felsorolt saint-denis-i ereklyék és a *Descriptio*ban szereplők között több eltérés is van: Suger nem tulajdonít kolostorának Szent Kereszt-ereklyét (noha a *Descriptio* szerint Kopasz Károly alatt egy ilyen kincs is Saint-Denis-be került Aachenből), miközben a kolostorban őrzött ereklyék között felsorolja Szent Simeon karereklyéjét (melynek második

Kreuzzugsgedankens. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1935. 277. old. Fölz: *Le souvenir*, 138. és 180. old.

92 ■ Gabriele: *The Provenance*, 95–97. old.; uő: *An Empire*, 52. és 56–57. old. Vö. Rauschen: *Die Legende*, 109 (31–34). old.

93 ■ Gabriele Károly vállalkozásának hadjárat-jellegét csak – a két publikáció közül másodikiként megjelent – könyvében emeli ki, ott viszont többször is: *An Empire*, 56., 127. és 140. old.

94 ■ Gabriele: *The Provenance*, 109–110. old.; uő: *An Empire*, 62. old.

95 ■ Gabriele: *The Provenance*, 96. old., 22. j. A *reditus*-elméletéről lásd alább, 222. j.

96 ■ Andrew W. Lewis: *Le sang royal. La famille capétienne et l'État, France, X^e-XIVe siècle*. Ford. Jannie Carlier. (Bibliothèque des Histories.) Gallimard, Paris, 1986. 303. old., 10. j. (Gabriele az 1981-ben megjelent eredeti kiadást használta, melyhez nem tudtam hozzájutni. Lewis azonban jelzi: a francia fordítás javított-bővített változat: uo. 11. old. Újabb kiadás híján, ezért az utóbbi tekintendő mérvadónak.)

97 ■ Uo. 78–79. old.

98 ■ Uo. 79–80. old. és 304–305. old., 17. j.

99 ■ Uo. 79. old. és 304. old., 16. j.

100 ■ Uo. 81. old.

101 ■ Gabriele: *The Provenance*, 111. old., 106. és 108–110. j.; uő: *An Empire*, 63. old., 90. és 92–93. j.

102 ■ Gabriele: *The Provenance*, 111. old., 107. j.; uő: *An Empire*, 63. old., 91. j.

103 ■ Uo. 62. old., 86. j.

translatióját a *Descriptio* nem említi – az tehát Aachenben maradt volna).¹⁰⁴ Ennél azonban lényegesebb, hogy Suger a *Descriptio* által is legfontosabbnak tartott passióereklyék, a töviskorona és a Szent Szög saint-denis-i kultuszát már saját gyermekkorában jelzi, és azok kultuszát VI. Lajos 1124-es adománylevele is említi.¹⁰⁵ Gabriele az újabb könyvéből az imént idézett megjegyzést kihagyta, ott viszont azt olvaszuk, hogy noha Suger említi az „ereklyéket” (nem írja, melyeket) felkereső zárándokokat, de „külső forrás” 1183–5 előtt nem erősíti meg azok ottlétét.¹⁰⁶ Úgy látszik tehát, hogy nem tud sem VI. Lajos 1124-es adományleveléről, sem annak – a töviskoronára és a Szent Szögre vonatkozó részt szó szerint újraközölő – pápai megerősítéséről (mely két szöveg Sugerrel egyezően sorolja fel a *Descriptio* által is Saint-Denisbe „küldött” ereklyéket). Noha Marc du Pouget nyomán futólag említi a *Descriptio* Saint-Denis-hez köthető kéziratok példányait, végül a szöveghagyomány normandiai ágát kívánja összekötni I. Fülöp személyével: felsorolja, hogy Fülöp a XI. század utolsó két évtizedében hogyan avatkozott be e tartomány ügyeibe, megemlíti, hogy 1091 után a roueni „püspök” (*sic*) gyakran tette tiszteletét a királyi udvarban, illetve ismerteti a Compiègne-t és Saint-Denis-t Normandiához fűző szálakat.¹⁰⁷

Ami az utolsóként említett adatot illeti, az éppen sággal azt bizonyítja, hogy a *Descriptio* I. Fülöp közvetítése nélkül is utat találhatott Saint-Denis-ből Normandiába. Gabriele ugyan bevallottan nem tudja „bizonyítani”, hogy ezt a művet I. Fülöp kancelláriájának egyik tagja írta volna, mégis ezt sugallja.¹⁰⁸ Szerinte ugyan arra sincs „bizonyíték”, hogy ez a király „látta” a *Descriptiót*, ám úgy véli: lehetséges, hogy „hallott róla”.¹⁰⁹ Való igaz, hogy a passióereklyék jelenlétét Saint-Denis-ben ez a mű nem nyomatékosítja csodákkal – és ez nem megszokott a hasonló szövegek között. Ám ilyen csodákat az ismeretlen szerző Compiègne (mint ahogyan Aachen) esetében sem említi. A *sudarium* I. Fülöp jelenlétében történt compiègne-i *translatiója* valóban inspirálhatta az utóbbi ereklye „beemelését” az egyébként Saint-Denis-be került relikviák útjáról szóló szövegbe – a rendezvényt és a *Descriptio* Gabriele szerinti fő hasznélvezőjét, I. Fülöp királyt ugyanakkor a mű meg sem említi. Gabriele erőltetett okfejtését egy durva félreértéssel zárja. A *Descriptio* végén a szerző – Kopasz Károly Saint-Denis-nek tett gazdag adományairól szólva – említi a „mi urunk” ott nyugvó testét.¹¹⁰ Ezt a *dominus noster*-t Rauschen Szent Dénesre értette.¹¹¹ Gabriele azonban – Rauschent és a *Descriptio* szövegét egyaránt félreértve – azt hiszi, hogy ez a *dominus noster* Kopasz Károly lenne (akit valóban Saint-Denis-ben temettek el).¹¹² Ez azonban képtelenség, hiszen a szerző csak akkor nevezhette volna így a néhai frank uralkodót, ha az utóbbi még élt volna a mű írásakor. Az idézett tagmondatban pedig Szent Dénes *cenobiuma* éppen azért érdemli meg a feldíszítést Kopasz Károly költségen, mert „a mi urunk”, vagyis a tituláris szent

is ott van eltemetve. (A *Descriptio* egyébként Kopasz Károlyt mindig egyszerűen *Karolus calvus*-nak nevezi.¹¹³) Magyarán az idézett helyen maga a szerző jelzi egyértelműen, hogy Szent Dénes közösségébe tartozik.¹¹⁴

Anne Latowsky ugyan futólag említi Matthew Gabriele imént megbírált álláspontját, ám másban látja a *Descriptio* szerinte két részének rendeltetését.¹¹⁵ Az általa későbbi kiegészítésnek tartott „Kopasz Károly-rész” szerinte sem szolgált más célt, mint amit a szakirodalom szinte egésze szerint maga a *Descriptio*: a Saint-Denis-ben őrzött passióereklyék hitelesítését.¹¹⁶ A „Nagy Károly-rész” esetében ő is vitatkozik a szöveget egyfajta „keresztes eszme” hatásával magyarázó értelmezőkkel. Károly keleti útjának leírásában ugyanis – a korábról fennmaradt hasonló elbeszélésekhez hasonlóan – annak bizonyítékát látja, hogy a IX–XII. (!) században meglehetősen elterjedt az univerzális hegemoniáját zárandokúton, a neki önként átadott fontos ereklyék megszerzésével jelző, így „békés győzelmet” arató császárról kialakult elképzelés.¹¹⁷ Egy ilyen császárpárti narratívába látja beilleszkedni a mű elejének antiregóriánus megjegyzését (Károly nem a pápától kapta császári címét, hanem a „rómaiaktól”, akik a pápa kiválasztásának jogát is ráruházták), és még azt is lehetségesnek tartja, hogy a „Nagy Károly-rész” Aachenben készült.¹¹⁸

Az utóbbi feltevés különösen merésznek tűnik, mert maga Anne Latowsky úgy gondolja, hogy a IV. Henrik köréhez tartozó Albai Benzo éppenséggel a német uralkodó udvarába menekülő Manasszé reimsi érsektől – tehát egy észak-francia közvetítőtől – szerezhetett tudomást a *Descriptio* bizonyos adatairól, melyeket aztán manipulált.¹¹⁹ Kérdés, hogy miért

104 ■ Gabriele: *The Provenance*, 104. old.

105 ■ Vö. fent 73. j.

106 ■ Uő: *An Empire*, 61. old., 83. j.

107 ■ Gabriele: *The Provenance*, 102. old. és uo. 56. j.: a szöveghagyomány Marc du Pouget által Saint-Denis-hez kötött ága. A roueni „püspök” I. Fülöp udvarában: uo. 113. old. A két kolostor és Normandia kapcsolatairól: uo. 108–109. old.

108 ■ Uo. 114. old.

109 ■ Uo. 115. old., 127. j.; Gabriele: *An Empire*, 64. old., 96. j.

110 ■ Rauschen: *Die Legende*, 123 (, 18–20). old.: „Insuper cenobium beati Dionisii Ariopagite, ubi ipse dominus noster corpore quiescit, mirabiliter ornamentis incomparabilibus et terris dotavit...”

111 ■ Uo. 98. old.

112 ■ Gabriele: *The Provenance*, 96. old., 21. j.

113 ■ Rauschen: *Die Legende*, 123 (, 12). old.; uo. 124 (, 26). old.; uo. 125 (, 2). old.

114 ■ Brown – Cothren: *The Twelfth-Century Crusading Window*, 25. old., 109. j. szintén ok nélkül kételkedik a szöveg saint-denis-i eredetében.

115 ■ Latowsky: *Emperor*, 75. old.: Gabriele szerint I. Fülöp „köréből” került ki a szerző. A *Descriptio* egy korábbi „Nagy Károly-részből”, illetve egy későbbi „Kopasz Károly-részből” állt össze: lásd fent, 71. és 89. j.

116 ■ Uo. 90–91. és 222. old.

117 ■ Uo. 86–89. old. Latowsky szerint ugyanez a gondolat köszön vissza – a jelen keretek között tárgyalt művek esetében – az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-ban is: uo. 195. old.

lett volna szüksége Benzónak egy ilyen közvetítőre, ha a mű Aachenben is elérhető volt. Latowsky önelentmondását – ízlés szerint – enyhíti vagy súlyosbítja, hogy elképzelése Manasszé érsek közvetítő szerepéről kronológiailag is lehetetlennek tűnik: Manasszé ugyanis 1081 tavaszán járt IV. Henrik udvarában, amikor az I. Adorján nevére hamisított bulla valószínűleg még nem készült el, így a *Descriptio* sem íródhatott meg.¹²⁰

Ami a lényegesebb kérdést illeti, vagyis hogy különböző szerzőktől származó két – egy korábbi és egy ahhoz később hozzáillesztett – részből áll-e a *Descriptio*, ezt az elképzelést már Gerhard Rauschen cáfolta a mű első kiadásához fűzött bevezetőjében: szerinte ugyanis – bár a mű valóban két jól elkülöníthető részre osztható – a terminológia egyetlen szerzőre utal.¹²¹ Matthew Gabriele is kiemelt néhány ilyen példát. Így a *Descriptio* ismeretlen szerzője az „első részben” is váltogatva, olykor ugyanabban a mondatban egyszerre nevezi *rex*nek, illetve *imperator*nak Nagy Károlyt (rögvest a mű elején például így: *Tempore quo rex et imperator Karolus magnus Gallicum regebat regnum*,...), és hasonlóképpen vegyesen fordul elő Aachen neve hol a „hivatalos” latinsággal *Aquisgranum*ként, hol pedig francia nyelvi hatásra *Aquile capella*-ként (vö. *Aix-la-Chapelle*).¹²² A „galliai királyság” jelentőségét növeli, hogy a Keletről érkező követek ott, Párizsban találhatnak rá az uralkodóra, akire egy ideig Saint-Denis-ben várakoznak.¹²³ A szerző, aki a *Descriptio* egészét írta, tehát „francia” és saint-denis-i szerzetes volt. Művében megjelenik ugyan a Szentföld „felszabadításának” gondolata, ám a fő üzenet Nagy Károly, a zarándok uralkodó eszményítése, aki alattvalói lelki üdvét a Keletről hozott

ereklyekincessel szolgálja, és egyben a Nyugat képviselőjében a Kelet országai – köztük mindenekelőtt a Bizánci Birodalom – feletti hegemoniáját is világossá teszi. Az antigregoriánus felütéssel kezdődő szöveg mindenekelőtt a Saint-Denis-ben – alárendelten pedig a Compiègne-ben – tisztelt passióereklyék hitelesítését célozza (a Nagy Károly fiktív keleti útját feldolgozó többi korai szöveghez hasonlóan).

A DESCRIPTIO XII. SZÁZADI HATÁSTÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSE: MIKORTÓL VÁLT FONTOSSÁ EZ A SZÖVEG?

A *Descriptio* hatástörténetének komoly problémája, hogy számos kutató e mű adatait látja visszaköszönni egy sor XII. századi szövegből, melyek említést tesznek Nagy Károly keleti útjáról, illetve az általa nyugatra hozott ereklyékről, ám ezek „adatok” nem okvetlenül az általunk vizsgált szövegből vezethetők le.¹²⁴ A frank uralkodó keleti utazásának legendája már a X. század közepétől formálódott, és ennek eredményeként a téma igen eltérő variánsai láttak napvilágot a XI. század végére – a *Descriptio*t is beleértve. Már a Soracte-hegyi Benedek művének kritikai kiadását gondozó Giuseppe Zucchetti úgy gondolta, hogy a Károly fiktív keleti útjáról írt későbbi történetek nem a Soracte-hegyi szerzetes művének ismeretében íródtak, hanem egy közös téma önálló feldolgozásai, tehát már Benedek is egy meglévő legendát adaptálhatott kolostora Szent András-ereklyéje hitelességét bizonyítandó.¹²⁵ Matthew Gabriele is joggal kérdőjelezte meg, hogy a *Descriptio* és a charroux-i történet között szövegszerű kapcsolat lenne, egyben hangsúlyozta, hogy Soracte-hegyi Benedek műve és az utóbbi két szöveg között nem rajzolható fel valamiféle dramaturgiai fejlődési sor, és nincs nyoma közvetítő szövegeknek sem.¹²⁶ (Az eddig említett művek sorát itt épp ezt a helyzetet illusztrálendő egészítette ki egy XII. század legelején írt művel, amely arról szól, hogyan került Károly révén Jeruzsálemből a sensi Saint-Pierre-le-Vif apátságba Szent Quiricius-fejereklyéje. Ez a munka csak a már ismert általános szinten rokonítható a korábban megismert szövegekkel, vagyis szó esik benne Károly jeruzsálemi útjáról, és a szöveg ebben az esetben is egy zarándokhely által őrzött konkrét ereklye hitelesítését célozza.¹²⁷) Gabriele tehát indokoltan vonta le azt a következtetést, hogy a Nagy Károly keleti útját említő 1100 előtti forrásoknak (filológiai) nincs semmi közük egymáshoz.¹²⁸

Az első kereszties hadjárat alkalmával már tetten érhető Nagy Károly szentföldi útjának a *Descriptio* és a többi korábban megismert forrás szemléletétől eltérő újraértelmezése. Gabriele és Latowsky joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Károly keleti útja a *Descriptio*ban elsődlegesen zarándoklat, melynek lényege nem a „pogányokkal” folytatott fegyveres harc.¹²⁹ Míg kevéssel korábban, például a nevezetes *Roland-ének*ben Nagy Károly még csak Hispániában szerepel a „pogányokkal” vívott harc hőseként,

118 ■ Uo. 91. old.: a „Nagy Károly-rész” Aachenben készült-e? Uo. 92–97. old.: a mű antigregoriánus kontextusa.

119 ■ Uo. 136. old. Albai Benzo *Ad Heinricum IV. imperatorem* című művének egyik szöveghelye és a *Descriptio* kapcsolatára alább még visszatérek.

120 ■ Vö. fent, 87–88. j.

121 ■ Rauschen: *Die Legende*, 98. old.

122 ■ Gabriele: *The Provenance*, 96. old., 21. j.: Aachen két latin névalakja a Rauschen által használt példányokban és a Rouenből Párizsba került kéziratban. Uő: *An Empire*, 99–100. old.: Nagy Károly uralkodói címéről. Rauschen: *Die Legende*, 103 (, 5–6). old.: a mű *incipit*je.

123 ■ Rauschen: *Die Legende*, 107(, 29) – 108 (, 1). old.

124 ■ Lásd például Rauschen: *Die Legende*, 99. és 143–144. old.; újabban Gabriele: *An Empire*, 54–55. old. A Pseudo-Turpinus francia fordításainak jelentős kutatója, Ronald Walpole elvi jelleggel fogalmazta meg, hogy a Nagy Károly keleti útjáról szóló XII–XIII. századi szövegek mind a *Descriptio*ra vezethetők vissza. Ronald L. Walpole: *Charlemagne's Journey to the East. The French Translation of the Legend by Pierre de Beauvais. University of California Publications in Semitic Philology*, 11 (1951), 435. old.

125 ■ *Il Chronicon*, XXX–XXXI. old. A mű egyetlen példányát szerinte Waitz kiadása előtt nem használták.

126 ■ Gabriele: *An Empire*, 64. és 66. old.

127 ■ *Chronicon sancti Petri Vivi Senonensis*. Ed. Robert-Henri Bautier, Monique Gilles. Éditions du CNRS, Paris, 1979. 62. old.

128 ■ Gabriele: *An Empire*, 65. old.

129 ■ Lásd fent, 92–93. és 118. j. (Mint láttuk, Gabriele e téren könyvében kevésbé következetes, mint korábbi tanulmányában.)

addig az első kereszties hadjáratról tudósító források közül több is arról ír, hogy a főszereg Magyarországtól Konstantinápolyig a „frankok legendás császára” által készített útton jutott el. Ezt olvashatjuk a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum* ismeretlen – de azonosíthatóan lovagi rangú, apuliai normann – szerzőjénél, valamint az adatot tőle átvevő Petrus Tudebodusnál és Reimsi Róbertnél.¹³⁰ (John Hugh és Laurita Hill a Petrus Tudebodus krónikájának kritikai kiadásához írt tanulmánya ezt a művet egy szemtanú önálló megjegyzéseket is tartalmazó beszámolójának tartja, melynek az apuliai lovagával egyező elemei mögött mára elveszett közös forrást tételeztek fel, ám a legújabb szakirodalom visszatért a korábbi állásponthoz.)¹³¹ Károly efféle keleti irányú utépítésére nyilván azért gondoltak az első kereszties hadjárat egyes résztvevői, mert mint az övékéhez hasonló korábbi vállalkozás vezérére gondoltak a néhai frank uralkodóra. Ehhez a képhez tökéletesen illik az az elgondolás, amelyről a szintén kortárs Aurai Ekkehard tudósít, amikor a hadjárat meghirdetése utáni felbuzdulásról írva rosszállóan jegyzi meg, hogy holmi babonás bajkeverők azt a hírt terjesztették, mely szerint a feltámadó Nagy Károly vezeti majd a sereget Jeruzsálembe.¹³²

Latowsky fölőszegesen kérdőjelezi meg, hogy a fenti tudósítások közül az apuliai normann lovag beszámolójának és Aurai Ekkehard művének idézett helyei arra utalnak: egyesek Nagy Károlyra mint néhai kereszties vezérre tekintettek az első kereszties hadjárat korában. Aurai Ekkehard idézett szöveghelye kapcsán megjegyzi, hogy Nagy Károly „idő előtti” feltámadásának gondolata nem a kereszties eszmekörhöz, hanem „más elképzelésekhez tartozik” – nyilván az „utolsó császár” millenarista nézetrendszerére céloz (Károly, majd Barbarossa Frigyes, illetve II. Frigyes császár egymást követően személyesítették meg az utolsó idők világébékét teremtő, végül koronáját Jeruzsálemben a Szent Sír-bazilika oltárára helyező uralkodójának figuráját).¹³³ Noha valóban ez a helyzet máshol, ettől még Ekkehard szóban forgó megjegyzése félreérthetetlenül a szerveződő kereszties hadjáratnak a korabeli társadalmat felkavaró eseményéhez kapcsolja a nagy uralkodónak a közeljövőre várt feltámadását. Latowsky szerint az első hadjárat ismeretlen krónikásának adata a Balkánon át vezető, Nagy Károly által építeni rendelt útról nem a hadjárat résztvevőinek a véleményét tükrözi, hanem csak amolyan történeti adalék. Közismert azonban, hogy e művet a hadjárat egyik résztvevője írta. Való igaz, hogy II. Orbán pápa a hadjáratot meghirdető clermont-i beszédének Reimsi Róbert által közölt változatában nem okvetlenül Károly keleti utazására utalt, amikor a megjelenteket Nagy Károly és fia, Jámbor Lajos győzelmeinek megismétlésére szólította fel. Talán III. Jenő pápa sem az előbbi említette a második hadjáratot meghirdető 1145. december 1-i bullájában, amikor arra szólította fel az előkelőket, hogy kövessék Karoling elődeik dicső példáját (bár

a Karoling felmenőkre is hivatkozó VII. Lajos király végül részt vett a hadjáraton).¹³⁴

Ezzel együtt is marad elég forrásunk annak bizonyítására, hogy Nagy Károly keleti útjának legendája bizonyos mértékig ismert lehetett az első kereszties hadjárat generációja számára, és legalább egyesek koruk nagy expedíciója előképének tartották. E felfogás egyébként érlelődött már a XI. század folyamán. A Quedlinburgi Évkönyvek összeállítója, aki a század második negyedében működött, továbbment földije, a Poeta Saxo által több mint egy évszázaddal korábban kijelölt úton, amikor arról írt, hogy „Áron perzsa király” magát Jeruzsálemet adta Nagy Károly birtokába.¹³⁵ Igaz, ez még a szaracén Kelet és a keresztény Nyugat békés kapcsolatának elképzelt fejezetébe illeszkedik, ám más hangsúlyokat találunk az 1075 táján befejezett Altaichi Évkönyvek talán egy nemedékel korábban összeállított korai részében, ahol a 800 végén Rómában Károly elé járuló jeruzsálemi követek felszólítják őt a keresztény nép felszabadítására.¹³⁶ Hasonló hírokat penget a Northamptoni Évkönyvek azonos tárgyú – de nehezebben datálható – bejegyzése is.¹³⁷

Latowskynak igaza van, amikor arról ír, hogy a *Descriptiōt* vélhetően kevesek ismerték akkoriban, ám csak e konkrét mű későbbi szövegahagyományán belül állja meg a helyét az a megjegyzése, mely szerint Nagy Károly csak Beauvais-i Péter – e szöveg XIII. század eleji francia fordítója – tollán vált kereszties hőssé.¹³⁸

130 ■ Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei. In: Veszprémy László (vál., ford., jegyz.): *Az első és második kereszties háború korának forrásai*. Szent István Társulat, Bp., 1999. 15. old. Vö. *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*. Ed. Rosalind Hill. (Oxford Medieval Texts) Clarendon Press, Oxford, 1962. 2. old.

131 ■ Már Veszprémy László (l. az előző jegyzetben hivatkozott művét, 217. old.) is szkeptikusan ismertette a Hill-házaspár elképzelését. Vö. Carol Sweetenham: Tudebode, Peter. In: *Encyclopedia*, 1452–1453. old.; Gabriele: *An Empire*, 65. old., 97. j.

132 ■ Ekkehardi Chronicon universale. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum [in folio]*, VI. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1844. 215. (, 2-4). old.

133 ■ Latowsky: *Emperor*, 220. old. Az „utolsó császár” (vagy: a „végső idők császára”)–elképzelés kialakulásáról magyarul lásd Bernard McGinn: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a Gonosz bűvöletében*. Ford. Kőrös László. AduPrint, Bp., 1995. 101–107. old. és 321–325. old. (IV. fejj., 54–89. j.) (A mű eredeti kiadása 1994-ben jelent meg.) A téma korai és a jelen kerekte között érdekes, a XIII. század közepéig tartó korszakának adatai: Norman Cohn: *The Pursuit of Millenium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*. Oxford University Press, Oxford, 1970. 31–32., 71–74., 93–94., 111–113. old.

134 ■ Latowsky: *Emperor*, 216–220. old. A magyar olvasókörzönség számára a *Gesta Francorum* szerzőjéről rendelkezésre álló adatokat összefoglalta Veszprémy: *Utószó*. 210–212. old.

135 ■ *Annales Hildesheimenses, Quedlinburgenses, Weissemburgenses, et Lamberti pars prior*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum [in folio]*, III. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1839. 40. (, 38–41). old.: „Aaron rex Persarum Ierosolymam subiecit Carolo, et misit ei elephantum unum.” Vö. fent, 43. j.

136 ■ *Annales Althahenses Maiores*. Editio altera. Ed. Wilhelm von Giesebrecht – Edmund L. B. von Oefele. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae

Valójában – mint azt persze maga Latowsky is tudja – Károly keleti útjának legendája már jóval a *Descriptio* megírása előtt terjedőben volt, és könnyű lehetett egy olyan korszakos jelentőségű eseményre alkalmazni, mint amilyenek az első kereszties hadjárat kezdettől fogva számított. Ezzel együtt is figyelemreméltó, hogy e politikai és vallási kataklizma kortárs nyugati krónikái közül fontos szerzők (Chartres-i Fulcherius, Aguilers-i Rajmund, Caeni Raoul / Rudolf, Aachen-i Albert vagy akár Nogent-i Gilbertus) nem látják Nagy Károlyban a hadjárat résztvevőinek előképét. Károly mint „kereszties vitéz” – ez az elképzelés tehát csak periférikusan érhető tetten az első kereszties hadjárat korában, ám jelen volt. E legenda – mint oly sok hasonló történet – különböző célokból kialakított, egymástól eltérő elképzeléseket közvetített. Annál is inkább így lehetett, mert noha elterjedésének döntő fontosságú csatornájává utóbb a *Descriptio* vált, de a XII. század elején a még egyaránt kevésbé ismert különböző, e legendakörhöz kapcsolható elképzelések e konkrét szövegtől függetlenül is megjelenhettek – és fordítva: a legenda vezéreszméjének jelenlétéből („Nagy Károly járt Keleten”) nem érdemes okvetlenül a *Descriptio* hatására következtetnünk.

A Nagy Károly keleti útjára utaló, illetve az általa beszerzett ereklyékről szóló XI–XII. századi beszámolók mögött tehát csak akkor kereshetjük biztosan a *Descriptio* hatását, ha annak fő adatai visszaköszönek az adott szövegből: Károlyt „elvezetik” Jeruzsá-

lembe és Konstantinápolyba is, és az utóbbi helyen több passióereklye – köztük a töviskorona legalább egy részének és a keresztfából származó egyik szögnek – a birtokába juttatják. Vegyük sorra ezt szem előtt tartva mindazokat a forrásokat, melyeket a szakirodalom a *Descriptio* széles körű XII. századi hatásának bizonyítékaiként eddig felhozott!

IV. Henrik híve, Benzo albai püspök 1084-ben befejezett *Ad Heinricum IV. imperatorem* című művében Nagy Károly szájába ad egy Henrikhez intézett képzeletbeli szónoklatot, melyben a néhai császár felidézi az ereklyéket, amelyeket a jeruzsálemi „püspöktől” kapott, és egyben párhuzamba állítja azokkal a passióereklyékkel, amelyeket egy Konstantin nevű *basileus* küldött el IV. Henriknek: a *sudariumot*, egy Szent Kereszt-ereklyét és a töviskoronát.¹³⁹ A *Descriptio*ban is olvashatunk a keresztfa egy részéről és a Szent Lepelről, ráadásul ott is Konstantinnak hívják a keleti császárt, ezért felmerült, hogy az előbbi mű adatait manipulálva alakíthatta ki sajátos elképzelését az albai püspök, aki I. Alexiosz császár 1082-ben IV. Henrikhez küldött követségével „hozott” így Henriket Nagy Károly-i magasságokba emelő ajándékot. E követség is inspirálhatta Benzót, ám emlékeztetnünk kell arra, hogy ő műve korábbi részében beszámol [X.] Konstantin császárnak 1062-ben állítólag a gyermek Henrikhez intézett leveléről.¹⁴⁰ A császár nevét innen is átvehette Benzo – ehhez nem kellett okvetlenül ismernie a *Descriptiót* –, már csak azért sem, mivel a felsorolt passióereklyék élő kultusza magyarázhatja azok feltűnését művében. Ennek hírért és nem – mint Latowsky gondolja – a *Descriptio* szövegét közvetítette akár a IV. Henrik udvarába menekült Manasszé reimsi érsek is az albai püspöknek.¹⁴¹

Fleuryi Hugó művei közül a *Vita sancti Sacerdotis*-ban (1105–9) az szerepel, hogy Nagy Károly egy Szent Kereszt-ereklyét hozott Jeruzsálemből, amelyet a Limoges melletti sarlat-i kolostornak adományozott.¹⁴² Hugó itt azt állítja, hogy ezek az adatok Károly valamely életrajzában (*in quibusdam actibus*) olvashatók, de – amennyiben ez igaz – az végképp nem lehetett azonos a *Descriptióval*, mely Konstantinápolyból eredeztetni az ereklyéket, és Sarlat-ról szót sem ejt. A szerző tehát hallott Károly szentföldi utazásáról, ám annak összes említését nem kell visszavezetnünk a *Descriptióra*, ahol egyébként a passióereklyék Konstantinápolyból származnak (egyébként a Szent Kereszt töredékei számítottak a legelterjedtebb passióereklyéknek). 1122-ben írt *Liber de modernorum regum Francorum* című művében Hugó felsorolja a Saint-Denis-ben és Compiègne-ben őrzött passióereklyéket, de egyáltalán nem említi sem Károlyt, sem az ereklyék keleti eredetét.¹⁴³ Ezekkel a szövegekkel szemben Gerhard Rauschen idéz egy általa lényegében Fleuryi Hugónak tulajdonított szöveget, amely a *Descriptióval* egyező módon szól a töviskoronáról és egy Szent Szög-ereklyéről, amelyeket Nagy Károly vitt Konstantinápolyból Aachenbe, valamint azok Saint-Denis-be kerüléséről. Igaz, ez a történeti elbe-

Historicis separatim editi 4.) Hahn, Hannover, 1890. 4. old.: „Optabant [legati], ut omnia Carolo patefaciant ad liberandum populum christianum.”

137 ■ Ex vetustis annalibus Nordhumbranis, Historia regum Anglorum et Dacorum insertis. Ed. R. Pauli. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, XV. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1881. 156 (, 20–29). old., lásd főleg uo. 156 (, 23–24). old.: „[legati]...obnice flagitantes, ipsorum [scil.] christianorum populorum Hierosolimitanorum esse susceptorem et defensorem.” A Károlytól megkívánt *bellica virtus* kétségtelenné teszi, hogy itt fegyveres védelemre gondolt e sorok írója. Ez a – korábban egy a XI–XII. század fordulóján élt Simon nevű szerzetesnek tulajdonított – szöveg Pauli szerint egy pontosabban meg nem határozható XI–XII. századi kéz munkája: uo. 101 (, 37) – 102 (, 14). old.

138 ■ Latowsky: *Emperor*, 238–239. old.

139 ■ Benzo von Alba: *Ad Heinricum IV. imperatorem libri VII*. Ed. és ford. Hans Seyffert. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi 65.) Hahnsche Buchhandlung, Hannover. 1996. 152 (, 14–16). old.: I. *narratio*, c. 17.; 548 (, 19) – 550 (, 3). old.: VI. *narratio*, c. 4. A mű befejezésének datálása: uo. 18. old. Vö. Folz: *Le souvenir*, 140–141. old.

140 ■ Benzo: *Ad Heinricum*, 226 (, 2). old.: II. *narratio*, c. 12. 141 ■ Vö. Latowsky: *Emperor*, 136. old. Lásd fent, 119. j. Gabriele: *An Empire*, 115. old., 65. j. szintén szövegszerzőnek látja az összefüggést a *Descriptio* és Albai Benzo műve között, amikor azt állítja, hogy a passióereklyékről írva Benzo „pontosan utánozza” a *Descriptiót*.

142 ■ *Acta sanctorum. Maii*... II. Antverpiae, 1680. col. 17D. (c. 3. vagy § 21.). A mű datálásáról lásd Gillette Tyl-Labory: Hugues de Fleury. In: Bossuat et alii (szerk.): *Dictionnaire*, 693. old.

143 ■ Hugo Floriacensis: *Liber qui modernorum regum Francorum continet actus*. Ed. Georg Waitz. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, IX. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1851. 377 (, 21–25). old. A mű datálása: Tyl-Labory: Hugues de Fleury, 693. old.

szelés nagyrészt Fleuryi Hugó *Historia ecclesiasticá-*jának bővebb, 1110-ban befejezett változatára épül, ám a benne szereplő egyéb adatok alapján nyilvánvalóan a Párizs melletti Saint-Maur-des-Fossés kolostorban kompilálták, ráadásul a modern kiadásban közölt szöveg a legvégén már elhunytként, de még nem kanonizált szentként említi IX. Lajos királyt, vagyis ott olvasható formájában 1270 és 1297 között íródott.¹⁴⁴ A szöveget fenntartó egyetlen kézirat valóban korai, tehát a *Descriptio* ismeretében készült bejegyzés végének vagy egészének később kellett belekerülnie (a szöveg kiadója nem jelzi, hogy a IX. Lajos említő rész a bejegyzés többi szövegénél későbbi lenne).¹⁴⁵

Korántsem biztos tehát, hogy Fleuryi Hugó kezében járt a *Descriptio*. Más a helyzet azonban a *Gesta episcoporum Mettensium* esetében, ebben a Paulus Diaconus azonos témájú művének folytatása céljából a XII. század második harmadának elején írt szövegben.¹⁴⁶ Itt azt olvassuk, hogy a Jeruzsálemből Konstantinápolyba visszatérő Nagy Károly – viszszaautasítva a keleti császár kincseit – végül ott kapja meg a töviskoronát és számos szent ereklyéjét.¹⁴⁷ Az adatok kel-

lően széleskörű egyezésén túl az ismeretlen szerző egyértelművé teszi a *Descriptio* használatát, amikor arról ír: akit érdekel a téma, az olvasson utána Károly *itinerarium*ában (ezzel egyben jelzi a mű egyik – a korabeli szöveggyűjteményben élő – címváltozatát).¹⁴⁸

Szintén a *Descriptio* szövegszerű ismeretében írta beszámolóját Deuil-i Odó apát egy Szent Tunika-ereklyének a Saint-Denis perjelségeként működő argenteuil-i kolostorban 1156. október 10-én lezajlott *translatiójáról*. Ez a szöveg mindmáig nem jelent meg nyomtatásban, de az Elizabeth Brown és Mi-

chael Cothren által idézett egyetlen szöveghelyén azt olvassuk, hogy Károly Konstantinápolyon áthaladva „felszabadítja” Jeruzsálemet, majd visszatér a keleti császárvárosba, ahol ereklyéket kap. A történetnek ez a része pontról pontra követi a *Descriptio* adatait, noha teljesen átfogalmazza annak szövegét.¹⁴⁹ (Mindenesetre e beszámoló szerint a Szent Tunikát nem Kopasz Károly, hanem Nagy Károly egyik leánya vitte volna Argenteuil-be.)¹⁵⁰

Egy XVIII. századi leírás, illetve a hozzá mellékelte metszetek alapján a saint-denis-i apátsági templomban valaha látható volt egy üvegablak-sorozat, melynek két első (vagyis legelső) képe a *Descriptio* jeleneteit (Nagy Károly fogadja a keleti császár és a pátriárka követeit; a két császár Konstantinápolyban), míg a többi az első keresztes hadjárat eseményeit ábrázolta. (Brown és Cothren tanulmánya ezt is elemzi.)¹⁵¹ Egyikük – nyilván a művészettörténész Cothren – a metszet alapján a XII. század középső két évtizedére tette az üvegablak elkészültét.¹⁵² A – nyilván a neves történész, Elizabeth Brown által írt – történeti érvelés szerint az üvegablak nem köthető

annak a Sugernek az apátságához, akinek műveiben Nagy Károly emlékezete nem jelenik meg, és aki a kolostorában őrzött passióereklyékről a *Descriptio*étól részben eltérő képet ad. Deuil-i Odó esetében fontosnak tűnik egyrészt keresztes tapasztalata (részt vett a második keresztes hadjáraton, és arról beszámolót is írt), másrészt az, hogy az argenteuil-i ünnepségről tudósítva tanúbizonyságát adja annak, hogy ismerte a *Descriptio*t, harmadrészt pedig Normandia hercegének és Flandria grófjának kiemelt szerepe az első keresztes hadjárat eseményeit megjelenítő

Két jelenet a *Descriptió*ból:

1. Nagy Károly fogadja Konstantin császár és a jeruzsálemi pátriárka követeit

144 ■ Fragmenta historiae Fossatensis saeculi IX–XIII. Ed. Georg Waitz. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, IX. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1851. 372 (, 56–58). old.: a passióereklyékről szóló passzus. Uo. 373 (, 59) – 374 (, 6). old.: IX. Lajosról. Vö. Rauschen: *Die Legende*, 99. és 144. old. A *Historia ecclesiastica* datálásáról lásd Tyl-Labory: Hugues de Fleury. 693. old.

145 ■ A kódexről Georg Waitz bevezetőjében: *Fragmenta*, 340 (, 21–25). old. A kézirat mai teljes jelzete és datálása: Bern, Burgerbibliothek, Bibliotheca Bongarsiana Cod. 324 (XI–XII) – lásd a könyvtár honlapján, ahol megtalálható az első oldal fényképe is: <http://www.katalog.burgerbib.ch/detail.aspx?id=139984>. Mivel a kódex egészét nem digitalizálták, nem tudtam megállapítani, hogy a *Fragmenta* milyen írásképpel és hol található benne, illetve hogy ezt a bejegyzést később egészítették-e ki a IX. Lajos említő résszel. A kézirat nyilván a fleuryi kolostorból, az 1562-es hugenotta támadáskor számos kötetet „biztonságba helyező” jószágigazgató hagyatékával került Jacques Bongars könyvtárába (mindketten ismert orléans-i bibliofilek voltak).

146 ■ *Gesta episcoporum Mettensium*. Ed. Georg Waitz. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, X. kötet. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1852. 532 (, 6–12). old.: a mű datálása a bevezetőben. Waitz szerint a szöveg István metzi püspök (1120–1163) működése alatt íródott; a legkésőbbi benne szereplő adat 1132-re datálható, és mivel egy fontos 1142-es eseményt a szöveg nem említi, ezért azt megelőzően írhatták meg.

147 ■ Uo. (c. 29.) 538 (, 24–38). old.

148 ■ Uo. 538 (, 27–28). old.: „...si quis nosse desiderat, itinerarium ipsius Karoli legat. In quo et legitur, ...” Folz: *Le souvenir*, 180. és 216. old. az általa (is) saint-denis-i eredetűnek tartott *Descriptio* és az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni* közti közvetítésre rákérdezve említi meg, hogy az előbbi szöveget ismerték Metzben.

149 ■ Brown – Cothren: *The Twelfth-Century Crusading Window*, 32. old. és 132–134. j. (az idézet a 134. jegyzetben).

150 ■ Uo. 32. old. A mű egyetlen kézírata (Oxford, Queen's College, ms. 348 [XII/2], f. 60^v-65^v) a 2004-es on-line kataló-

üvegablakokon, mely tény összefüggésbe hozható a VII. Lajos és II. Henrik király között 1158-ban kötött békével.¹⁵³ Mindezek alapján a szerzők 1158-ra teszik az üvegablak elkészültét.¹⁵⁴ Így azonban figyelmen kívül hagyták Erwin Panofsky datálását, aki – ugyanazon metszetek alapján – határozottan úgy foglalt állást, hogy az üvegablakot a XIII. század harmadik negyedében festették. Túl merésznek tűnik azonban Panofskynak az a felvetése, mely szerint kifejezetten a kereszties hadjáraton elhunyt Szent Lajos király 1271-es temetéséhez köthető az alkotás megrendelése. Brown és Cothren következtetéseivel ugyanakkor egybevágóan azon megállapításai, hogy Suger az általa irányított építkezésekről írva nem említi ezt az üvegablakot, viszont a maga készíttette üvegablakokat rendre verses felirattal látta el, a két *Descriptio*-jelenet egyikének teljes egészében lemásolt felirata azonban prózában készült.¹⁵⁵

Hasonlóképpen bizonytalan egy másik, a *Descriptio*t szintén forrásul használó – ezúttal irodalmi – alkotás datálása. A cím nélkül fennmaradt, a kutatók által korábban *Pèlerinage de Charlemagne*, újabban *Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople* címen emlegetett remek szatíra azzal indul, hogy a Saint-Denisben időző Károly önelégülten azt kérdezzeti embereitől: ismernek-e olyan uralkodót, aki nála szebben-jobban viseli a koronát. Erre Károly házsártos felesége azonnal rávágja, hogy ő hallott a Konstantinápolyt uraló görög király, egy bizony Hugó híreről, aki férjénél is pompásabban hordozza az uralkodói díszeket.

gus alapján kolligátum. Sajnos a kódexnek csak bizonyos oldalai (így a beszámoló kezdőlapja) látható a mellékelt fényképeken: <http://www.queens.ox.ac.uk/catalogue> (letöltés: 2016. október 5.). (Az interneten tévesen szerepel az az információ, mely szerint Odó beszámolója időközben Thomas Waldman kiadásában megjelent.)

151 ■ Brown – Cothren: *The Twelfth-Century Crusading Window*, 1–2. és 6–7. old.

152 ■ Uo. 21. és 33–37. old.

153 ■ Uo. 21–32. old.

154 ■ Uo. 38. old.

155 ■ *Abbot Suger on the Abbey Church of St.-Denis and its Art Treasures*. Edited, translated and annotated by Erwin Panofsky. Second Edition by Gerda Panofsky-Soergel. Princeton University Press, Princeton 1979. 204–205. old., 8. j.

156 ■ *Le Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*. Ed. Paul Aebischer. Droz, Genève, 1965. A maga nemében egyedülálló és roppant szórakoztató szöveg egésze magyar fordításra vár, bár néhány hangulatos jelenetének

A válasza feldühödött Károly úgy dönt, hogy maga jár utána a dolognak, és miután halálosan megfenyegette hitvesét (arra az esetre, ha az asszony szavai nem bizonyulnának igaznak), egy nem éppen harcias öszvérkaraván élén Keletre utazik. A történet nagy részét ezt követően a két uralkodó találkozója teszi ki, pontosabban a Konstantinápolyban első éjszakai pihenőjükre térő frankok Hugó egyik embere által kihallgatott – a vendéglátókra nézve nem éppen

hízelgő – megjegyzései nyomán kialakult galibák megoldása, melynek során kirajzolódik a Nyugat Kelettel szembeni felsőbbsege.¹⁵⁶ A *chanson de geste*-paródia függését a *Descriptio*tól világosan jelzik azok a mozzanatok, melyekre a satirikus mű dramaturgiája szerint tulajdonképpen nem is lenne szükség.¹⁵⁷ Noha Károly úticélja Hugó király székvárosa, az ismeretlen szerző mégis – indoklás nélkül – beiktat egy jeruzsálemi utazást, mégpedig ugyanoda, ahol az a *Descriptio*ban is olvasható, vagyis a hosszabb konstantinápolyi tartózkodás elé.¹⁵⁸

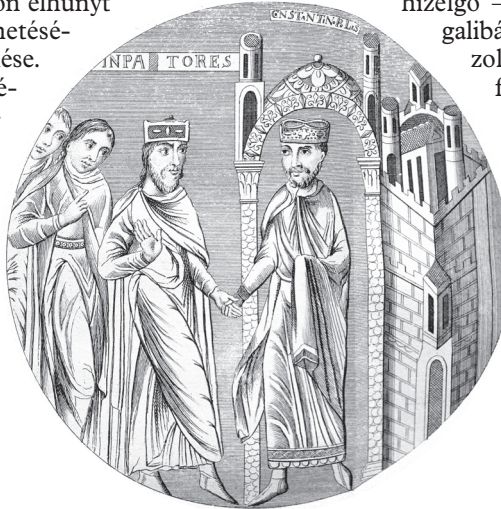
Szintén teljesen periférikus a műben – így csak a szerző forrásával, vagyis a *Descriptio*val magyarázható – a passióereklyék említése. Igaz, hogy ezekhez a szatíra szerint a Szent Városban – nem pedig Konstantinápolyban – jutott hozzá Károly, ám ugyanúgy a Szent Lepelről, a Szent Kereszt egyik szögéről és a töviskoronáról van szó, mint a *Descriptio*ban, és abban is az utóbbi szöveget követi a szatíra ismeretlen szerzője, hogy közülük csak a két utolsó kerül végül Saint-Denis-be (a *sudarie* [sic] sorsáról a mű végén már nem esik szó).¹⁵⁹

átültetése már jóideje megjelent nyelvünkön. Ismeretlen szerző: Nagy Károly zarándokútja (részletek). Ford. Illyés Gyula és Eörs István. In: Lakits Pál et alii (szerk.): *Klasszikus francia költők*. Magyar Helikon, Bp., 1962. I. köt., 16–19. old. (Ujabb kiadásokban is.) Vö. Morrissey: *L'empereur*, 93–97. old.

157 ■ Walpole szerint ez a mű kifejezetten a *Descriptio* hiteltelenítésére készült. Ronald L. Walpole: *The Pèlerinage de Charlemagne*. Poem, Legend and Problem. *Romance Philology*, 8 (1954–1955), 182–186. old.

158 ■ Mivel Paul Aebischer az egymással szembeni oldalakon két szövegváltozatot (az első kiadását és egy rekonstrukciót) is közöl, a mű részleteire a mindkét változatban egyező sorszámkok alapján hivatkozom. A jeruzsálemi út: *Le Voyage*, 108–258. sor (a mű elején Károly felesége csak Hugóra hívja fel férje figyelmét, ott Jeruzsálemről szó sem esik: uo. 43–50. sor).

159 ■ A passióereklyék megszerzése Jeruzsálemben: uo. 170. és 175–176. sor; a szög és a töviskorona elhelyezése Saint-Denis-ben: uo. 863. és 866. sor.

2. Nagy Károly fogadása Konstantinápolyban

Eredetileg: Saint-Denis, apátsági templom.

Vitatott korú, a XVIII. század végén elpusztult üvegablakokról készült metszetek,

in: Dom Bernard de Montfaucon: *Les monumens [sic] de la monarchie française [sic]*...

Julien-Michel Gandouin – Pierre-François Giffard, Paris, 1729–1733. I. köt., XXIV–XXV. képtábla

A *Descriptio* hatása a szatírára tehát egyértelmű, annál bizonytalanabb azonban az utóbbi mű korának meghatározása. Paul Aebischer vetette fel azt az elképzelést, mely szerint Nagy Károly keleti útjának az az elbeszélése, amely a *Karlmagnús sagá*-t alkotó történetek a XIII. század közepén ónorvégra fordított részei között olvasható, a szatíra alapjául szolgáló, de mára elveszett *chanson de geste* nyomán készült volna. Ebben az esetben a *Descriptio* és a szatíra közé beékelődne egy közvetítő szöveg. A *sagá*ban olvasható elbeszélésben Károly Konstantinápoly mellett is harcol a szaracénokkal; visszaverésükért pedig a „görög király” annyira hálás, hogy felajánlja székvarosát és hűbéreskijét Károlynak, aki ezek helyett választja a becses ereklyéket. Akár a szatíra előzményének, akár egy annak nyomán keletkezett munkának tartjuk a témának ezt a feldolgozását, a keleti császár efféle „lefokozása” inkább képzelhető el a XII. század legvégén vagy a XIII. században, mintsem az előbbi évszázad közepén. (A *Karlmagnús saga* egyébként a szatíra ónorvég átültetését is tartalmazza.)¹⁶⁰ Az egyetlen példányban fennmaradt szatírának az olykor a XIII. század végére, máskor pedig a XIV. század elejére datált kódexét különben – alig pár hónappal a mű 1879-es első kiadása után – ellopták a British Museum akkori könyvtárából.¹⁶¹ A szatíra megírását korábban a XI. század végétől a XII. század közepéig tartó korszakra tették egyes kutatók – vezető képviselőjük az előző generációban Jules Horrent volt –, újabban azonban a nagyjából 1160-tól 1175-ig tartó időszak került szóba.¹⁶² A szatírában a frankok távozása előtt ugyanis a jeruzsálemi pátriárka segítséget kér a szaracénok ellen Nagy Károlytól, aki erre válaszul bejelenti, hogy rövidesen harcba is vonul ellenük... Hispániában.¹⁶³ Ebből pedig a későbbi datálás hívei nem egyszerűen a Pszeudo-Turpinus, hanem az annak lényegét a *Descriptio* után közlő, ismeretlen szerző által írt, alább bemutatandó *Vita Karoli Magni* hatására következtetnek.¹⁶⁴

160 ■ Lásd alább, 219. j.

161 ■ *Le Voyage*, 16. old. (egykori jelzete: London, British Museum, The King's Library 16.E.VIII, f. 131^v–144^v) és 24. old. (a kódex datálása). Vö. Jules Horrent: *Pèlerinage de Charlemagne*. In: Bossuat et alii (éd.): *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. 1123–1125. old.

162 ■ *Le Voyage*, 26–28. old. Jules Horrent továbbra is a francia uralkodó párnak a második keresztény hadjárat során tett keleti útjához köti a szatíra megírását. Horrent: *Pèlerinage*, 1124. old. Az utóbbi ötletet már Walpole elvetette, ám a mű szerinte is a XII. század közepén készülhetett. Álláspontját részben nyelvtörténeti érvekkel támasztotta alá (bár XIII. századi párhuzamokat is felhoz), részben pedig a *Descriptio* késői datálásából kiindulva arra adott szinte azonnali válaszként értékelte a szatírát. Walpole: *The Pèlerinage de Charlemagne*. 178–179. és 181. old.

163 ■ *Le Voyage*, 226–230. sor. Károly meg is tartotta a szatírát, Roland és [a császár] tizenkét [fő]embere ezért halt meg – folytatja a szatíra: uo. 231–232. sor

164 ■ Lásd fent, 162. j. és alább, 170. j. Mint az alább láthatjuk, a két történet sorrendje csak a XIII. század első harmadában rögzült; ennek alapján a szatíra akár a főszövegben említett „késői” datálásnál is újabb lehet.

165 ■ *Le Voyage*, 28–29. old.

A jelenleg mérvadó kiadást elkészítő Paul Aebischer pozitívan említi a szöveg a XX. század közepén elterjedt késői datálását, ám – talán a kérdés nehézségét vagy saját bizonytalanságát jelző – egy viccel zárja a téma tárgyalását.¹⁶⁵ A késői datálás mellett szóló érvek azonban könnyen lehet, hogy csak a mű *terminus a quo*-ját jelölik ki, melyet követően az elveszett kódex feltételezett kora – vagy esetleg Philippe Mousket alább említendő műve szab – *terminus ante quem*-ként határt a különleges szöveg datálásának.¹⁶⁶ A régebbi szakirodalom a korai datálás mellett e szatirikus mű néhány furcsaságával érvelt – melyek azonban számomra inkább e szöveg XIII. századi eredete mellett tanúskodnak. A műben a „görög” királyt a Capeting ősök kedvelt nevének Hugónak hívják, Nagy Károly seregének érkezésekor éppen arany ekéjével szántogat, majd vendégeit – ha nem is kacsalábon, de valahogyan – forgó kastélyába kíséri. Nem a keleti viszonyok tényleges ismeretének vésszes hiányával magyarázhatók ezek a szórakoztató furcsaságok, mint azt a korai datálás hívei valaha vélték, hanem azzal, hogy az ismeretlen szerző egyáltalán nem törekszik „keleties” hangulatot teremteni. Nem az egzotikus *couleur locale* vonzza, hanem abból indul ki, hogy olvasói – akárcsak ő maga – ismerik a *Descriptiót*, melynek bizonyos információit felidézve kívánja szatirikus fénytörésben láttatni a keresztény hadjárat eszméjét és annak imaginárius hagyományteremtő hősét, Nagy Károlyt. Mindehhez egyrészt szükség volt arra, hogy a Károlyt szentföldi keresztény hősként számontartó hagyomány széles körben elfogadottá váljon (a *Descriptió*ban – mint láttuk – ez a szerep alárendelt jelentőségű), másrészt pedig a keresztény eszme fényének bizonyos mértékű megkopására, ami inkább a XIII., mintsem a XII. századra tehető.

Még a szatíra korai datálásának fő híve, Jules Horrent is csak 1200 tájára teszi annak a *chanson de geste*-nek a keletkezését, mely a maga előtörténeteként idézi fel a szatírának a szentföldi látogatásról írt meséjét. Ez a *Galien* (vagy *Galien le Restauré*) című ének öt XV. század végi, illetve XVI. század eleji változatban maradt ránk.

166 ■ Lásd alább, 213. j.

167 ■ A szentföldi út az ének egyetlen (XV. század végi) verses változatának kiadásában: *Le Galien de Cheltenham*. Ed. David M. Dougherty – Eugene B. Barnes. John Benjamins B. V., Amsterdam, 1981. 1–7. old. (19–222. sor). *Galien* származásáról: uo. 9. old. (277–279. sor). Az ének szöveghagyományáról és datálásáról: uo. ix–xiii. old. Vö. Morrissey: *L'empereur*, 97–102. old.

168 ■ Károly keletre indulása előtt megígéri Basilles és Basin „spanyol” grófoknak, hogy visszatérve rögvést a segítségükre fog sietni: uo. 1–2. old. (19–40. sor). Károly fő székhelye egyébként e történetben már Párizs, ám egy ízben Laon is megjelenik ebben a szerepben, és ott kerül sor Ganelon perére: uo. 48. old. (1532. sor) és 146. old. (4814. sor). Jules Horrent feltételezi, hogy a *Pèlerinage* mellett a *Galien* szerzője felhasználta a *Roland-ének* egy mára elveszett korai változatát is: uo. xii. old.

169 ■ Latowsky ellentmondásosan foglalt állást ebben a kérdésben. Egyrészt dicséri Gabriele a *Descriptio* XII. századi „népszerűségét” bizonyítandó összeállított példatárát: Latowsky: *Emperor*, 76. old., 63. j. Vö. fent, 124. j. Másrészt viszont – számomra úgy tűnik, hogy megalapozottabban – arról ír: az első keresztény hadjárat idején a *Descriptio* nem lehetett ismert szélesebb körben (uo. 220. old.), illetve, hogy az utóbbinál a Pszeudo-Turpinus jóval népszerűbb volt (uo. 238. old. – kár,

E szövegekben a *Pèlerinage*-ból átvett rész nélkülöz minden szatirikus jelleget, egyben a Jeruzsálemből hazafele vezető úton beiktat egy „pogány” támadást, amelyet Roland fegyverrel kívánna visszaverni, ám Nagy Károly az ima erejével változtatja kövekké az ellenséget. Sajátos módon a *Galien* sem az oda-, sem a visszaúton nem említi Konstantinápolyt; utóbb derül ki, hogy a címszereplő Hugó király leánya és Olivér ottani légyottjakra fogant. E változtatásokat Jules Horrent nem egy a *Pèlerinage* alapjául szolgáló – nem szatirikus – *chanson de geste* hatásával, hanem egy XV. századi átdolgozással magyarázza.¹⁶⁷ A *Galien* – melynek cselekménye nagyrészt Hispániában játszódik – a *Pèlerinage*-nál bővebben és nagyobb hangsúllyal ír arról, hogy az utóbbi hadjárat közvetlenül követte a keleti zarándokutatót – mint rövidesen meglátjuk, a keleti út és a Pszeudo-Turpinus történetének ez a kronológiai viszonya éppenséggel a XIII. század első harmadában rögzült.¹⁶⁸

A *Descriptio* hatásának a XII. század utolsó harmada előtt tehát kevés biztos jele van: csak a *Gesta episcoporum Mettensium* és Deuil-i Odónak az 1156-os argenteuil-i ünnepségről írt beszámolója esetében egyértelmű, hogy szerzőik a *Descriptio* szövegének ismeretében dolgoztak. A Nagy Károly legendakör a XII. század utolsó harmadában felgyorsuló terjedése teremtett lehetőséget arra, hogy e mű sajátos adatai szélesebb körben hiteltre találjanak.¹⁶⁹

AZ ÁTTÖRÉS KORA (1170 KÖRÜL – 1230 KÖRÜL) ÉS A KELETI ÚT LEGENDÁJÁNAK „BEVONULÁSA” A XIII. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁNAK NAGY TÖRTÉNETI ÖSSZEGZÉSEIBE

A *Descriptio* hatástörténetében csak azt követően figyelhetünk meg érdemi változást, hogy I. (Barbarossa) Frigyes császár az utóbb ellenpápának bizonyuló III. Paszkál jóváhagyásával 1165-ben szentté avattatta Nagy Károlyt. A kanonizáció táján (ám meglehet, hogy csak az 1170-es évek folyamán) egy ismeretlen szerző tolla alól került ki az a *Vita Karoli*

Magni (teljes címe: *De sanctitate meritorum et gloria miraculorum beati Karoli magni ad honorem nominis Dei*), melynek II. könyve átveszi az ereklyék Saint-Denis-be, illetve Compiègne-be viteléről szóló rész nélküli *Descriptiót*, a III. könyv pedig a Pszeudo-Turpinust kivonatolja.¹⁷⁰ Már a kritikai kiadást gondozó Gerhard Rauschen felismerte, hogy szorosan összefügg a *Vita* és a Nagy Károly nevében az aacheni bazilika javára hamisított kiváltságlevél, melyet I. Frigyes császár idéz a társaskáptalannak 1166. január 8-án adott *privilegium*ában. A *Vita* szerzőjét Rauschen olyan aacheni szerzetesnek tartotta, aki Saint-Denis-ben is megfordult, és aki Nagy Károly maradványainak 1165. december 29-én (a korabeli német liturgiában: Dávid király ünnepén) lezajlott aacheni *elevatio*ja után dolgozott.¹⁷¹ Legalább két, az 1180-as években keletkezett kódex – köztük a legrégebb fennmaradt példány – tartalomjegyzéke szerint a *Vita* [I.] Frigyes császár utasítására készült.¹⁷² Ennek alapján össze szokás kötni a *Vita* megírását a kanonizációt kísérő ünnepségekkel, ám lehetséges, hogy az életrajz Barbarossa Frigyes uralkodásának későbbi korszakában íródott.¹⁷³ Christopher Hohler és Elizabeth Brown szerint viszont a *Vitát* a Karoling ősökre hivatkozó V. Balduin, Hainaut grófia állíttatta össze leánya, Izabella és II. Fülöp király 1180-as esküvőjére készülve.¹⁷⁴ (Számomra e *Vitát* Frigyes udvarához vagy az aacheni társaskáptalánhoz kötő magyarázatok meggyőzőbbnek tűnnek.) E mű XII–XIII. századi példányai Észak-Franciaországban, valamint Aachenben és tágabb környékén (Köln, Andernach) maradtak fenn.¹⁷⁵ Hatása azonban már a XIII. század elejére eljutott e térségből Elzászba is. Ezt tanúsítják a Marbachi Évkönyvek, melyek rövidítve veszik át a *Vita Karoli Magni* II. és III. könyvét (vagyis a *Descriptio*- és a Pszeudo-Turpinus-kivonatokat).¹⁷⁶

Nyilvánvaló, hogy *Descriptio*nak a XI–XII. század fordulójától származó szökő latin hagyománya mindezzel együtt is elmaradt a legendás Nagy Károly-képet

hogy a modern történész, Gabrielle Spiegel álláspontját itt a középkori fordító, Beauvais-i Péter szájába adja); a *Descriptio* „karrierjének” felívelését végül a XIII. század első harmadára középre teszi (uo. 242–246. old.).

170 ■ De sanctitate meritorum et gloria miraculorum beati Karoli magni ad honorem nominis Dei. In: Rauschen: *Die Legende*, 17–93. old.; benne a *Descriptio* rövidített változata: uo. 45–66. old., a Pszeudo-Turpinus rezüméje: uo. 66–93. old.

171 ■ Uo. 3. old. A kanonizációról és a műről lásd mindenekelőtt Folz: *Le souvenir*, 202–237. old.

172 ■ Paris, Bibliothèque Sainte-Geneviève ms. 1991.; Paris, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 17656. Vö. Léopold Delisle: *Inventaire des manuscrits latins de Notre-Dame et d'autres fonds conservés à la Bibliothèque nationale. Bibliothèque de l'École des Chartes*, 31 (1870), 521. old. Folz: *Le souvenir*, 220. old. és uo. 100. j.; uo. 235. old.

173 ■ Adalbert Hämel: *Die Entstehungszeit der Aachener Vita Karoli magni und des Pseudo-Turpins. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 32 (1942), 243–253. old. az 1170-es évekre datálja a művet. Vö. Robert Folz később idézendő első álláspontjával: lásd alább, 175. j.

174 ■ Hohler: *A Note*, 65. old.; Brown: *Saint-Denis*, 56. old. (Hohler egyéb nézeteit nem osztja.)

175 ■ A mű szöveg-hagyományának legrégebbi rétegét négy, a XII–XIII. század fordulóján írt kódex képviseli, melyekhez a XIII. század végéig még két fennmaradt kézirat csatlakozik. Rauschen: *Die Legende*, 5–15. old. (a XII–XIII. századiak: uo. 6–8. old.). Vö. Folz: *Le souvenir*, 235–237., 286. old. és 470–471. old., 18. j. (a kéziratok adatai). Folz ekkor még az 1170-es évekre tette a *Vita* megírását: uo. 214–221. old. A műve reprint kiadásához illesztett függelékben azonban – az 1166-os kiváltságlevélből kiindulva – már Rauschenével egyező datálást ad (bár őt nem említi): uó: *Corrections et additions*, 4. old.

176 ■ *Annales Marbacenses qui dicuntur. Cronica Hohenburgensis cum continuatione et additamentis Neoburgensibus*. Ed. Hermann Bloch. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi 9.) Hahn, Hannover – Leipzig, 1907. A kiadó szerint az ágostonos kanonokok marbachi kolostorával szoros kapcsolatban álló hohenburgi zárdában 1210 táján integrálták egy korábbi strassburgi *annales*be a *Vita Karoli Magni* említett részeit: uo. VIII–XII. old. (Mindkét kolostor valaha Elzászban működött.) A mű Nagy Károly történetét tárgyaló részéről lásd Folz: *Le souvenir*, 252. old. és uo. 96. j.

meghatározó Pszeudo-Turpinus jelentős közvetlen és közvetett hatásától. Ennek nyilvánvaló jelével találkozhatunk Nagy Károly fő kultuszhelyén, egyben a *Vita* lehetséges keletkezési helyén, Aachenben, ahol 1200 tájától az 1215-ös felszentelésig dolgoztak a néhai császár életét is ábrázoló díszes ereklyetartón (*Karlsschrein – châsse de Charlemagne*). A rajta látható jelenetek egy kivételével mind a Pszeudo-Turpinusból származnak, csak az utolsó előtti képen tűnik fel a töviskorona

aacheni *translati*ója. Az ikonográfiai program összeállítója tehát a *Descriptio* dramaturgiai csúcspontjával – az aacheni kanonokok számára kulcsfontosságú *translati*óval – „ékesítette” a Pszeudo-Turpinus narratíváját.¹⁷⁷ Ugyanakkor a *Vita Karoli Magni*-ba történt beemelése után szinte azonnal megfigyelhető, hogy a *Descriptio* egyedi információi a korábinál jóval nagyobb mértékben találtak immár utat maguknak más művekbe. Így például a charroux-i történetet – egy Petrus Comestor *Historia scholastic*ájához utóbb kapcsolott glosszában – a XII. század vége felé „hozzáigazították” a *Descriptio* meséjéhez. A *preputium*ot e szerint Nagy Károly Aachenbe vitte, onnan Kopasz Károly juttatta volna el Charroux-ba. A különös ereklye vándorlásának ez a változata pedig – az eredetitől eltérően – gyorsan elterjedt, viszontláthatjuk egyebek mellett a későbbi III. Ince pápa és Gervase of Tilbury műveiben, valamint – már a következő évszázadban – a hagiográfiai irodalom késő középkori „alapszövegeiben”, Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-jában.¹⁷⁸

Nem a *Descriptio* egyik részletével, hanem Nagy Károly keleti útjának alapötletével „dúsítja fel” Viterbói Gottfried a világtörténet elbeszélését az egyre bővülő ilyen tárgyú munkásságát betetőző, egyben

korábbi műveinél jóval nagyobb hatású, 1191-ben befejezett *Pantheon*ban – fő forrásában, Freisingi Ottónak a század közepén írt világtörténetében (*Historia de duabus civitatibus*: V. könyv, 26–32. fejezet) Nagy Károly legendái még nem kaptak helyet.¹⁷⁹ A viterbói születésű német klerikus – a Stauf uralkodók káplánjainak és kancelláriai jegyzőinek egyike – azonban a *Descriptio*tól eltérő helyzetből indul ki. Nála Károly a keleti császár – egy bizonyos Leó – ellen kezdeményez

háborút, a békekötés után Konstantinápolyon át *orationis causa* keresi fel Jeruzsálemet (nem derül ki, hogy a Szent Város mely hatalom fennhatósága alatt áll), onnan Szicília-ba utazik, majd Calabrián és Apulián keresztül Rómába vonul, és onnan tér végül haza Aachenbe.¹⁸⁰ A történetet – itt is, akár a mű többi részében – először prózában, majd versben elbeszélő szerző csak az utóbbi változatban említi, hogy Károly Szicéliában megkereszteltette a sziget – addig eszerint pogány – uralkodóját, illetve azt, hogy Rómában fogadta „Áron perzsa király”

követeit, akik itt adták át neki uruk méretes ajándékát, a nevezetes elefántot.¹⁸¹ A *Pantheon*ban olvasható történet számos alapvető ponton tér el a *Descriptio* legendájától. Gottfried nagy történeti szintézisében a fegyveres ellenség – egy ideig – immár a keleti császár, ennél is lényegesebb, hogy szó sem esik ereklyéről, illetve Jeruzsálem fegyveres „felszabadításáról”. Igaz, ez a téma periférikus a *Descriptio*ban, ám a többi teljesen idegen e szöveg dramaturgiájának lényegi elemeitől. A közép-italiai német szerző – a Nagy Károly „valódi” bagdadi kapcsolatairól szóló szövegek mellett – talán hozzáfért a keleti utazásnak a térségben már a X. században kialakult változatához.¹⁸² Az sem lehetetlen ugyanakkor, hogy a dél-italiai térség kiemelt

Nagy Károly átveszi a töviskoronát Konstantin császártól. Aachen, Szűz Mária-székesegyház, a szentélyben elhelyezett Nagy Károly-ereklyetartó (*Karlsschrein / Châsse de Charlemagne*; felszentelve: 1215) fedlapján ábrázolt Nagy Károly-ciklus 7. (utolsó előtti) jelenete

177 ■ Percy Ernst Schramm – Florentine Mutherich: *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. Ein Beitrag zur Herrschergeschichte von Karls dem Großen bis Friedrich II.* Prestel, München, 1962. Nr. 195., 188–189. old. (ismertetés és elemzés), 436–437. old. (képek).

178 ■ Amy G. Remensnyder: *Remembering Kings Past. Monastic Foundation Legends in Medieval Southern France.* Cornell University Press, Ithaca – London, 1995. 172. old. és uo. 89. j. Remensnyder példatárát megismétli és egy újabb elemmel egészíti ki Gabriele: *An Empire*, 51. old. és uo. 41. j.

179 ■ Viterbói Gottfriedről és művéről röviden lásd Simone Finkle: Gottfried of Viterbo. In: *Encyclopedia*, 722–724. old.

180 ■ Gotifredi Viterbiensis *Pantheon* (c. 13.). In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, XXII. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1872. 219. (7–36). old.

181 ■ Uo. (c. 16.) 222. (19–28). old.: a történet a háborútól

Jeruzsálemig; uo. (c. 17.) 222. (29–36). old.: Károly Szicéliában; uo. 223. (10–24). old.: út Rómába és az ottani események.

182 ■ Rauschen: *Die Legende*, 145. (34–35). old. Soracethegyi Benedek hatását sejtí, de erről lásd fent, 125. j.

183 ■ VI. Henrik szicíliai trónigényének keletkezéséről lásd Peter Csendes: *Heinrich VI.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993. 76–79. és 99–103. old. A dél-italiai normann uralkodóknak a Balkánra vezetett hadjáratairól (a normannok szemszögéből) lásd G. A. Loud: *The Age of Robert Guiscard. Southern Italy and the Norman Conquest.* Pearson Education, Harlow, 2000. 209–223. old.; Donald Matthew: *The Norman Kingdom of Sicily.* Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 266. és 277–279. old.

184 ■ *Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho monasterii Hoiensis interpolata.* Ed. Paul Scheffer-Boichorst. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [in folio]*, XXIII. köt.

kezelése vagy akár a Balkán-félsziget délnyugati részén egy bizánci uralkodóval vívott háború ötlete utolsó kenyéradó gazdájának, VI. Henrik császárnak a Szicíliai Királyság trónjára támasztott igényeivel magyarázható. (Guiscard Róbert apuliai normann herceg, majd utódai, Szicília királyai többször vezettek expedíciókat a Balkán-félsziget délnyugati részére – pontosan úgy, ahogy az idézett történet meséje szerint Nagy Károly tette volna.)¹⁸³ A Dél-Itália iránti érdeklődés ugyanakkor a harmadik keresztes hadjáratba induló seregek átvonulásának kövekeztében is nőtt – leginkább ezzel magyarázható a *Pantheon*mal kortárs *Chanson d'Aspremont* megírása.

A *Pantheon* tehát kevésbé a *Descriptio*, mintsem a Károly fikatív keleti útjáról szóló legenda népszerűvé válását tanúsítja a XII. század végén. Azonban a legendának a *Descriptio*ban olvasható változata is terjedni kezdett akkoriban, mégpedig olyan észak-francia kompilációkban, melyek összeállítói képesek voltak a Birodalom nyugati határterületein kialakult történetírói hagyomány befogadására. A nagyobb történeti kompilációk összeállítói közül elsőként Bazochesi Guido integrálta művébe a legendás Nagy Károly-hagyomány szövegeit: a *Descriptio* történetének fő elemei mellett viszontlátjuk itt a Pseudo-Turpinus lényegét is. (Mint rövidesen kiderül: ez a tényező más esetekben is hozzájárult ahhoz, hogy a *Descriptio* története szélesebb körben ismertté váljon.) Mivel az 1203-ban elhunyt châlons-i kanonok terjedelmes *Chronosgraphiájának* mindmáig nincs teljes nyomtatott kiadása (csak a saját koráról összeállított rész jelent meg), ezért a művét Guido szerzőségének megjelölésével felhasználó Troisfontaines-i Alberik ciszterci történetíró krónikájának vonatkozó részletei alapján tudtam megvizsgálni.¹⁸⁴ E szöveghelyek közül az utolsóban olvashatunk az ereklyék Kopasz Károly általi *translatiójáról*, tehát Guido közvetlenül a *Descriptiót* használta, nem pedig annak az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-ba átvett változatát. Utóda, a champagne-i ciszterci kompilátor egyébként 1232-ben kezdte meg krónikája összeállítását, amelyen még 1251–1252 táján is dolgoznia kellett (tehát nem halhatott meg 1241-ben, amikor az általa megörökített események sora hirtelen félbeszakad), mert művében a közelmúltban azonosították egy akkoriban

írt szöveg részleteit.¹⁸⁵ A legenda e hatástörténeti szálának gyengéje, hogy e kompilációk kevéssé lehettek ismertek a saját korukban: mindössze két-két kézíratos példány maradt belőlük korunkra.

Helinandus, a beauvais-i egyházmegyében fekvő froidmont-i ciszterci kolostor szerzetese – korábban jeles *trouvère* – óriási terjedelmű történeti kompilációja, a XIII. század első évtizedeiben összeállított *Chronicon* ugyanakkor közvetve jóval szélesebb körben tette hozzáférhetővé Nagy Károly keleti útjának legendáját. E kompilátor életéről az 1180-as évek elejétől 1229-ig rendelkezünk adatokkal. A világ történetét a teremtéstől 1204-ig feldolgozó *Chronicon* csak több kódexben fért el, ezért nem is meglepő, hogy egyetlen teljes példánya sem maradt ránk, részleges is alig, a műnek körülbelül a fele (a Kr. e. 323-tól Kr. u. 634-ig tartó rész) pedig elveszett.¹⁸⁶ A Birodalom nyugati határterületein kialakult történetírói hagyomány jó ismerőjeként az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni* alapján illesztette be művébe a *Descriptio* rezüméjét. A *Vitához* hasonlóan ugyanis Helinandus *Descriptio*-rezüméjében sem szerepel a passióereklyék második *translatiója* Aachenből Saint-Denis-be, illetve Compiègne-be, aminek elhallgatásához – eltérően a *Vita* német (aacheni?) kompilátorától – neki nem fűződött érdeke.¹⁸⁷ A legenda addigi ismertségének korlátait jól jelzi, ahogy a kompilátor rácsodálkozik a néhai császár szentföldi hadjáratának történetére.¹⁸⁸ A *Descriptio* rezüméjét egyébként nála is – akárcsak Alberiknél – a Pseudo-Turpinusból vett idézetek fogják közre.¹⁸⁹

Helinandus *Chroniconját* – úgy tűnik – igen kevesek olvasták, ám köztük volt a domonkos rend legfontosabb kompilátora, a prédikátor testvérek számára az 1230-as évektől az 1250-es évek végéig folyamatosan bővített *Speculum majus*-ában a tudás legteljesebb tárházát összeállítani kívánó Beauvais-i Vince, akit különösen szoros szálak fűztek a ciszterci rendhez. Enciklopédikus vállalkozásának történelmi ismereteket összegző része, a *Speculum historiale* forrásai között kezdetlől kitüntetett szerepet kaptak a ciszterci eredetű, illetve az utóbbi rendben használatos történeti kompilációk, közöttük is mindenekelőtt Helinandusé. Pályája legtermékenyebb éveit pedig – Szent Lajos király támogatásával, egyben a ciszter-

Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1874. 721 (, 5-36). old. (ad a. 802); 722 (, 8-37 és 40-49). old. (ad a. 803); 740 (, 22-27). old. (ad a. 871). Guidóról lásd Françoise Gasparri: Gui de Bazoches. In: Bossuat et alii (éd): *Dictionnaire*, 582-583. old.; Cristian Bratu: Gui of Bazoches. In: *Encyclopedia*, 741. old. A művet tartalmazó két kódex (Bibliothèque nationale de Luxembourg ms. 56; Tournai, Bibliothèque de la Ville ms. 135) egyike sem hozzáférhető az interneten.

185 ■ Régis Rech: Albericus of Troisfontaines. In: *Encyclopedia*, 23. old.

186 ■ A szerző életéről, forrásairól és a *Chroniconról* röviden lásd Gillette Tyl-Labory: Hélinand de Froidmont. In: Bossuat et alii (éd): *Dictionnaire*, 666-668. old.

187 ■ Helinandus Frigidimontis: *Chronicon*. In: *PL* 212. köt., col. 843D-846C. A *Descriptio* és a *Vita* közös szövegéből Helinandus két részletet szó szerint idéz: uo. col. 844A-B. Vö.

Rauschen: *Die Legende*, 49 (, 19-28). old. = 106 (, 34) – 107 (, 4). old.; uo., 50 (, 8-16). old. = 107 (, 20-28). old. (Elsőként a *Vita*, másodikként a *Descriptio* vonatkozó passzusa.) A történet többi elemét Helinandus úgy kivonatolja, hogy abban a két mű tartalmi és megfogalmazásbeli különbségei eltűnnek.

188 ■ *PL* 212. kötet, col. 846C. (a *Descriptio*-rezümét záró megjegyzése): „Mirum valde est, quod de toto hoc itinere Caroli Jerosolymitano, in quo tam praeclarum opus factum est, ut est acquisitio terrae Jerosolymitanae et tanta miracula quere per has reliquias facta sunt, nihil omnino apud Latinorum chronographos adnotatum reperitur.” Ezt követően azonban Helinandus forrását kijavítandó jelzi, hogy 800-ban a *Descriptio* történetében említett [IV.] Leó és [VI.] Konstantin császár már nem élt.

189 ■ A Pseudo-Turpinus részletei: uo. col. 838C-839B., 840B-841A., 847C-849C. és 850B-851C.

ci rendnek a koldulórendi tudományosság által inspirált intellektuális reformja keretében – a royaumont-i ciszterci kolostor *lectoraként* töltötte, ahol a másik rendből kikerült szerzetesársai jelentősen segítették adatgyűjtését.¹⁹⁰ Messze megelőzve a *Speculum majus* többi részének sikerét, a *Speculum historiale* eddig összesített mintegy kétszázhusz fennmaradt példánya közvetlenül, egyéb munkákon keresztül pedig közvetve már a XIII. század második felétől a történeti ismeretek egyik legismertebb forrásává vált a nyugati kereszténység területén, és ezt a helyzetét lényegében a XVI. század elejéig megőrizte.¹⁹¹ Beauvais-i Vince nem ismerte a Nagy Károly fikatív keleti útjáról kialakult legenda eredeti forrásait; Helinandustól vette át a *Descriptio* rezüméjét, benne ezzel a történettel.¹⁹² (Alberiktől és Helinandustól eltérően a rezümét a Pseudo-Turpinus rövidített változata nem körbeveszi, hanem követi – rövidesen feltárul előttünk e sajtós megoldás oka és jelentősége.¹⁹³)

Beauvais-i Vince sikerét a történeti kompilációk terén csak az a szintén Domonkos-rendi Martinus Polonus múlta felül *Chronicon pontificum et imperatorum* című összeállításával, melyen IV. Kelemen pápa (1265–1268) felkérésére kezdett el dolgozni, és melynek végső változatát 1277 táján zárta le. Ez a munka Petrus Comestor (†1179 k.) a bibliai történetet feldolgozó *Historia scholasticá*-jának folytatásaként készült, és mivel Vince művének történeti köteténél jóval sommasabb volt, széles körben vált tananyagká, olykor még az oktatás egyetemeken alatti szintjén is.¹⁹⁴ Martinus Károly keleti utazásának legendáját feldolgozva Beauvais-i Vincét használta (nála is csak Aachenig jut el a *Descriptio*-ban kidolgozott történet).¹⁹⁵

Bár ezzel eljutottunk a késő középkor két messze legjelentősebb történeti tárgyú kézikönyvéig, korai lenne értékelnünk azt a folyamatot, amelyben Nagy Károly fikatív keleti útjának legendája a nyugati történeti gondolkodás egyik fontos elemévé vált. Martinus Polonus annyiban ugyanis kilóg a Bazoches-i Guidóval kezdődő sorból, hogy figyelmen kívül hagyta a Károly-legendárium vezető szövegét, a Pseudo-Turpinust (nála csak az „eredeti” *Roland-ének* adatai köszönnek vissza). Márpedig a *Descriptio* XIII.

század eleji rövidített francia átültetése szintén azért vált jelentőssé, mert a mű ezen az úton is csatlakozhatott a Pseudo-Turpinus hagyományának újabb ágához, azzal együtt pedig a Nagy Károly-legendakör terjedésének „főáramába”. A Roland-történet és a pseudo-turpinusi hagyomány meghatározó súlyát mutatja, hogy a fordító, Beauvais-i Péter szükségesnek tartotta jelezni: Károly „tengerentúli” útjára a hispániai hadjárat előtt került sor.¹⁹⁶ Az átültető csak keresztnévvel jelöli magát (a tizenkét neki tulajdonított fordításból tíz esetben). Négy munkáját látta el ajánlással; ezek mindegyike az uralkodócsalád Dreux-ágának tagjaihoz, II. Róbert grófhhoz (1184–1218), annak feleségéhez, Coucyi Jolántához, valamint az előbbi öccséhez, Dreux-i Fülöp beauvais-i püspökhöz (1175–1217) szól. Mivel e négy ajánlás közül három Beauvais-ban kelt (a negyedikben nincs ilyen típusú adat), ezért terjedt el a kutatásban a Beauvais-i Péter név. E fordítások közül egyetlen datált, éppen a Nagy Károly-legendakörhöz is kapcsolódó *Translation et miracles de saint Jacques*; ezt Péter 1212-ben fejezte be. Az utóbbi fordítás elkészültének időpontja alapján a *Descriptio*-fordítás kiadója 1212 tájára tette e mű átültetését.¹⁹⁷

Beauvais-i Péter – Helinandushoz hasonlóan – azzal indokolta munkáját, hogy Nagy Károlynak erről az útról sokan egyáltalán nem tudnak.¹⁹⁸ Ez a helyzet a csak szűkebb pátriájában ismert fordító munkája nyomán önmagában alig változott volna meg; az így keletkezett francia szöveg mindössze öt kódexben maradt fenn.¹⁹⁹ A XIII. század elején ugyanakkor a Pseudo-Turpinusból is készült legalább hat észak-francia átültetés, melyek közül a legnagyobb hatásúhoz, az 1206-ban befejezett, úgynevezett Johannes-féle fordításhoz előbb társították Beauvais-i Péter *Descriptio*-átültetését, majd annak rezüméjét beépítették a „Johannes” előszavába.²⁰⁰ A Párizs melletti Saint-Denis apátságban kialakult történetírói hagyomány kezdeteinek egyik fontos kutatója, Gabrielle Spiegel egyébként sajátos politikai hátteret vélt felfedezni a „Johannes” mögött. E nagy jelentőségű fordítás nyolc fennmaradt példánya szerint Renaud de Dammartin (akkor Boulogne grófja), míg tizenkét kézirat alapján Michel de Harnes, Flandria

190 ■ A kompiláció összeállításának folyamatáról, valamint Beauvais-i Vince és a ciszterciek kapcsolatáról lásd mindenképp előtt Monique Paulmier-Foucart (– Marie-Christine Duchenne): *Vincent de Beauvais et le Grand Miroir du monde*. Brepols, Turnhout, 2004. 10–14., 17–19. és 40–42. old.

191 ■ Uo. 77. és 105–114. old.

192 ■ Vincenti Burgundi [sic]... *Bibliotheca Mundi seu Speculum Maior* [sic]. Duaci, 1624. IV. kötet: *Speculum historiale* (XXIV., 4–5.), 963–964. old.

193 ■ Uo. (XXIV., 6–22.) 964–970. old. Ez a sorrend a XIII. század elején, a Pseudo-Turpinus egyik fordításának szöveg-hagyományában alakult ki. Lásd alább, 215. j.

194 ■ Anna-Dorothee von den Brincken: Martin of Opava. In: *Encyclopedia*, 1085–1088. old., főleg 1086. old. A műnek legálább félezer kéziratosa példány maradt ránk.

195 ■ Martini Oppaviensis *Chronicon pontificum et imperatorum*. Ed. Ludwig Weiland. In: *Monumenta Germaniae Historica*.

Scriptores [in folio], XXII. köt. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hahn, Hannover, 1872. 461 (, 43) – 462 (, 2). old. Weiland szerint Soractehgyi Benedek művét is használta, de erről lásd fent, 125. j.

196 ■ Walpole: *Charlemagne's Journey to the East*, 445. old. (Prol., 9–10. sor).

197 ■ Uo. 433. és 443. old. A fordító egyéb munkáiról és életrajzának ismert adatairól lásd Max L. Berkeley Jr.: *Pierre de Beauvais. An Introduction to His Works. Romance Philology*, 18 (1964–1965), 392–395. old.

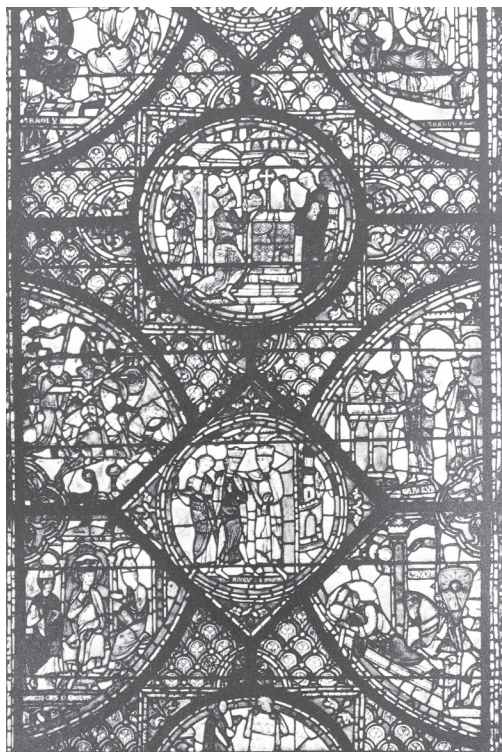
198 ■ Walpole: *Charlemagne's Journey to the East*, 445. old. (Prol., 3–4. sor): „Voires est que plusors qui volentiers oient de Charle ne sevent nient de la voie qu'il fist outre mer.”

199 ■ A fordító megnevezi magát az átültetés előszavában, és azt állítja, hogy a latin eredetire Saint-Denis-ben talált rá: uo. 445. old. (Prol., 7–9. sor). A mű kéziratosa példányai közül csak egyetlen akad, melyben a *Descriptio* átültetéséhez nem társult a Pseudo-Turpinus Johannes-féle francia fordítása (lásd

justitarius rendelte meg a művet, ám az előbbi változatot fogadja el a kutatás, mivel az jellemző a szöveg-hagyomány régebbi ágára. Johannest ezért általában Renaud gróf egyik ilyen nevű, 1213-ban és 1222-ben említett káplánjával azonosítják.²⁰¹ Mint tudjuk, a II. Fülöp francia király által 1211-ben birtokairól elűzött gróf vált a francia monarchia (országban belüli) megerősödése szempontjából mérföldkönek számító 1214-es bouvines-i csatához vezető „franciaellenes” koalíció északi szárnyának vezéralakjává. Emiatt és mivel úgy gondolja, hogy Beauvais-i Péter fordítását a szintén „angolpárti” nemes, Cayeux-i Vilmos rendelte meg, Gabrielle Spiegel mindkét fordítás mögött a Capeting-ellenes „flandriai” párt identitásképző szándékait sejtí.²⁰² Valójában – mint maga is írja – Michel de Harnes éppenséggel II. Fülöp régi híve volt.²⁰³ Azt pedig már korábban tisztázták, hogy Renaud gróf embere, Cayeux-i Vilmos nem Beauvais-i Péter fordításának, hanem csak az utóbbi mű egyik – a „Johannes”-szel közös kódexbe másolt – példányának a megrendelője volt.²⁰⁴ A Beauvais-i Péter valóban támogató Dreux-fivérek végig elsőfokú unokatestvérük, a király pártján álltak (egyben helyi okokból is Renaud de Dammartin ellenségei voltak).²⁰⁵ A „Johannes” megrendelésekor Renaud gróf is II. Fülöp híve volt, ezért is említi az előző a királyt és a trónörökösöt.²⁰⁶ Vagyis Nagy Károly emlékeztének valóban komoly identitásképző szerepe volt a Birodalom és a Francia Királyság XIII. század ele-

ji határvidékén, de annak büvköre kiterjedt mindkét, Bouvines-nál egymással szembekerülő pártra.

A *Descriptio* és a Pseudo-Turpinus egyesített története, ahogyan a „Johannes”-ban olvasható, gyorsan ismertté válhatott, mint azt egy „királypárti” területen, a chartres-i Szűz Mária-székesegyház szentélyének egyik, az 1220-as évek első felében elkészült üvegablakán látjuk. A Pseudo-Turpinus-hagyomány elsődlegességét nemcsak az jelzi, hogy az üvegablak huszonegy jelenetéből tizenöt az utóbbi epizódjait ábrázolja, hanem az is, hogy ennek az ablaknak (melyet a posztókereskedők céhe állíttatott) a párdarabját (ezt közösen rendelte meg a helyi posztókereskedők és a szőrmekereskedők céhe) a Pseudo-Turpinus-történetben kulcsszerepet játszó nagyobbik Szent Jakab apostol életének jelenetei díszítik. A *Descriptio* jelenetei a „Johannes”-nek megfelelően a történet elején (vagyis az üvegablak alján) láthatók. A Konstantin császár víziójában megjelenő Nagy Károly sisakot visel (azonosítását felirat teszi egyértelművé inkább a nézők, mintsem az alvó császár számára). Ez ellentétes mind a *Descriptio* latin eredetijével, mind annak Beauvais-i Péter által készített fordításával, azokban ugyanis egy ifjú nevezi meg a látomásban szereplő lovat; az utóbbi ráadásul kezében tartja sisakját, így láthatóvá válik hosszú szakállá, csillagként ragyogó szemei és ősz haja.²⁰⁷ A „Johannes”-ben olvasható összefoglalás ugyan említi egy angyalt, aki megnevezi a látomásban feltűnő lovat, ám Károly esetében csak

A *Descriptio* története (a Pseudo-Turpinus elé illesztve) Chartres, Szűz Mária-székesegyház, a szentélykörüljáró egyik üvegablaka (XIII. század második negyede)

a következő jegyzetet): uo. 438–443. old.; uő: Two Notes on Charlemagne's Journey to the East. The French Translation of the Latin Legend by Pierre of Beauvais. *Romance Philology*, 7 (1953–1954), 130. és 135. old.

200 ■ A *Descriptio* rezüméje a „Johannes”-ben: *The Old French Translation of the Pseudo-Turpin Chronicle. A Critical Edition*. Ed. Ronald N. Walpole. University of California Press, Berkeley, 1976. 131–133. old. (c. 2–5). A fordító neve (*Maistre Jehan*) egyetlen kódexben szerepel: uo. 5. old. A „Johannes” Beauvais-i Péter *Descriptio*-átültetésének szöveg-hagyományától függetlenül is fennmaradt négy (régebben öt) kódexben, a teljes *Descriptio*-fordítást eléje helyezik négy példányban, míg az utóbbi rezüméjét beépítették a „Johannes” elejére huszonhárom kéziratban: uo. 1–7. old. Filológiai is bizonyítható, hogy a *Descriptio*-nak a „Johannes”-ben olvasható rezüméje nem a latin eredeti, hanem a francia fordítás alapján készült: uo. XVII–XIX. old.; Berkey: Pierre de Beauvais. 390–391. old.

201 ■ *The Old French Translation*, 85–86. old.

202 ■ Gabrielle M. Spiegel: *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1993. 93–94. old.

203 ■ Uo. 74. és 84. old.

204 ■ Berkey: Pierre de Beauvais. 395. old.

205 ■ John W. Baldwin: *The Government of Philip Augustus. Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1986. 67., 90., 96., 105–106., 179., 181., 202., 216., 219., 273–276. old.

206 ■ Uo. 96. old. (a gróf a király pártján). Vö. *The Old French Translation*, 130. old. (Prol., 9–10.).

207 ■ Rauschen: *Die Legende*, 106 (, 32) – 107 (, 4). old.; Walpole: Charlemagne's Journey to the East 446. old. (c. 2., 11–20. sor).

a fegyverzet (a pajzs és a sisak) díszítményeit részletezi, az arc fedetlenségét és jellegzetességeit nem említi – ami megfelel a chartres-i üvegablakon látható ábrázolásnak.²⁰⁸

A XIII. század közepéhez közeledve azonban a *Descriptio* történetének felhasználása még nem került „egyirányú utcába”. A „Johannes”-ben olvashatótól eltér az az észak-francia laikus, Philippe Mousket, aki saját dialektusában írt verses világrónikájába Nagy Károly legendás hagyományának egyéb történetei mellett „beledolgozta” a keleti útét is. Műve írása 1243-ban félbeszakadt

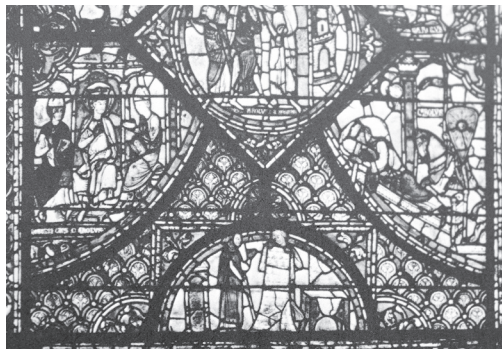
(valószínűleg a szerző halála miatt).²⁰⁹ Forrása bizonyosan a *Descriptio* vagy annak Beauvais-i Péter-féle fordítása – nem pedig a „Johannes” elején olvasható összefoglalás – volt, ugyanis bőven említi az utóbbiban nem szereplő részleteket is, miközben az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-től és leszármazóitól eltérően tud az ereklyék második, Kopasz Károly alatti *translatiójáról* is.²¹⁰ Nála más a Károly-legendáriumból átvett szövegek sorrendje is: a calabriai hadjáratnak a *Chanson d’Aspremont*-ból ismert történetével kezd, majd a Pszeudo-Turpinus következik, végül a

Descriptio zárná a sort, ám annak szövegét csak addig veszi alapul, amíg el nem jut az emberhangon megszólaló madárnak a keletre épp hogy csak elinduló Károly előtt elmondott szavaiig.²¹¹ Ezután röviden említi a barátságos konstantinápolyi fogadtatást, a *Descriptió*tól eltérően szíriai harcokról, majd Jeruzsálem ostromáról és bevételéről ír, és közli, hogy a pátriárkát székhelyére visszahelyező Károly zárándoklatra szánta el magát.²¹² A Szent Város és környéke zárándokhelyei (köztük Betlehem) bemutatása és a hozzá-

juk fűződő történetek részletezése után azt olvassuk, hogy a császár a pátriárkától kért ereklyéket – ezek felsorolása és az átadásukat, köztük is mindenekelőtt a töviskoronáét kísérő csodák elbeszélése szintén igen hosszúra sikerült.²¹³ A keleti út végéről megtudjuk még, hogy Károly szárazföldi úton tér vissza, de annak állomásait egyáltalán nem említi, csak újabb csodákat (utazás közben és Aachenbe érve).²¹⁴

Philippe Mousket-nál így Konstantinápoly szerepe teljesen jelentéktelenné vált; a passió ereklyéi immár Krisztus szenvedéstörténetének helyszínéről érkeznek Nyugatra – akárcsak a *Pèlerinage* (vagy *Voyage*) de *Charlemagne* és variánsai-leszármazói esetében, bár az utóbbiakban (a *Galiens* kivéve) Konstantinápoly még fontos szerepet játszott. A negyedik keresztes hadjárat után – úgy tűnik – Mousket-nak már feleslegesnek tűnt, hogy hangsúlyozza a nyugati császár felsőbbségét a keletivel szemben (az így is kellően egyértelmű a *Chronique rimée*-ben), ennél fontosabb az ereklyék valódiságának megerősítése az örökölt történet dramaturgiájától eltérő módon. Ez a merész megoldás – és a Károly-legendárium egybeszerkesztésének e

krónikában kialakított rendje – azonban nem teremtett hagyományt, mert „felülírta” a *Descriptio* és a Pszeudo-Turpinus összetartozása és sorrendje, mely az utóbbi viszonylag elterjedt kéziratos hagyományának eredményeként rögzülhetett. Ez befolyásolhatta azt is, ahogyan Beauvais-i Vince beépítette saját kompilációjába a *Descriptio* Helinandus-féle rezüméjét (őt egyébként már nem lepte meg Nagy Károly „tengerentúli” vállalkozásának meséje).²¹⁵ Végül pedig ebben a sorrendben követi egymást a *Descriptio* és a

(alulról felfelé haladva – legalul: a donátor céh jelképes ábrázolása)

1. Nagy Károly fogadja Konstantin császár és a jeruzsálemi pátriárka követeit (püspökök);
2. Konstantin levelének részlete: a császár álmában megjelenik Nagy Károly

208 ■ *The Old French Translation*, 131. old. (c. 2., 11–18. sor). Vö. Mary Jane Schenck: *The Charlemagne Window at Chartres. Visual Chronicle of a Royal Life, Word and Image*, 28 (2012), 135–160. old. Az üvegablak leírása és képe egy klasszikus feldolgozásban: Émile Mâle: *L’art religieux du XIIIe siècle en France. Etudes sur l’iconographie du Moyen Âge et sur ses sources d’inspiration*. Armand Colin, Paris 1948°. 622–630. old.

209 ■ *Chronique rimée de Philippe Mouskes*. Ed. Le Baron De Reiffenberg [Frédéric de Reiffenberg]. (Collection de chroniques belges inédites 2.) Commission Royale d’Histoire, Bruxelles, 1836–1838. I. kötet, 390–443. old. (10022–11500. sor). A szerzőről és egyetlen példányban fennmaradt művéről lásd röviden Reine Mantou: Philippe Mousket. In: Bossuat et alii (szerk.): *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*, 1146–1147. old. (A szócikk szerzője dolgozik a mű kritikai kiadásán, mely egyelőre nem jelent meg.)

210 ■ A második *translatio* története Kopasz Károly uralkodásának elbeszélésében: *Chronique rimée*, II. köt., 23–25. old. (12680–12730. sor). A szerző egyébként a Pszeudo-Turpinust is a „Johannes”-től eltérő változatban ismerte meg.

Ronald N. Walpole: *An Anonymous Old French Translation of the Pseudo-Turpin Chronicle. A Critical Edition of the Text Contained in Bibliothèque Nationale MSS fr. 2137 and 17203 and Incorporated by Philippe Mouskés in His Chronique rimée*. Mediaeval Academy of America, Cambridge, 1979., *passim*.

211 ■ *Chronique rimée*, 390–404. old.: 10022–10425. sor. A Károly-legendárium Mousket által követett sorrendjét viszontlátjuk a *Karlmagnús saga* IV. részben: lásd alább, 219. j.

212 ■ Uo. 404–406. old.: 10426–10467. sor.

213 ■ A szent helyek és legendáik: uo. 406–427. old.: 10468–11063. sor. Károly bőkezűsége, ereklyekérés és azok átadása: uo. 428–436. old.: 11064–11301. sor.

214 ■ Uo. 436–443. old., 11302–11500. sor. A szárazföldi út: 436. old., 11300–11301. sor.

215 ■ A *Descriptio* története már az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-ban is megelőzte a Pszeudo-Turpinus tartalmának kivonatát, ám Beauvais-i Vince közvetlen forrása, Helinandus esetében nem ez a helyzet: lásd fent, 171. és 189. j.

216 ■ *Les Grandes Chroniques de France*. Ed. Jules Viard. III. köt.: *Charlemagne*. É. Champion, Paris, 1923. 160–198. old. (III.

Pseudo-Turpinus fordítása a frank / francia történelmet egyszerre „nemzeti” és monarchista szellemben kanonizáló, észak-francia dialektusban összeállított *Grandes Chroniques de France*-ban is.²¹⁶ Ennek a két évszázadon keresztül vezetett krónikafolyamnak a legkorábbi, a frank régmúltól 1223-ig tartó részét még Szent Lajos királytól kapott megbízása alapján kezdte összeállítani Primatus saint-denis-i szerzetes, aki azonban a kész szöveget 1274-ben már csak III. Fülöpnek tudta átadni (címe ekkor még: *Roman aux rois*). (Noha Primatus ismerhette a „Johannes” eléggé elterjedt szövegét, a *Descriptio*t latin eredetiből fordította le.) Szempontunkból figyelemre méltó, hogy a Primatus fő forrásául szolgáló, Saint-Denis-ben vagy a párizsi Saint-Germain-des-Prés kolostorban összeállított latin kompilációban még csak a Pseudo-Turpinus szerepelt, a *Descriptio* nem.²¹⁷

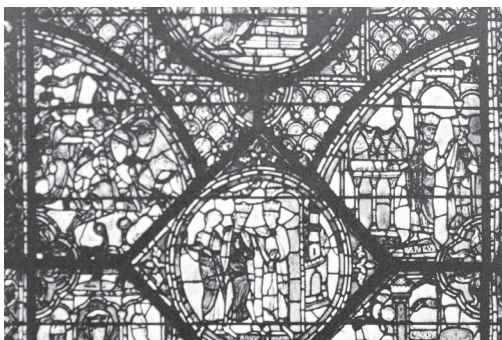
Igaz, hogy a Pseudo-Turpinus vezető szerepe Nagy Károly legendás hagyományában a keleti út történetének „kanonizálása” után is megmaradt. Ezt tanúsítja e korszaknak a késő középkorra döntő hatást gyakorló szintézisei közül a szentéletrajzok legszélesebb körben elterjedt gyűjteménye. A szintén Domonkos-rendi Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-ja (1261–1266) a Nagy Károly életének szentelt fejezetben megelégszik a Pseudo-Turpinus összefoglalásával; a keleti út történetének nem szen-

tel figyelmet.²¹⁸ Beauvais-i Vince, Martinus Polonus és Primatus nagy szintéziseinek köszönhetően azonban a XIII. század közepére-végére a keleti út legendája már valóban széles körben elterjedt – a század első harmadát követően áttekintésünk ezért is vál-

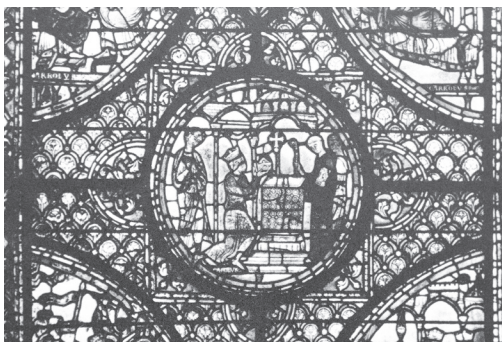
hatott szelektív. A legenda terjedése a század közepére elérte a nyugati kereszténység peremvidékeit. Északon legalábbis ezt bizonyítja az ónorvég *Karlmagnús saga*, a Károly-legendárium e nem éppen logikusan felépülő egyvelege, melynek korábbi, a XIII. század közepére datált egysége magába foglalta a *Pèlerinage* (vagy *Voyage*) de *Charlemagne* két változatát, valamint az elmaradhatatlan Pseudo-Turpinust, míg a feltehetően XIV. századi másik fordítás újabb részletek között a *Descriptio* „eredeti” változatának átültetését csatolta ehhez a terjedelmes összegzéshez.²¹⁹

ÖSSZEZÉS ÉS KITEKINTÉS

A Nagy Károly Hárún ar-Rasíd kalifával és annak alattvalójával, a jeruzsálemi pátriárkával váltott követségéről szóló kortárs vagy kevésbé későbbi frank források – köztük is mindenekelőtt Einhard nagyhatású életrajza – alapján világos, hogy Nagy Károly a Szentföldön intézményes szerepet legfeljebb a Szent Sír-bazilika egy részének átengedése formájában kapott, bár minden kétséget kizáróan csak a jeruzsálemi keresztények és az oda

3. Nagy Károly csatája a pogányokkal;
4. Nagy Károly (második) fogadása Konstantinápolyban;
5. Konstantin császár átadja az ereklyéket Nagy Károlynak

6. Nagy Károly elhelyezi az ereklyéket Aachenben

könyv, 4–12. fejezet: a *Descriptio*); 199–302. old. (IV–V. könyv: Pseudo-Turpinus).

217 ■ Gillette Tyl-Labory: (*Grandes*) *Chroniques de France*. In: Bossuat et alii (szerk.): *Dictionnaire*, 296–298. old. Vö. Gillette Labory: *Essai d'une histoire nationale au XIIIe siècle*. La chronique de l'anonyme de Chantilly-Vatican. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 148 (1990). 301–310., 317–318. és 341–342. old. A négy kódex lelőhelye: Vatikán, Bibliotheca Apostolica Vaticana ms. Regina lat. 550 [XIIIe]; Paris, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 5925; a vatikáni kódex másolata – ezt használhatta Primatus, illetve az utóbbi alapján a XIII. század első harmadának végén készült francia fordítás két változata: Vatikán, Bibliotheca Apostolica Vaticana ms. Regina lat. 624 [XIII/XIV]; Chantilly, Musée Condé ms. 869 [XVe]. Közülük digitalizálva a BnF-ben őrzött latin kéziratot tudtam megnézni: csak a Pseudo-Turpinus szerepel benne (f. 132rb–149rb): <http://www.archivesetmanuscrits.bnf.fr/ead.html?id=FRBNFEAD000064924> (letöltés: 2016. június 29.).

218 ■ Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. Vál., szerk. Madas Edit. Ford. Bárczi Ildikó et alii. Helikon, Budapest, 1990. 310–314. old. Vö. Jacobi a Voragine *Legenda Aurea vulgo*

Historia Lombardica dicta, Ed. Theodor Graesse. G. Koebner, Breslau, 1890³. 865–869. old.

219 ■ *Karlmagnús saga*. *The saga of Charlemagne and His Heroes*. Ford., bev. Constance B. Hieatt. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1975–1980. Vol. One, 18–23. old.: a csak késői kéziratokban fennmaradt szövegeket nyelvtörténeti alapon datálja. Uo. 47. old.: a konstantinápolyi-jeruzsálemi út az I. részben olvasható elbeszélésének forrása a *Pèlerinage* (vagy *Voyage*) de *Charlemagne* kiinduló pontjával szolgáló történet lehetett. Uo. 141–144. old.: az utazás az I. részben (c. 49–50.) szereplő változata. Uo. Vol. Two, 9–10. old.: Philippe Mousket-hoz hasonlóan a *Chanson d'Aspremont*-ból következik a Pseudo-Turpinus itt olvasható változata. Uo. Vol. Three, 181–205. old.: a *Pèlerinage* (vagy *Voyage*) de *Charlemagne* fordítása. Uo. 320. old.: a *Descriptio* átültetése Beauvais-i Vince latin szövege alapján készült. Uo. 328–338. old.: a *Descriptio* fordítása (X. rész, c. 1–3.). A kritikai kiadásban I–VIII. részbe sorolt szövegek alkotják a *Karlmagnús saga* korábban, míg a IX–X. részbe soroltak a később lefordított egységeket. (Ónorvég nyelvtudás híján fordultam a szöveg angol fordításához.)

áramló zarándokok javára végzett gyakori és kiterjedt jótékonykodása bizonyított. A források mind a „pogány” uralkodóval kialakított békés kapcsolathoz kötik e helyzet létrejöttét. A császár halála utáni két nemzedékben a legendaképződés e téren szűk keretek között maradt: egyrészt ottani szerepét elkezdték a valóságnál „politikaibb” jellegűnek, illetve a Szent Város vagy akár a Szentföld egészére kiterjedőnek beállítani, másrészt pedig a Keletről akkoriban beszerezett ereklyék Nyugatra vándorlását olykor összekötötték személyével. Az esetleg Einhardnál, biztosan pedig a Frank Királyi Évkönyveknek a 800. évről szóló bejegyzésében tetten érhető szépítés, majd a Karoling irodalom későbbi szerzőinek legendái ellenére a IX. századi források egyike sem szól arról, hogy Károly valaha is megfordult volna Keleten.

A nagy uralkodó élő politikai emlékezetének letűnével erre az alapra épülhetett rá kevésbé a Szentföld fegyveres meghódításának, mint inkább Nagy Károly alapvetően ereklyegyűjtő jeruzsálemi és – teljesen új elemként – konstantinápolyi zarándokútjának legendája. Ez első pillantásra meglepő, mivel a X. század nem számít „erősnek” a Szentföldre irányuló nyugati zarándoklatok történetében (megszaporodásuk a Magyarországon is átvezető szárazföldi út megnyitása után, az ezredfordulót követő nemzedékben épp csak elkezdődött). A Jeruzsálemben tartó zarándokok ráadásul általában a Rómából induló és Szent Mihály arkangyal Monte Gargano-i kultuszhelyét útba ejtő tengeri utat választották, mely elkerülte Konstantinápolyt (ahogyan azt a Soracte-hegyi Benedeknek Károly keleti útjáról írt elbeszélésében is láttuk).²²⁰ Kérdés, hogy akkoriban ismert volt-e egyáltalán a nyugati klérus szélesebb köreiben a keleti császárvárosban őrzött passióereklyék nagy száma. A keleti császárváros „beemelését” a történetbe így leginkább a Nyugatnak a keresztény Kelettel szembeni felsőbbbségi igénye magyarázhatja, amelyet egyszerre alapozott meg a két térség egyházának számos téren megfigyelhető távolodása egymástól, valamint a nyugati császárság I. Ottó általi felújítása. Szó nincs azonban arról, hogy a legendát egyenesen Ottó igényei hívták volna életre. Mint arra a Soracte-hegyi Benedek fényt vet, a X. század közepén formálódó „alaptörténet” olyan közép- vagy dél-itáliai közegben alakulhatott ki, ahol az északról újonnan érkező hegemon hatalom és saját térségük – konkrétan pedig a császár és a pápa – együttműködését a pápa vezető (vagy legalábbis autonóm) szerepével képzeltek el. Egy ilyen politikai szándék léte mellett szól a reichenauai Szent Véréreklye idézett története is (noha abban még Károly nem kel át a Földközi-tenger túl-só partjára).

Az utóbbi két szövegnek azonban más – nem politikai – célja is volt: konkrét ereklyék hitelesítése. Miközben ugyanis a keleti célok felé irányuló, „távolsági” zarándoklatok megszorodásáról akkoriban alig beszélhetünk, a legendáról tudósító legkorábbi szövegek rendre egy-egy helyi zarándoklat céljával kínál-

kozó ereklye eredetére nyújtottak magyarázatot. Noha ezek között akad Szent András, illetve Szent Quiricius fejkereklyéje is, a *translatiók* e hagyományában a leggyakrabban a passió rekvizitumai szerepelnek (vagy Krisztus olyan sajátos – bár nemcsak Charroux-ban tisztelt – testi ereklyéje, mint feltételezett előbőre) – ami jól illeszkedik a kor spirituális érdeklődésének hosszú távú trendjébe.²²¹ Ilyen szellemi közegben keletkezett a Károly fiktív keleti útját részletesen kidolgozó – egy idő után e legendás történet alapszövegévé váló – *Descriptio* a XI. század végén. Noha Matthew Gabriele és Anne Latowsky a legújabban ezt megkérdőjelezte, továbbra is az a legkézenfekvőbb, ha e szöveg mögött a hasonló tárgyú korábbi és vele kortárs munkáival azonos szerzői szándékot sejtünk, amit némileg kiegészít a *Descriptio* írójának antiregioriánus felfogása.

Gabriele – és nyomában Latowsky – ugyanakkor joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a korábbi szakirodalom leegyszerűsítő módon sorolta a „keresztes eszme” jegyében keletkezett művek körébe a *Descriptiót*: valójában e szövegben Károly szentföldi hadjárata csak az említés szintjén jelenik meg. Ezzel együtt sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy mégis csak ez a legkorábbi fennmaradt, Károly keleti útját tárgyaló szövegünk, amely a „pogányokkal” vívott harc keretében vezeti el a főszereplőt Jeruzsálemben. Az első keresztes hadjárat meghirdetésénél kevéssel korábbi szövegben tehát – ha csak periférikusan is, de – kimutatható a téma kezelésében érelődő változás. Erről sokkal inkább tanúskodnak azok a megjegyzések az ismeretlen nevű apuliai lovag művében, illetve Aurai Ekkehardnál, amelyek bizonyítják, hogy a hadjárat önjelölt szervezői, illetve utóbb résztvevői között akadtak legalább néhányan, akik Nagy Károlyban elődjüket tisztelték. A korábbi,

220 ■ Pierre André Sigal: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Ford. Gyáros Erzsébet. Gondolat, Budapest, 1989. 99–100. és 133. old. (A mű eredetije 1974-ben jelent meg.); Aryeh Grabois: *Le pèlerin occidental en Terre sainte au Moyen Âge*. DeBoeck Université, Paris – Bruxelles, 1998. 27–35. old.

221 ■ Sylvain Gouguenheim: *Les fausses terreurs de l'an mil. Attente de la fin des temps ou approfondissement de la foi?* Picard, Paris, 1999. 194–195. old.

222 ■ Az elképzelés XII. század végi kialakulásától annak XIII. század közepi „uralkodóvá válásáig” tartó folyamatról lásd Karl Ferdinand Werner: *Die Legitimität der Kapetinger und die Entstehung des Reditus regni Francorum ad stirpem Karoli. Die Welt als Geschichte*, 12 (1955), 203–225. old.; Elizabeth A. R. Brown: *La notion de la légimité et la prophétie à la cour de Philippe Auguste*. In: Robert-Henri Bautier (szerk.): *La France de Philippe Auguste. Le temps des mutations. Actes du Colloque international organisé par le C. N. R. S. (Paris, 29 septembre – 4 octobre 1980.)* Éditions du C. N. R. S., Paris, 1982. 80., 82–84. és 95–96. old.; uő: *Vincent de Beauvais and the Idea of Reditus regni Francorum ad stirpem Caroli imperatoris*. In: Serge Lusignan – Monique Paulmier-Foucart – Alain Nadeau (szerk.): *Vincent de Beauvais. Intentions et réceptions d'une œuvre encyclopédique au Moyen Âge. Actes du XIVe Colloque de l'Institut d'études médiévales, Université de Montréal, 27–30 avril 1988*. Ville de Saint-Laurent – Bellarmin, Saint-Laurent – Paris, 1990. 167–196. old.; Lewis: *Le sang royal*, 146–164. old.; Baldwin: *The Government*, 370–374. old.

a Nyugatnak a Kelettel szembeni fölényét békés kapcsolatok közepette ereklyetranslatiókkal kifejező történetek mellett – a *Descriptio* esetében annak peremén – a XI–XII. század fordulójától megjelent a Károlyt keresztes vezérként láttató elképzelés is; a frank uralkodó fiktív keleti útját elmesélő hagyomány így többszöröslé válott.

Ez az elképzelés – mint ahogy a korábbi – sem lehetett azonban általánosan ismert a XII. század első kétharmadában. A Nagy Károly fiktív keleti útját említő ereklyetranslatiók szövegek közül a *Descriptio* alig néhány példányban maradt ránk, a többinek pedig csak egy-két kézírata ismert. Az utóbbiak alapjául szolgáló elképzelésnek szűk körben ismertnek kellett lennie – e nélkül e szövegek nem íródtak volna meg –, ám a történetet feldolgozó fennmaradt művek egymással és a *Descriptio*val szemben filológiai zárványokat alkotnak, magyarán egymásra gyakorolt szövegszerű hatásukra semmi nem utal. Magának a *Descriptio*nak az ismertségét a szakirodalom – a kritikai kiadást gondozó Gerhard Rauschentől a Károly legendás utóéletével foglalkozó kutatások „nagymeisterén”, Robert Folzon keresztül egészen Matthew Gabrieléig – a XII. század első kétharmadában jelentősnek látta (Anne Latowsky ellentmondásosan foglalt állást ebben a kérdésben). A rendelkezésre álló adatok megrostálása után azonban arra kellett következtetnem, hogy ebben a korszakban alig néhány forrás esetében mutatható ki, hogy szerzője biztosan a *Descriptio*t használta Károly keleti útjának ábrázolásakor (más ismert szövegre pedig e téren egyikük sem támaszkodott). Ezt a helyzetet jól jelzi a XIII. század elején a *Descriptio* fordítója, Beauvais-i Péter, illetve Froidmont-i Helinandus, amikor Károly keleti útjának történetéről egybehangozva azt írják, hogy arról alig hallott valaki.

A Nagy Károly jeruzsálemi és konstantinápolyi expedícióját a „keresztes eszme” jegyében ábrázoló szövegeknek az első keresztes hadjáratról tudósító idézett forrásokat követően jó ideig semmi jele, ám utóbb mégis ez az értelmezés vált elterjedté. Ezt előrevetítette az a tény, hogy a *chanson de geste*-műfaj kialakulásától, vagyis feltehetően a XI. század végétől kezdve a nagy frank uralkodó személye körül formálódó legendák vagy eleve a „pogányok” elleni harc közben ábrázolják a főhőst (legyen az maga Károly vagy például Roland), vagy a történet több-kevesebb teret enged e küzdelem ábrázolásának. Igaz, hogy Nagy Károly vitatott – ezért mindig erősen korlátozott, csak néhány helyre kiterjedő kultusz eredményező – szentté avatása a *Vita Karoli Magni* révén a *Descriptio*ban leírt történet terjedése előtt új utat nyitott. Aachenhez, Károly első számú – sokáig egyetlen – kultuszhelyéhez közel, Németalföld és a Francia Királyság határvidékén a XII. század második felére számos nagybírói család fedezte fel valós vagy fiktív Karoling őseit, majd II. Fülöptől kezdve a francia király udvarában is feltűnik a *reditus regni ad stirpem Karoli*-gondolat, bár azt az uralkodók csak esetleg VIII. Lajostól (1223–1226),

biztosan pedig IX. (Szent) Lajostól (1226–1270) kezdve karolták fel.²²² Ebben a közegben lát napvilágot a *Descriptio* francia fordítása. Ezek a szimbolikus politika különböző megnyilvánulásaihoz köthető fejlemények önmagukban azonban nem okvetlenül hozták volna meg a Károly fiktív keleti útjáról kialakított legenda széleskörű ismertetését és elfogadottá válását. (Az említett *Vita*nak sem sok korai példányát ismerjük, Beauvais-i Péter fordításából csak egyetlen olyan példány maradt fenn, amelyhez nem társult a Pszeudo-Turpinus átültetése, és Helinandus *Chronicon*ját sem sokan használták.)

A történet iránti – a *Descriptio*tól függetlenül is eleven – érdeklődést jelezte a XII. század végén Viterbói Gottfried *Pantheon*ja, de az abban szereplő szentföldi zarándokút régies szemlélete már nem elégítette ki a téma iránt érdeklődők szélesebb körét. Jeruzsálem eleste, a harmadik keresztes hadjárat kudarca egyaránt fogadókésszé tette a nyugati olvasóközönséget a múltba vetített revans történetének befogadására, az önsorsrontó Bizánccal szembeni nyugati katonai felsőbbbség brutális bizonyítása (1202–1204) nyomán pedig ugyanez a közönség a korábbinál is magától értetődőbbnek tarthatta a keleti kereszténység feletti vallási és kulturális fölényének historizáló hirdetését. Mindezekkel együtt Károly fiktív keleti útjának története elsősorban azért és úgy vált elfogadottá, hogy ebben a történelmi helyzetben szöveghagyománya szorosan összekapcsolódott a Nagy Károly-legendárium akkor már vitathatatlanul legfontosabb szövegeinek, a Pszeudo-Turpinusnak a terjedésével. E mű „Johannes”-fordításának előszavába integrálva vált szélesebb körben ismertté Károly keleti útja, és ennek köszönhetően építettek be a múltból adott áttekintésükbe ezt a történetet azok a kompilátorok – köztük is mindenekelőtt Beauvais-i Vince –, akik egyébként nem egyszerűen latinul írtak, de a legendát latin szövegváltozatban ismerték meg. Ez jelöli ki a keleti út kronológiai helyét Nagy Károly legendás történetén belül úgy e Domonkos-rendi szerzőnél – akinek műve döntő hatást gyakorolt a késő középkor latinul tájékozódó olvasóinak történelmi tudatára –, mint az utóbb *Grandes Chroniques de France* címre keresztelt kompilációban, mely ugyancsak mélyrehatóan és sokáig formálta a francia politikai társadalom múlttudatát.

Ezek a XIII. század közepén kialakult vagy akkortól kezdve formálódó nagy szintézisek biztosították, hogy Károly fiktív keleti útja Einhard közel kortárs – és a korabeli régiségbúvárok körében korántsem ismeretlen – műve ellenében mégis hitellel találjon hosszú nemzedékeken át. A fő kérdés korábban is e legendás történelem általános hitelessége – nem pedig speciálisan a keleti út valóságának elfogadása – volt, mint azt a XII. század végén, tehát a legendás múlt „áttörésének” éveiben megfogalmazott – egyébként kevésszámú – bírálat bizonyítja. Az angol királyi udvar klerikusa, Walter Map *De nugis curialium* című, döntően az 1180-as évek elején, elvileg erkölcsnemesítő céllal összeállított pletykagyűjteményében így

FILM ÉS TÖRTÉNELEM

„Körül voltam én véve rendszeren (...), ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak.”

Interjú Ferenczi József egykori tsz-elnökkel, a Határozat című dokumentumfilm kulcsszereplőjével.

(Készítette: Szabó Elemér)

Barkóczy Janka:

Hírek múlt időben. Emlékezetpolitika a Magyar Világhíradókban (1931–1944)

Takács Róbert:

Nyugati film és közönsége Magyarországon 1953 után

Murai András:

Van képünk róla. Az 1956-os forradalomról készült filmdokumentumok a Kádár-rendszer játékfilmjeiben

Mravik Patrik Tamás:

„Megszaporodtak filmjeinkben a szocialista hősök”
Filmkészítés Magyarországon az 1960-as évek elején a dramaturgiai tanácsok vitáinak tükrében

Berta János:

Társadalmi elkötelezettség filmen.
Társadalom és politika az 1960–70-es évek fordulóján készült magyar dokumentumfilmekben

Bezsenyi Tamás – Lénárt András:

„Dicsértessék... dobják el a fegyvert!” A bűn politikai ábrázolása játékfilmekben a Kádár-korszakban

Böszörményi-Nagy Orsolya:

Film: produkció és recepció között. A Szerelem című film értelmezései

Óri Péter – Pakot Levente:

Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat során következő 2016. évi tematikus számai:

66. Másság és kirekesztés

általában rosszallja, hogy egyre inkább hitelt talál a nyelvi és tartalmi szempontból egyaránt vulgáris történetek Nagy Károlyról.²²³ Szintén általában a *chanson de geste*-ek (olykor negatív) Károly-képpel (*mithmica commenta*) és az azt követő közvéleménnyel (*communis opinio vulgi*) vitázva szánta rá magát Aegidius Parisiensis francia udvari klerikus a trónörökösnek, a későbbi VIII. Lajosnak ajánlott, 1200-ban befejezett *Karolinus*ának megírására. E művében, melyben hőstét a négy sarkalatos erény megtestesítőjeként írja le, a szerző jórészt tartja is magát Einhard adataihoz.²²⁴ Az ilyen szerzők azonban jó időre kimentek a divatból. Nagy Károly legendája – és benne a keleti út története – évszázadokra „legyőzte” mindazt, amit tényleges uralkodásáról akkoriban tudni lehetett. □

223 ■ Walter Map: *De nugis curialium. Courtiers' Trifles*. Ed. M. R. James (– C. N. L. Brooke – R. A. B. Mynors) (Oxford Medieval Texts) Clarendon Press, Oxford, 1983. 404. old. (V. könyv, 1. feje.). A szövegét a szerző alapvetően 1181–1182-ben írhatta meg, 1183-ban készült a prológos, kisebb kiegészítések pedig 1193 tájáig kerülhettek a műbe: uo. XXIX–XXX. old.

224 ■ Marvin L. Colker (ed.): *The Karolinus of Egidius Parisiensis, Traditio*, 29 (1973), 322–323. old. (*Captatio Benivolentie* 134–135. sor). Vö. Morrissey: *L'empereur*, 117–121. old.

Péteri Lóránt: Mahler, a scherzo és a „kísérteties”

Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2015.
256 old., 3990 Ft (Musica Scientia)

Péteri Lóránt munkája nemcsak minőségénél és metódusánál, hanem pusztán tárgyánál-tárgyainál fogva is rendkívüli figyelmet érdemel a magyar zenetudomány újabb vállalkozásai között. Ezek többsége ugyanis a honi zenetörténet személyiségeivel, korszakaival és tárgyaival, illetve magyar vagy rokon népi népzenei témákkal foglalkozik. Midőn zenetudományi BA-hallgatóim a múlt tanév második szemeszterében szemináriumi feladatként összeállították a 2014–2015. évpár magyar nyelvű zenei könyveinek bibliográfiáját, a Péteri-könyvön kívül egyetlen, ugyancsak a Rózsavölgyi Kiadónál megjelent tudományos igényű zenei tárgyú tanulmánykötetet találtak, melynek – szerzője személyén kívül – nem volt lényeges magyar vonatkozása. A nemzetközi témákban mutatkozó *baisse* részben bizonyosan a könyvkiadás-könyvformagalmazás céljainak és működésének az utóbbi negyed században bekövetkezett átalakulására vezethető vissza. A szocialista önellátás évtizedeiben a kiadók magától értődően adtak egyedi vagy sorozatos megbízásokat zenei könyvek megírására honi szerzőknek; ma egyszerűbbnek, gyorsabbnak és talán szakmailag is biztonságosabbnak látják a fordítottat. Hogy magyar vállalkozó nekiüljön, és megírja a *zene* – vagy a *melódia* – történetét, könyvet álmódjon az *európai virradatról*, vagy nem vékony kötetben elemezze *Beethoven kilenc szimfóniáját*, az manapság mintha szóba sem kerülhetne. Péteri Lóránt hőse, Gustav Mahler életében és művészetében szintén felfedezhetők ugyan magyar – vagy inkább osztrák–magyar monarchikus – mozzanatok és elemek, és ezekre a dolgozat ki is tér. A könyv azonban a másutt-másoknál tapasztaltnal ellenkező irányból indul ki. Nem az életrajz magyar/monarchiabeli vonatkozásai miatt foglalkozik Mahlerrel

(végeképp nem rövid pesti működésével), hanem Mahler személyiségjegyei és zenéjének sajátosságai miatt kerülnek látókörébe a dualista Monarchiához, tágabban *Mitteleuropához* köthető momentumok. Ezek is marginálisan, mintegy utógondolatként tűnnek föl a könyv negyedik, „inter-textuális” megközelítéseket tartalmazó szakaszának utolsó alfejezetében (*Bruckner és Közép-Európa*).

Gustav Mahler évtizedek óta a legszorgalmasabban tanulmányozott alakja a világszenének, úgyhogy műve bármely aspektusának vizsgálatát tűzi is célként maga elé, a lelkiismeretes kutatónak hatalmas irodalom szignifikáns hányadát kell áttekintennie. Önmagában véve ez is nagy merészség, ám már a könyv címe – *Mahler, a scherzo és a „kísérteties”* – jelzi, hogy Péteri a nagy zeneszerző személyén és művén kívül a scherzo, e nagy szimfonikus műfaj – ha műfaj – „hagyományaira és kontextusaira” is kiterjeszti figyelmét. De látnivaló: itt sem áll meg, hanem *szellemi* tanulmányok reményében bátran kilép úgynevezett zenén kívüli területekre is, magától értődően a céllal, hogy bizonyítsa, nem kívül, hanem belül esnek zenén, scherzón, Mahleren.

Goethe a *Gedichte* utolsó, gyűjteményes kiadásának egyik fejezetét *Antiker Form sich nähern*d címmel látta el. Péteri Lóránt könyve első – vagy első két – részének a *Musikalischer Form sich nähern*d alcímet adhatta volna. A munka tulajdonképpeni tárgyát, a mahleri 2. szimfónia Scherzójának formai-tartalmi analizését olyan célként fogja fel, melyhez releváns eredmény reményében csak a történelem, művelődéstörténet, demográfia, filozófiai esztétika, irodalom, műfaj-történet, biográfia, pszichoanalízis, zenei analitika tucatnyi rétegét feltárva, a szálakat fonallá sodorva, a fonalakat szövődékké szöve lehet és szabad eljutni – és onnan szinte megállás nélkül tovább is kell lépni. Bár a római számmal jelölt főrészek száma négy, e homlokzati konstrukció valójában aszimmetrikus háromtagúságot rejt.

A könyv az olvasót amolyan beavatásféle belső úton kíséri végig, mely tudvalevőleg hosszas tévedezés után vezet el a megvilágosodás kam-

rájába, ahonnan azután néhány, a bolyongást rövidre záró lépés visszavisz a külvilágba. A két részre osztott első szakasz (I–II.) cím szerint – bizonyos fokig tartalom szerint is – látszólag heterogén alfejezetekből áll, kvázi a művön kívüli, mű előtti világ bonyolultságát, szervezetlenségét ábrázolva. A „külvilág”, az „előző világ” részét alkotják korábbi kiváló elemzők véleményei is a II. részben. A beavatási utazás a III. részben érkezik be a titkok kamrájába, avagy a tárgy felmutatásához: a *megtalált közepet* a 2. szimfónia Scherzójának első, több mint negyvenoldalmi elemzése képviseli („triós forma és műfaji szerződések”). Lélekvezetőnk már előzetesen figyelmeztetett, hogy nem elégszik meg egyetlen tükör felmutatásával, és valóban, a várt visszatérés helyett a III. rész második felében a Scherzo szerkezetének két további „dimenziójával” ismerkedhetünk meg. E járulékos, némileg árnyképszerű ábrázolások előtt megállva kissé úgy érezzük magunkat, mint amikor középkori művészeti kiállítás látogatójaként a bal oldali szárny szentképének, majd főképének elmélyült szemlézése után tovább lépünk a jobb oldali szentképhez, bizonyos fokú antiklimax érzésével.

Az elemzések megsokszorozásával Péteri ketté-, illetve háromba vágja az értelmezés gordiuszi csomóját, mellyel elemzőként oly sokszor kerülünk szembe, és melynek megoldására oly nehezen találunk rá: hogy az *egyről több* mindent gondolhatunk. (Valójában ezt tette Mahler is, midőn többször, többféle magyarázatot fűzött a szimfóniához.) Bravúros és virtuóz teljesítmény. Világért sem kívánom bátorságát és erényeit kicsinyelni azzal, hogy hozzáteszem, a koncepció sokrétűségét és a kivitelezés különlegesen magas színvonalát a szerző tehetségén és igényességén túl a minőségbiztosítás speciális körülményei is szavatolták, melyek között a mű fogantatója, Péteri Lóránt a könyv 237. oldalán tájékoztatja az életrajzában kevésbé járatos olvasót, hogy „könyvének első változatát”, Mahler 2. szimfóniájának Scherzóját elemző disszertációját az angliai Bristol egyetemének posztgraduális iskolájában, helybeli, oxfordi

és cambridge-i lektorok irányításával, értelemszerűen angol nyelven írta és védte meg. Az angol doktori pedigre újabb meggyőző jelét adja a bátorságnak, mely a könyv tartalmát is jellemzi: Péteri az univerzális tárgyú művet nem a nemzetközi kutatástól elzárt és ezért bizonyos fokig következmények nélküli anyanyelvén dolgozta ki, hanem a mai uralkodó zenetudományi lingua franca, az angol közvetítésével hozta nyilvánosságra, és tette vita tárgyává.

Csak aki soha nem ültette át anyanyelvére saját, idegen nyelven gondolt és írott szövegét, lepődik meg azon, hogy a nyilván nem fordított, hanem magyarul újraírt Mahler-könyv szövegében helyenként felismerhetők az angol ősfogalmazvány stílusfordulatai. Az a veszély pedig az angol kommunikációs és olvasmány nyelv terjedése nyomán manapság minden, nem angol anyanyelvű értekezésre leselkedik, hogy az anyanyelvi használat szellemétől idegen formában vesz át görög–latin eredetű szavakat az angolból (*idol*), vagy angol minta nyomán latinizál eredetileg francia kölcsönszavakat, még akkor is, ha sosem volt latin ősformájuk (ilyen a *perform* átvételével képzett neolatin performál, performancia mint előad, előadás). Péteri Lóránt kiváló stílusérzékét ritkán vezeti tévútra az angol modell vonzása. Nem is efféle nyelvi apróságok miatt, hanem a munka tágabb értelemben vett anglicizmusa – pontosabban szólva angloamerikanizmusa – aprópóján bátorodom a következőkben kitérni a dolgozat címének eddig nem *kommentelt* harmadik főnévére. Helyesbítéssel kezdem: a „kísérteties” sem a magyar (sem az angol) nyelvérzék szerint nem főnév, s ezen sem a macskakörmök, sem a határozott névelő nem segítenek. (Ellenpróba: tessék határozatlan névelőt rakni elé!) Az erőltetett nyelvi kreatióból sejthető, hogy a „kísérteties” mögött a *kísértet* rejtőzik. A könyv 27. oldalán értesülünk róla, hogy a kísértet főnevünkéből autentikus módon képzett kísérteties jelző visszafőnevesített változatát Siegmund Freud *Das Unheimliche* című, 1919-ben kiadott korszakos tanulmányának hivatalos magyar fordításából veszi

át Péteri Lóránt, szükségmegoldásként. Az idézőjeles kísérteties tehát az *unheimlichest* helyettesíti – *mehr schlecht als recht*, mondaná a német: meglehetősen fogvatékosan. Azt, hogy ki rejti bele a jelentést a szavakba, legalább oly mélységes titok fedi, mint a zene jelentésének eredetét. A jelentések változásának-átalakulásának nincsenek előre meghatározható szabályai, csak utólag, nyelvi pszichoanalízissel rekonstruálható története. Bizonyos etimológiai nyomokat a naiv nyelvhasználó is érzékel. A kísértetről a kísér igével fennálló, ma is nyilvánvaló kapcsolat alapján például sejtjük, hogy az (ő?) valaki vagy valami „személyes”, aki vagy ami valamit tesz – kísér, s ha már kísér, hát kísért is (többféle értelemben, akárcsak német párja, a *Gespent*, mely a csábítás fogalmából alakult). A fogalmak közeli, nyilvánvaló kapcsolata alapján azt mondhatnánk, hogy a kísérteties transzparens fogalom. Egyszersmind pozitív, kijelentő értelmű fogalom is, ellentétben a statikus, állapotszerű és negatív *unheimlich*hel, amely a szó eleji fosztóképzőből tudhatóan valamit tagad, valaminek a hiányát fejezi ki. Lexikálisan a *heimlich* jelzőt fosztja meg sajátos tulajdonságaitól, közvetve azonban annak tőszavát, a *Heimet* – otthon, tartózkodási hely, pihenőhely – veszi célba: a *heimlich* melléknevet eredeti, „otthonos” jelentésének ellentettjeként a nyelvhasználat ősidejétől kezdve kísérte az *unheimlich*, mindazon, nem széttagolható tulajdonságok összességének jelzőjeként, amelyek nem otthonosak.

Soweit – so gut. Eddig rendben. Ámde – mint a németül beszélőkértők jól tudják – a modern német nyelv a *heimlich* jelzőt nem „otthoni”, hanem kizárólag „titkos” jelentéssel használja. Az eredeti jelentés nem valami titokzatos módon alakult át titkossá: az otthon a maga elzárt-sága által biztosítja a meghittséget – de ki tudja, miféle titkok rejlenek a zárt falak mögött? Ha a nyelvfejlődés nem ért volna el e fokra már százegynéhány évvel Freud előtt, Cimarosa *Titkos házasság* című operája (*Il matrimonio segreto*) nem *Die heimliche Ehe* címen hódította volna meg a német operaszínpadokat. Az otthoniasság jelölésére rendelkezésre

állnak más képzett formák – *heimisch* (otthoni), *heimelig* (otthonos). Freud a *heimlich–unheimlich* ellentétpárt mondandója vonalának megőrzése érdekében valamelyest miszfitikálta, de persze tökéletesen tisztában volt a *heimlich* jelentésváltásával maga is, különben nem csúsztatva volna be fejtegetése egyik fordulópontján annak helyére a valóban otthoni-otthonos jelentésű *heimisch* adverbiumot: „Das *Unheimliche* ist also auch in diesem Falle das ehemals *Heimische*, Altvertraute.” (Sigmund Freud: *Das Unheimliche* [1919] in: *Gesammelte Werke*, XII. köt.) A „modernitás” *heimlich*ének tehát nem ellentette a nyelvtörténeti múltból kísértő *unheimlich*. Schelling bonmot-ja, melyet Freud nyelvtörténeti szótárból idéz – *unheimlich* az, ami nyilvánossá válik, holott titkosnak kellene maradnia –, maga is az *unheimlich* kategóriájába tartozik, nem etimológiai, hanem apokaliptikus jelentéssel: *quidam late apparerit*. Az újkori nyelvhasználat az *unheimlichet* és a *heimlichet* csak tréfálkozva köti össze: *unheimlich heimlich*, azaz „kísértetiesen” titkos. Annál inkább teheti ezt, mivel az *unheimlich* jó ideje fokozó jelzőként is teljesíti némi nyelvi jó szolgálatot. Látnivaló: a posztmodernitás maradék kísértetieségétől is megfosztja a modernitást.

Jakob és Wilhelm Grimm német szótára szerint az *unheimlich* jelző szűkebb értelemben vett, negatív érzelmeket felkeltő jelentését csak a XVIII. század végén vette föl. Kétséggkívül annak jeleként, hogy az írott nyelv használói érzékenyebbé váltak eme tulajdonságokra. De vajon következik-e a nyelvtörténeti tényből egyrészt az, hogy maga az érzelemtörténeti jelenség is csak ekkor keletkezett, másrészt, hogy a jelentésbővülést az a művelődéstörténeti átalakulás szította ki, melyet a Mahler-könyv szerzője így foglal össze: „a »kísérteties« olyan jelenség, mely az érett felvilágosodás és az első ipari forradalom, vagyis a modernitás »káros« mellékhatásaként jelentkezett az európai kultúrtörténetben” (? old.)? Európa a Land's Endtől az Urálig húzódik (középkorai emlékeim szerint legalábbis), de Bartóknak és Kodálynak még a XX. század

elején, 100 évvel az „első ipari forradalom” után sem kellett eldugott felvidéki, erdélyi falvaknál messzebb mennie, hogy élő állapotában tapasztalhasson meg valami egészen más „európai kultúrtörténetet”. Amelynek szintén megvoltak a maga régés-régi kísértői és kísértetei. Nem véletlenül előzte meg a „modern” kísértetének megjelenését a népballada „ösi”, tudatalattiba szorult kísérteteinek föltámadása *Erlkönigtől Raul barbe-bleue-n át Loreleyig* és tovább. Azt már csak száj elé tett kézzel merem hozzátenni, nehogy rasszizmussal vádoltassam: a „modernitás” hajnalán feltámadt kísértetek előszeretettel öltöttek antik északi mezt. Mintha az „*unheimlich*” modern értelmének születése valami ősgermán kulturémát idézett volna meg a közös tudattalamból. Hiszen az sem lehet véletlen, mely nyelvben él ősidők óta az *unheimlich* szó, mintegy titkos várakozva, hogy a XVIII. század vége új, modern, „lefordíthatatlan” jelentést adjon neki, *unheimlich*héz téve magát a szót is. Az *Unheimliches* örök; mindennek, ami emberi, mindig volt és mindig lesz színe és fonákja, arca és árnyéka. Önmagában ennek felismerése elegendő ahhoz, hogy az ember *unheimlich* – otthontalanul? – érezze magát a bőrében.

Ertesültünk róla, hogy Péteri Lóránt nyolc évvel ezelőtt védte meg doktori tézisét, mely előtte feltehetően még egyszer nyolc éven át munkában volt; a fenti idézet fiatalos doktriner-sége sejtetően zárványként maradt meg a felnőtt – de még mindig ifjú – szerző művének kiadott változatában. Lehetségesnek tartom azonban, hogy az író körülvívő szűkebb és tágabb tudományos környezet hatása is hozzájárult a magáét a történelmi és esztétikai szemlélet helyéről helyre megnyilvánuló esszencializmusához, mely hajlamos sarkítottan egyértelmű, „szükségszerű” kapcsolatokat feltételezni történelmi és lélektanilag okok, illetve művészi-zenei okozatok között. Az áttekintett óriási irodalomban döntő túlsúllyal szerepelnek az új és legújabb *musicology* termékei, azokban pedig mindannyian, akik néhány évtizeddel ezelőtt megégettük ujjunkat a „történelmi materializmus” esztétikájának lángjánál, olykor (*unheimlich*

módon) saját múltunkra emlékezettől hajlamot fedezünk föl a művészeti jelenségek kategorikusan egyértelmű származtatására. Mondani sem kell, nem függetlenül az elementáris hatástól, melyet a *deutsche Ideologie* – Hegel, Marx, Freud, Adorno, Dahlhaus – az újabb angol–amerikai szerzőkre gyakorol (angol fordításban).

Az irodalomjegyzékből látom, hogy Freud nyomán az angol nyelvű zenei irodalomban is ott kísért az „*uncanny*” témája – ez a jelző az *unheimlich* angol pandanja, komikusan más etimológiai gyökézzel. Mahler és a scherzo, illetve az *unheimlich* összekapcsolásának gyümölcsöző gondolata azonban érezhetően nem olvasmány-, hanem primer zenei élmények nyomán fogant Péteri Lórántban. E szerencsés találatot finom kézzel használja fel elemzéseiben; nem meríti ki, és nem abszolutizálja. Különösen meggyőző az *unheimlich* jelenlétének kimunkálása a scherzo XIX. századi történetének azon dinamikus-programatikus, ördögi kísértetektől átjárt alfajában, melyet Berlioztól Liszten át Dukasig rajzol meg. Annak ábrázolása pedig valóságos zenetudományi trouvaille, hogy hogyan von le Mahler a *Zauberlehrling*-vonal ördögiességéből szimfonikus-világszínpadai léptékű, összetett zenei-formai következtetéseket. Ehhez a vonalhoz csak azt a megjegyzést fűzöm, hogy a program-scherzo egyik megidézett altípusa, a Mendelssohn-féle tündér-scherzo világa bizonyosan *heimlich* (titkos) ugyan, de nem *unheimlich* (borzongató). Nincs előttem a *Traumdeutung*, de nem hiszem, vagy legalább remélem, hogy Freud tagadná: ritkán, de előfordul, hogy az ember szépet álmodik. Például azt, hogy a tündérek bájos scherzo-táncosnók.

Két záró megjegyzés. Az első maga a banalitás: más zene, más műfaj is lehet *unheimlich*, nem csak a scherzo: nem ismerek mélyebben, varázslatosabban *unheimlich* zenét a *Befejezetlen szimfónia* nyitótételének főtéma-szakaszánál. Schubert is úgy érezhette, ez az *Unheimlichkeit* fokozhatatlan, ezért félbehagyta a scherzo komponálását. A második megjegyzéssel is Schubertnél maradok. Képtelen vagyok a „kísérteties intézményesülésnek” hallani a nagy C-dúr szimfónia

„formailag konzervatív” Scherzóját – valószínűleg Péteri Lóránt sem képes erre, ezért is kerüli a tétel említését a könyvben. Ami az A-dúr Trióban – a beethoveni Hetedik szimfónia scherzo-trióját visszhangozva – a fafúvósok kórusán üzenetet küld, az másik világ, de nem kísértetvilág – nem másvilág. Schumann – akinek felelt érzékét az *unheimlich* iránt senki sem tagadja – a C-dúr szimfónia ismertetésében tudvalévőleg minden második mondatban „soha be nem járt régiókat”, „más, magasabb szférákat”, „mennyei vendéget”, „mennyei hosszúságot” emleget. Az egész mű *himmlisch* – csak a Scherzo formája lenne *unhimmlisch*?

TALLIÁN TIBOR

Kornai János: Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy

TWO ESSAYS ON THE NATURE OF
CAPITALISM

Oxford University Press, 2014. 191 old.

Kornai János nem vette félvállról a (számunkra ismeretlen) kínai közgazdász 1999-es biztatását: „Ideje megírni az új könyvet, a hiány közgazdaságtana helyett immár a többlet közgazdaságtanát.” (51. old.; ahol nincs változás, ott az eredeti 2011-es magyar szöveget idézem az angol nyelvű könyv oldalszámával.) A 2000-es évtized közepén hozzálatott a kapitalizmuskutatáshoz. „Évtizedeken át a szocialista rendszert tanulmányoztam. Munka közben alakult ki a módszertan, amelyet a kutatásaimhoz használtam, és amelyet később »rendszerparadigmának« neveztem el. Kísértést érzek arra, hogy ugyanazt a megközelítést alkalmazzam a kapitalista rendszer vizsgálatában. Sokáig húzódoztam a feladattól, mert úgy gondoltam, hogy a kapitalizmus elemzésére sokkal inkább hivatottak azok, akik kezdettől fogva erre specializálódtak, és több tapasztalatot szereztek a rendszer működéséről. Am éppen a

nyugati világban élő barátok, kollégák biztattak a próbálkozásra. Azzal érveltek, hogy gondolati többletet adhat hozzá a már felhalmozódott tudáshoz az a kutató, aki a szocialista rendszer ismeretében, azzal összehasonlítva tekint a kapitalizmusra.” (Uo.) Döntésével résztvevője lett a kapitalizmus főbb jellemzőiről, kialakulásáról, fejlődési szakaszairól, változásairól, válfajairól két évszázada tartó – és a 2008-as válság után erősen élénkülő – vitának (Jürgen Koczka: *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept. ISHA Newsletter*, 5 [2016. november], 1. szám, 1–7. old.).

Kornai 2010 táján a részeredmények közreadása mellett döntött. „Gyakran elképzelttem, hogy írok egy új, átfogó könyvet, a *Szocialista rendszer* párját, amelyben összegzem mindazt, amit tudok és gondolok a kapitalizmusról. Nincs erőm ehhez.” A bizonyára fájdalmas újratervezés a visszhang és a befogadás szempontjából hatékony döntésnek bizonyult. A Magyarországon 2011-ben megjelent, négy tanulmányt tartalmazó kötetet (Kornai János: *Gondolatok a kapitalizmusról. Négy tanulmány*. Akadémiai, Bp., 2011.) kiadták Lengyelországban, Oroszországban, Vietnamban és Japánban. A recenziókban mért hazai és külföldi visszhang is jelentős. A szerző honlapján 12 magyar nyelvű, 2 oroszról magyarra fordított és egy angol nyelvű ismertetést olvashatunk (<http://www.kornai-janos.hu/Kornai2011%20recenziok.html>).

Az Oxford University Press kötet két tanulmányt tartalmaz a négyből. A szerző, vagy a kiadó válogatása tudatos: mindkét írás kapcsolódik a kapitalista rendszer 2008 utáni állapotáról és túlélési esélyeiről világszerre zajló vitához.

Kornai a magántulajdon túlsúlyán alapuló piacgazdaság *elkötelezett* híve. Innovációtanulmánya azonban nem valamiféle *manifesztum* a kapitalizmus mellett. A közgazdaság-tudomány bevált módszereit alkalmazva összehasonlítja a kapitalista és a szocialista rendszer innovációs teljesítményét: „amellett érvelek, hogy a gyors innováció és a dinamizmus nem véletlenszerű jelenségek, amelyek vagy végbemennek, vagy sem – ellenkezőleg, ezek a kapitalizmus mélyen

gyökerező, rendszerspecifikus tulajdonságai. Ennek ellentétéképpen, a szocialista rendszernek a forradalmian új termékek létrehozására való alkalmatlansága és a technikai haladás más dimenzióiban tapasztalt lassúsága nem valamiféle gazdaságpolitikai hiba következménye, hanem mélyen gyökerezik rendszerspecifikus tulajdonságaiban.” (3. old.)

A két rendszer közötti robusztus teljesítménykülönbséget mutatja az 1917 óta született 89, nagy jelentőségű, forradalmi innovációt tartalmazó tábla. „A felhasználók nagy csoportjai számára jelentős, az emberek többsége és nem csupán a szakértők kis csoportjai által ismert” és „nem a hadsereg által finanszírozott” (9. old.), forradalmian új termékek és technológiák közül mindössze egynek (a szintetikus guminak) a születése köthető a szocialista, jelesül a szovjet gazdasági rendszerhez. Nem kisebb a két rendszer közötti különbség az új termékek, technológiák terjedésének vagy befogadásának sebességében, illetve az első alkalmazók követésének időtartamában sem. Igencsak tanulmányos a polipropilén története, amelyet 1957-ben gyakorlatilag egyszerre találtak fel és kezdtek gyártani Nyugat-Németországban, Olaszországban és az Egyesült Államokban. Nagy-Britanniában két, Franciaországban három, a Szovjetunióban pedig tizenhárom év kellett a termelés elindításához (11. old.). A könyvben szerepel a folyamatos acélöntés esete, aminek aránya 1970-ben a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban egyformán 4 százalék volt, de 17 évvel később a szovjet 16 százalékkal szemben az USA acéliparában már 58 százalékkal részesedett ez a technológia (13. old.).

A nép vagy a szakértők eltérő újítókedve vagy képessége nem magyarázza ezeket az eltéréseket. Kornai több történettel dokumentálja, hogy a szocialista rendszer újítás- és változásellenes feltételei miatt jelentős innovációk rekedtek meg a feltalálás szakaszában. A kényszerített innovációk (Laki Mihály: *Kényszerített innováció. Szociológia*, 1984–85, 1–2. szám, 45–53. old.) pedig a rendszer defektusainak – például a tartós és általános hiánynak – csak részben sikeres ellensúlyozását

szolgálták. A szocialista rendszerből *hiányoztak a kapitalizmus jellegzetes, az innovációs folyamatot létrehozó és gerjesztő vonásai*. Kornai ezek között említi

1. a decentralizált kezdeményezést (nem kell engedély a kísérletezéshez);
2. a sikeres innovációval járó óriási jutalmat;
3. a piaci versenyt;
4. a széles körű szabad kísérletezést és végül
5. a nagy mennyiségű befektetésre váró, lekötetlen szabad tőkét és a finanszírozás rugalmasságát.

A szocialista rendszert ezzel szemben

1. a centralizáció, a bürokratikusan utasítások, engedélyek jellemzik. Ebben a rendszerben
2. a feltaláló semmilyen, vagy csak jelentéktelen jutalomban részesül;
3. nincs verseny a termelők között és az eladók között;
4. a kísérletezésnek igen szűkek a korlátai;
5. nincs felhasználásra váró, lekötetlen, szabad tőke, ezért is merev a beruházások allokációja.

A szocialista rendszer összeomlását követő átmenet éveiben a volt szocialista országokban halványultak, majd eltűntek ezek a jellemzők, és felgyorsult az innovációs folyamat. Itt is létrejöttek forradalmi újítások, piacra léptek innovációra szakosodott kisvállalkozások, felgyorsult az új termékek és eljárások átvétele és terjedése. Az előbbire a Skype-nak észt mérnökök által kifejlesztett szoftverjét és a magyar Graphisoft háromdimenziós épülettervező programját említi a könyv. A gyors terjedését pedig a mobiltelefon, a számítógép és az internet.

A szocialista és a kapitalista rendszer összehasonlítása az innováció elemzésének egyik fontos és eredményes módszere. Észre kell azonban vennünk a gyenge oldalait is. A „létező szocializmus” napjainkban nem világrendszer, hanem csupán néhány, a világ társadalmában, gazdaságában jelentéktelen és extrém országot jelent. Ezért, hogy Kornai a *múltbeli szocializmust hasonlított a akkori, illetve a ma is élő és változó kapitalizmus*hoz. A rendszer látványos zsugorodása valószínűleg nem okoz gondot

a történészeknek, a rendszerváltás kutatóinak (jelenkortörténészeknek), de a kapitalizmus 1989 után lezajló változásait, új jelenségeit elemző szociológusoknak, közgazdászoknak megnehezíti az összehasonlítást. Az új fejlemények, például az élömmunkát tömegesen kiváltó új technológiák, a decentralizált (nap- vagy szél-) energiatermelés társadalmi-gazdasági hatásainak elemzésekor korlátozott eredménnyel kecsegtet a rendszertükrös használata. Más elemzési módszereket célszerű alkalmaznunk akkor is, ha a fejlett piacgazdaságok eltérő innovációs teljesítményét kutatjuk. (A korábban említett 89 forradalmi innováció közül 69 az Egyesült Államokban jött létre!) És akkor is, ha az innovációk keletkezésének, sűrűségének időbeli hullámzását, csomósodásait vizsgáljuk. Újabb írásaiban – például a Piketty könyvéről írt bírálatában –, érzékelve a szocializmussal való összehasonlítás gondjait, már nagyobb hangsúlyt kaptak a kapitalista rendszeren belüli folyamatok (Kornai János: *Milyen is hát a tőke a 21. században? Megjegyzések Piketty könyvéhez. Közgazdasági Szemle, LXII [2015. szeptember], 909–942. old.*).

A tanulmányból is kiderül, hogy a *közép-európai fogyasztók élvezik, használják az innovációs folyamat eredményeit, de a többségük ettől még nem válik a kapitalizmus és a piacgazdaság hívévé*. Hiába az új termékek gyors megjelenése az átmenet országainak a piacán. „Sajnos a kapitalizmusnak ez a jól látható erénye többnyire nem kapja meg azt az elismerést, amit megérdemelne. A legtöbb ember, de még az alternatív rendszerek legtöbb professzionális kutatója is figyelmen kívül hagyja – ezért haragos vagyok, és csalódottnak érzem magam, amikor ezt a mellőzést látom.” (13. old.)

Kornai részletesen dokumentálja, hogy a politikusok és a közgazdász szakma folyamatosan újratermeli és erősíti ezt a felemás viszonyulást. A kapitalizmussal szembeni ambivalencia fontosabb okait azonban a kötet második, *Hiánygazdaság – többletgazdaság* című tanulmányában mutatja be. Valószínűleg ez az el nem készült könyv legfontosabb fejezete, pontosabban e fejezet vázlata,

első változata. Visszatérés a főáramú közgazdaságtant és sztárjait provokáló, és ezzel Kornai János nemzetközi szakmai megítélését gyengítő *Anti-equilibriumhoz* (Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Bp., 2005.). „Most is úgy látom, hogy aggályaim és ellenvetésem indokoltak voltak. Az azóta szerzett ismereteim felhasználásával megpróbálom újra kifejteni mind a kritikai megjegyzéseimet, mind pedig a terminológiai és metodikai ajánlásaimat. Hátha most többre jutok velük.” (70. old.)

Ebben a különös, eklektikus szövegben Kornai nem követi a mainstream folyóiratok közlési szokásait és szabályait. A gazdaságtörténetből vett vagy kreált példák, statisztikák, anekdotikus események, esetek, verbális elméleti állítások, sejtések dokumentálják, bizonyítják, illusztrálják a tanulmány központi gondolatát: „a szocialista rendszer jellegzetes tulajdonsága a hiánygazdaság, a kapitalista rendszeré pedig a többletgazdaság.” (51. old.)

A nem közgazdász olvasó talán nem is tudja, mennyire meghökkenítő és sok szempontból újszerű ez az állítás. A főáramú közgazdaságtan ugyanis – miközben elfogadja, hogy a szocialista gazdaságban tartós és széles körű a hiány, addig a kapitalista gazdaságban „[v]an ugyan fluktuáció az egyensúly körül (most éppen nagy a kilengés), ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly” (52. old.). Kornai szerint viszont: „Létezik-e ott (a piaccon L. M.) egyensúlyi állapot? Erre a kérdésre határozott nimmal felelnék. A valóságos piac, a valóságos koordinációs és allokációs mechanizmusok működésében nincs és nem is lehet nyugalmi állapot. Az egymással versenyző vagy egymással szemben álló erők folytonosan változnak. Éppen a változás a lényeges esemény. Ha netán, véletlenül, egy percre nyugalom lenne, az lényegtelen és véletlen esemény.” (107. old.) *A termék- és szolgáltatáspiaccok túlnyomó többsége a tartós túlkínálat állapotában van a kapitalista rendszerben*. „Lehet, hogy mindegyik termelő és kereskedő külön, saját egyéni érdekeit mérlegelve, úgy gondolja: éppen ekkora készletet, tartalékkapacitást kell tartania. És mégis, az összes raktáron

levő eladható termék és a tartalékkapacitások azonnali igénybevétele nyomán kis késleltetéssel eladható összes termék együttesen több (lényegesen több!), mint amennyit a vevők összesége képes megvenni.” (52. old.)

Kornai fontos felismerése, hogy a *kapitalista rendszer meghatározó tulajdonságai, folyamatai: a monopolisztikus verseny, a kereslet bizonytalansága, az innováció (amikor egymás mellett kapható a kivonuló és a helyére lépő új termék) a gazdaság szereplőit a kereslet tartósan meghaladó termelési és készlet-többletkapacitások előállítására készítik. Túlkínálatot okoznak a volumen függvényében keletkező megtakarítások (skálahozadék) is*. Ilyenkor a fajlagos költségek csökkenése ellensúlyozza az eladatlan készletek és kihasználatlan kapacitások költségeit.

Nemcsak a „kínálati folyamatokat felfelé hajtó”, de a keresletet visszafogó tényezők is hozzájárulnak a tartós túlkínálathoz. Az utóbbiak közül talán a legfontosabb a munkaadó és a munkavállaló érdekellentéte: „a kapitalista piacgazdaságban a bérek elszaladásának kérlelhetetlenül gátat szab a munkaadók ellenérdekeltsége, a munkavállalóknak ez a jövedelmi korlátja végső soron korlátot szab a termelés expanziójának.” (68. old.)

Kornai *Shortage–Surplus* elmélete tehát oksági kapcsolatot mutat ki a rendszer (szocializmus versus kapitalizmus) és a kínálat és kereslet nemcsak hosszabb távon mutatkozó, hanem krónikus eltérése között, mégpedig krónikusan vagy a hiány, vagy a többlet jelenségei dominálnak. A kapitalizmus az üzleti ciklus felmenő ágában is többletgazdaság. Ez eredeti és igen fontos gondolat, amelynek számos lényeges következménye van, a kapitalizmus alaptulajdonságait más megvilágításba helyezi. Ugyancsak új és eredeti gondolat, hogy az áruk és szolgáltatások piacán krónikus állapota és a munkaerőpiac krónikus állapota kapcsolt termék. Ha pl. a szocializmusban áruhiány van, (amit az emberek nagy része bajnak érez), akkor nincs krónikus munkanélküliség (ami a munkavállalók számára előnyös.) Megfordítva: ha a kapitalizmusban árubőség van (amit a fogyasztók nagy része előnyként él meg), akkor bele kell kalkulálni, hogy

a munkaerőpiacon is elkerülhetetlen a többlet (ami a munkavállalók számára kedvezőtlen). Mindkét rendszerben, annak mindkét nagy piacán létezhet többlet és hiány egymás mellett. Az viszont rendszer-specifikus, hogy a hiány vagy a többlet a domináns.

Vajon jelentős hozadékkal kecsegtet, vagy pedig kockázatos az egyensúlyközpontú piacelfogás helyett Kornai „megkutatott” részekből, sejtésekből, hipotetikus állításokból felépített, de mégis konzekvens elmélete alapján kutatni vagy elemezni a kapitalista rendszer eseményeit és folyamatait, bemutatni és értelmezni a többletgazdaság elméletétörténetét?

Különösen, hogy ő figyelmeztet: a többletgazdaság kutatása nem ígér gyors és látványos eredményeket. Rendre hiányoznak a túlkínálat mérését lehetővé tevő statisztikák, felmérések, adatbázisok. Számos esetben az adatgyűjtést és feldolgozást megkönnyítő fogalmak, osztályozások sem állnak rendelkezésünkre. Az adatok értelmezése is komoly nehézségekkel jár. A kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása miatt nehezen mérhető az „igazi kínálat és a valóságos kereslet”. Nehezíti a kutató elemző munkáját, hogy túlkínálati és keresleti jelenségek nemcsak egymás mellett léteznek, de interakció is van közöttük. Mi több: „A túlkínálati jelenségek továbbgyűrűznek, túlkínálati multiplikátorhatás keletkezik.” (78. old.) Még a tiszta, könnyen kezelhető esetekben – piacokon – is nehéz elválasztani a szükséges és a felesleges készleteket és kapacitásokat. Tévútra vezethet a kényszerű, ám jogosulatlan aggregáció. Például: „nem szabad »nettósítani«, azaz a túlkereslet összeállításából levonni a túlkínálat összeállítását.” (85. old.) A második esszé kimutatja, hogy a hiánygazdaságban lehetetlen a hiány egyértelmű mérése, mert a vételi szándék hozzáigazodik a rendelkezésre álló kínálatához. Szimmetrikusan: a többletgazdaságban a fizikailag pillanatnyilag a vevő rendelkezésére álló készlet is felülmúlja a keresletet, de potenciálisan, a többletkapacitások igénybevétele révén még sokkal több árut lehetne kibocsáthatani, ám ettől a korlátozott kereslet tartja vissza. A termel-

si-eladási szándék egyértelmű mérése lehetetlen, mert ezek mentális jelenségek, a reális gazdasági folyamatokban mindig csak a rövidebb oldal mérhető. Ez is eredeti és fontos gondolat. A kielégítetlen kereslet, illetve a kielégítetlen kínálat mérésének lehetetlensége a makroökonomia fontos tételeit kérdőjelezi meg.

A várható hozadék: új, talán szokatlan eredményekre juthatunk, ha „szemüveget cserélünk”, és *figyelembe vesszük „a piac többletgazdasági jellege” által előidézett tartós hatásokat.* Azt például, hogy a többletgazdaságban a termelő-eladó bármennyire próbálja is manipulálni a vevőt, „a kellő készletek és »ugrásra kész«, könnyen mozgósítható kapacitástartalékok jelenléte lehetővé teszi, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban és visszautasítsa azt, ami nem igazán kedvére való” (127. old.).

A kutató-elemző sikeresélyét javítja, ha a hipotéziseinek, kutatási tervének kidolgozásakor figyelembe veszi a többletgazdaság kiiktathatatlan jellemzőit. Hogy „rugalmasabb, működése simább, zökkenő mentesebb, mint a sokkal merevebb, a hiányjelenségek által sokszor megzavart hiánygazdaságé” (12. old.). Ugyanez áll a gazdasági szereplők közötti koordinációra. A gyors adaptáció hozzájárul a kapitalista rendszer termelékenységének növekedéséhez. „Ám a tárgyilagosság szellemében hozzá kell tenni: az olajozottság érdekében nagy tőkét kell lekötöni készletek és kihasználatlan kapacitások formájában.” (139. old.)

A többletgazdaság tartós és kiküszöbölhetetlen árnyoldalaira is figyelni kell a kutatási terv összeállításakor. Hogy itt „nyíltan jelentkezik a jövedelem és a vagyon elosztásának egyenlőtlensége” (129. old.). Hogy tartósan jelen van a korrupció, ám az irány más, mint a hiánygazdaságban. Az utóbbiban „a vevő próbálja sokféle módon, köztük korrupciós eszközökkel is befolyásolni az eladót. Többletgazdaságban fordított az irány: az eladó használ egyebek mellett korrupciós eszközöket a vevő megnyerésére.” (132. old.)

Az első tanulmányban tárgyalt innováció is a többletgazdaság kiiktathatatlan jellemzője. A túlkínálat nélkül nemcsak az innovációs nyomás

szűnik meg, *de a piac is másként működik. Elveszti dinamikáját, és az eladók túlhatalmán alapuló kényszer intézménye lesz.* Hiszen „ha nincs többlet, akkor az eladók között nincs verseny” (126. old.).

A firenzei Galleria dell'Accademia-ban minden napszakban rengengeten nézik Michelangelo *Dávidját*. Nagy, reprezentatív csarnokban áll, sokfelől csodálhatjuk a harmonikus arányokat. Fantasztikus szobor, ám az egyik melléktérben álló négy rabszolgatorzó, az arány- és súlypontproblémák miatt, vagy a művész szeszélyéből félbemaradt művek drámája, a befejezetlenség kínálta interpretációs lehetőségek átgondolása és átélése nélkül aligha értjük a szobrászat nehézségeit és kockázatait.

LAKI MIHÁLY

Csukovits Enikő Magyarországról és a magyarokról

NYUGAT-EURÓPA MAGYAR-KÉPE A
KÖZÉPKORBAN

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 307 old., 3000 Ft

E könyv témája mindig is foglalkoztatta a magyar történetírást, és körülötte a közelmúltban újra megélnékültek a kutatások, de monografikus feldolgozás – a számos részeredmény ellenére – eddig még nem született róla. Csukovits Enikő erre vállalkozott, és ehhez egy széles körű anyaggyűjtés nyomán új szempontú tematikus rendszerezéssel lát hozzá. Hogy a Magyarországról alkotott kép megfelelő kontextusba kerüljön, áttekinti az európai „földrajzi megismerés” alakulását az antik kezdetektől a középkor végéig. Ezután pedig részletesen számba veszi és rendszerezi mindazokat a történelmi forrásokat, amelyek a „külföld”, pontosabban a „Nyugat” Magyarországról alkotott – változatos részletességű, pontosságú – ismereteiről tanúskodnak. A könyv elemzése erre a talapzatra épülnek. Öt kérdéskört tárgyal, minden eset-

ben néhány reprezentatív példa vizsgálatával: 1. Magyarország helye a középkori Európában (a T-O térképek, illetve két késő középkori földrajzi leírás alapján); 2. a magyar királyok megítélése (három kiválasztott uralkodó, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás egy-egy jellegzetes forráscsoport tükrében); 3. Magyarország mint ellenség: négy elhúzódó háborús konfliktus (a velencei, a nápolyi a török és az osztrák háborúk) néhány kiválasztott forrás leírásában; 4. a Magyarország népeiről és a magyarokról mondott ítéletek a verses jellemzésekben, valamint a követek és az utazók beszámolóiban; 5. két nagy korabeli könyvtár magyar vonatkozású ismeretanyaga.

Csukovits Enikő a két legendás antik utazó, Odüsszeusz és Nagy Sándor történetével és annak középkori visszhangjával kezdi áttekintését. A tömör, informatív leírást gondosan összeválogatott nemzetközi szakirodalom, a korszerű forráskiadások mellett a magyar fordítások és – ahol lehet – a klasszikusokra utaló magyar adatok egészítik ki: az Odüsszeuszra utaló Janus Pannonius és további reneszánsz kori magyar szerzők idézetei. A források, adatsorok prezentációjának ez a rendszere jellemzi az egész könyvet. A földrajzi gondolkodás ókori kezdeteinek (Sztrabón, Pomponius Mela, Plinius, Ptolemaiosz, Solinus) bemutatása nyomán olyan területet érint, a középkori turizmus első formájának számító zarándoklatokét, amelynek Csukovits Enikő jelenleg egyik legjobb magyar szakértője (a *Középkori magyar zarándokok* című monográfiája 2003-ban jelent meg – a legújabb összefoglalás e tárgyban – Fedeles Tamástól az: „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban* [Kronosz, Pécs, 2015.] – Csukovits itt ismertetett könyvével egy időben látott napvilágot). A zarándok útikalauzokat a „fegyveres zarándoklat”, a kereszties hadjáratok irodalmának elemzése követi, s az ennek nyomában bekövetkező robbanásszerű gyarapodás a kor földrajzi ismereteiben, amely megnyitja a kaput a mesés Kelet felfedezéséhez, a domonkos és ferences misszionáriusok, köztük Julianus barát felfedezőútjához, vagy később Marco Polo utazásaihoz. A

késő középkori, csodákkal kiszínezett utazásirodalom (János pap országa, Mandeville utazásai) után megérkezünk a modern földrajzi szemlélet megalapozóihoz, Pierre d’Ailly, Guillaume Fillastre és Aeneas Silvius Piccolomini munkáihoz.

Nem folytatom ilyen részleteséggel Csukovits könyvének bemutatását, csak érzékeltetni szeretném az itt megismerhető kép gazdagságát. Néhány apró kiegészítés jut csak eszembe, amit még talán érdemes lett volna bevenni. Odüsszeusz utazásának számtalan rekonstrukcióját áttekintette Armin Wolf és Hans Helmut Wolf (*Die wirkliche Reise des Odysseus. Zur Rekonstruktion des homerischen Weltbildes*. München, 1990.), és Umberto Eco a közelmúltban magyarul is megjelent könyve (*A legendás földek és helyek története*. Európa, Bp., 2013.). Az utóbbiban sok érdekes eszmefuttatás és adatsor található a Csukovits által is tárgyalt földrajz-történeti szereplőkről, egyebek között Odüsszeusz és Nagy Sándor utazásai-ról. A XIII. századi „nyitással” Kelet felé a pogány kunok megtérítésének koldulórendi szereplőivel kapcsolatban érdemes lett volna felhasználnia Berend Nóra nemrég magyarra is lefordított könyvét (*A kereszténység kapuja. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori magyar királyságban, 1000 k – 1300 k*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.).

A Magyarország-képre vonatkozó források számbavétele szintén alapos munka. Csukovits itt támaszkodni tudott az elődök – Pór Antal, Balogh István, Eckhardt Sándor, Gombos F. Albin, Csernus Sándor – adatgyűjtésére. Ugyanakkor jelentős számú, eddig ilyen összefüggésben még nem vizsgált szöveggel – zarándokbeszámolókkal, kisebb krónikák sorával, követjelentésekkel, földrajzi leírásokkal – dúsította mindent, elsősorban a középkor utolsó két évszázadából. Bár az imponáns adat-tömeg természetesen még ennél is tovább szaporítható, Csukovits gyűjtése a jelenlegi tudásunk megbízható összegzése, amit csak elenyésző számú további adattal lehetne kiegészíteni. Megfontolásra javaslom például a következőket: Attila magyarokhoz kapcsolt középkori mítoszával kapcsol-

latban (68. old.) Eckhart klasszikus tanulmánya mellett érdemes forgatni a Franz H. Bäuml és Birnbaum Marianna által kiadott kötetet (*Attila. The Man and His Image*. Corvina, Bp., 1993.); a pápai legátusoknál (96. old.) Kiss Gergely és Barabás Gábor tanulmányait; a budai olasz kereskedőkolóniával kapcsolatban (101–102. old.) Prajda Katalin és Arany Krisztina újabb kutatásait.

Lássuk most már, milyen megállapításokat tett Csukovits Enikő az összegyűjtött földrajzi és történelmi források alapján, mit mutattak meg a „Magyarország változó tükörben” címmel összefoglalt részvizsgálatok!

Elsőként Magyarország feltüntetését (vagy hiányát) veti össze a középkorban szokásos T-O térképeken más nemzetek pozíciójával, hogy választ kapjon arra, hol helyezkedett el az európai nemzetek „rangsorában”, mennyire tartották jelentősnek, hogy a korlátozott helyen kiírják a nevét. (A kör alakú T-O térképeket egy T betűre emlékeztető, folyókat szimbolizáló vastag vonal osztja három részre: a T vízszintes szára fölött Ázsia, a függőleges szártól balra Európa és jobbra Afrika található.) E kérdés körben Csukovits figyelemre méltó kutatást folytatott: a függelékben 25 olyan *mappa mundi* hivatkozását gyűjtötte össze, ahol szerepel *Ungaria/Hungaria*, illetve *Pannonia*, megállapítva, hogy ez a szám „többszöröse Kelet-Európa egyéb országai említésének” (128. old.). Ezután gondos kritikai mérlegeléssel dönti el, mekkora jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a megfigyelésnek. Csukovits gyűjtéséhez hozzáfűzhető, hogy a *mappae mundi* tárgyában újabban Felicitas Schmierer folytat nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat, akinek megfigyelései az *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13–15. Jahrhundert* (Thorbecke, Sigmaringen, 1994.) című könyvében és az azóta folytatott kutatásaiban hasznos szempontokkal és adatokkal egészíthetik ki a Csukovits által tárgyalt témákat; a közelmúltban jelent meg két fontos összefoglaló munka Keith D. Lilley szerkesztésében (*Mapping Medieval Geographies. Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300–*

1600. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.) és Marcia Kupfer tollából (*Mapping Medieval Geographies. Cartography, theology and dilectio speculationis*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.).

Ugyanennek a problémának, a Magyarország jelentőségéről alkotott képnek a megközelítésére a második körben Csukovits egy névtelen francia domonkos barát 1308-ban írt *Descriptio Europae Orientalis* című művét veszi szemügyre, amelyet IV. (Szép) Fülöp francia király testvéröccse, Valois Károly (sikertelen) bizánci trónszerzési kísérletével és egy ezzel kapcsolatos keresztben hadjárat tervével összefüggésben készíthettek. (Ezzel az eseménysorral kapcsolatban egyébként fel lehetett volna használni Elisabeth Malamut tanulmányát a 2007-es szegedi, az Anjou-diplomáciáról rendezett francia–magyar konferencia anyagából: Byzance, Serbie et les Angevins de 1308 à 1366 et le bouleversement de l'échiquier géopolitique dans l'Orient chrétien. In: Kordé, Zoltán – Petrovics, István (éd.): *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest 13–16 septembre 2007*. Roma–Szeged, 2010. 141–154. old.) A *Descriptio* jól ismert forrás a magyar és a nemzetközi historiográfiában, Csukovits elemzése annyiban kíván újat nyújtani, hogy összehasonlítja a leírásban szereplő különböző országok értékelését, és ebben a viszonyrendszerben próbálja kirajzolni Magyarország pozícióját. Megállapítja, hogy egy ilyen összevetésben a gyakori hivatkozás jelzi igazán azt a jelentőséget, amelyet a szerzők az országnak tulajdonítottak, vagyis hogy „egyike a világ legnagyobb országainak” (135. old.). A harmadik esettanulmány a második meghosszabbítása: Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa) két részből álló geográfiai-történeti főműve, a *Cosmographia* második, *De Europa* című, 1490-ben megjelent kötetében a Magyarországról szóló részek európai összehasonlító elemzése. Csukovits az előzőhöz hasonló, azt meg is erősítő konklúziója: „Magyarország a kontinens vezető országaival azonos súllyal szerepelt valamennyi forrásunkban.” (143. old.)

A középkorban egy ország jelentőségét gyakran egy-egy nagy uralkodó hírneve alapján ítélték meg. Ez indokolja a vizsgálódás második körét, melyben Csukovits – történelmi érdeklődésének megfelelően – három késő középkori uralkodó, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás reputációját veszi szemügyre, egy-egy jellegzetes forráscsoport alapján (utalva más, hasonlóan fontos, a „külföld” által is sokat emlegetett uralkodók, például Szent István európai hírnevére is). I. (Nagy) Lajos megítélésének megismerésére egy Kardos Tibor óta sokat tanulmányozott, újabban kritikai kiadásban is hozzáférhető forráscsoport, a firenzei kancellária hivatalos levelezése ad lehetőséget, mindenekelőtt a híres humanista kancellár, Coluccio Salutati szövegei, valamint a *Villani-krónika* bejegyzései. Zsigmond császár jellemzésére az Aeneas Sylvius Piccolomini által rajzolt portré szolgál támaszul (a *De viris illustribus* öt ábrázolja elsőként a sorban), míg Mátyás király hírnevét – szellemes ötlettel – a XVI. századi itáliai novellairó domonkos szerzetes, Matteo Bandello két novellája alapján mutatja be. Végül egy elképzelt magyar uralkodó, a XV. század végi francia lovagregényhős, Charles de Hongrie portréja szolgál támpontként a magyar uralkodó státusának kortárs európai értékeléséhez. Forráskiválasztását Csukovits minden esetben külön-külön is indokolja. Ez az összeállítás nemcsak szórakoztató, de leleményes és újszerű is: a kortárs ítéletalkotás olyan forrásait használja ki, melyek egy-egy sajátos nézőpontot, szempontrendszert mutatnak fel.

Ezen a ponton mégis maradt némi hiányérzetem. Egyrészt a szerző több figyelmet szentelhetett volna e műfajok sajátos optikájának, sztereotípiáinak. A humanista levelezés témaköre hasonló intenzitással kutatott nemzetközi tudományterület, mint például a már említett „mappae mundi”: olyan jelentős szerzők foglalkoznak vele, mint Anthony Grafton, Claudio Guillén, Lisa Jardine – a közelmúltban itthon Almási Gábor készített róla jó összefoglalást *Humanistic Letter-Writing* címmel (*European History Online* [EGO], published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. [ego.eu/almasig-2010-en\). Hasonlóképp önálló, Ciceróra visszamenő műfaj a „de viris illustribus” gyűjteményké, amit Csukovits jelez is, de nem foglalkozik a műfaj sajátos ábrázolási módjával, szakirodalmával, ahogy a novellaműfajával sem Bandello kapcsán; megelégszik az ott olvasható leírások bemutatásával, más történeti forrásokkal történő összehasonlításával.](http://www.ieg-</p>
</div>
<div data-bbox=)

Másrészt, miközben Csukovits megpróbálja e jelentős uralkodók európai hírnevét egy-egy sajátos, eddig ilyen kontextusban nem használt forráscsoport segítségével megvilágítani, szükség lett volna az itt kapottnál részletesebb összképre is, ahová beilleszthetjük ezt az információt – enélkül a végkövetkeztetés nem elég hangsúlyos e királyok „egyértelműen komoly tekintélyéről” (174. old.). Nagy Lajos esetében a firenzei nézőpont mellett érdemes lett volna utalni a nápolyi vagy a velencei véleményekre (amit csak részben pótol a következő fejezetben e két miliőről olvasható, nem Lajos-szempontrú elemzés). A Nagy Lajos itáliai megítéléséről rajzolható képet sok mindennel gazdagíthatta volna az a forráscsoport is, amely Giannino di Guccio 1359-es budai tartózkodásáról maradt fenn. E sienai polgárcsaládból származó, de magát „elcserélt gyermeknek”, valójában az utolsó Capeting-leszármazottnak hirdető francia trónkövetelő Budára jöve Nagy Lajos segítségét próbálta – eredménytelenül – elnyerni a francia trón megszerzéséhez. (Vö. Pór Antal: Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guccio, francia trónkövetelőhöz. *Értekezések a történettudományok köréből*, XV. köt. [1892], 9. szám; Tommaso di Carpegna Falconieri: *L'uomo che si credeva re di Francia. Una storia medievale*. Laterza, Roma–Bari, 2005.) Az itáliai kép mellett pedig érdemes lett volna felvillantani, legalább egy-két szintetikus áttekintésre hivatkozva (pl. S. B. Vardy – G. Grosschmid – L. S. Domokos [eds.]: *Louis the Great. King of Hungary and Poland*. Boulder, 1986.), hogy mit tudunk Nagy Lajos távolabbi nyugat-európai vagy közlelbi közép-európai (csehországi és lengyelországi) híreről.

Zsigmondról és Mátyásról is hasonló dolgokat lehetne említeni.

Az előbbivel kapcsolatban Csukovits jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy Aeneas Sylvius Piccolomininél összemósodik a német király, a német-római császár és a magyar király képe (nem is beszélve cseh királyi rangjáról!) (154–159. old.), de ezek után megelégszik annak hangsúlyozásával, hogy „magyar királyi címéről sehol nem feledkeztek meg”, s hogy „legszorosabban Magyarországhoz kötődött”. A könyv argumentuma szempontjából érdekesebb lett volna Aeneas Sylvius Piccolomini róla alkotott képét nemcsak Thuróczyval, hanem cseh, német, francia, olasz forrásokkal vagy a két egyetemes zsinat, Konstanz és Basel híradásaival is egybevetni – vagy akár csak vázlatosan utalni rájuk (erre jó anyagot adhatott volna a Jozef Macek, Marosi Ernő és Ferdinand Seibt által kiadott tanulmánykötet: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437*. Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1984.; valamint a 2005–2006-os kiállításkatalógusok és konferenciakötetek). Mátyásról a 2008-as magyarországi monstre konferenciák szintén bőséges további hivatkozási rendszert kínálhattak volna a Bandello-szövegekből kibontott uralkodóképek kontextualizálásához. (Magyarországi Károlyi irodalmi alakjával kapcsolatban csak egy bibliográfiai adat: a magyar királyi származás „mesés” toposzával foglalkozó Falvai Dávid ott idézett tanulmánya időközben alaposan kibővített formában megjelent könyv alakban: *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben*. ELTE BTK Olasz Nyelv és Irod. Tansz., Bp., 2012.)

A vizsgálódás harmadik köre, a „Magyarország mint ellenség” hasonló erényeket mutat, mint a megelőző részek: egy-egy jól kiválasztott krónika vagy azok csoportja négy különböző hadszíntéren négy különböző oldalról mutatja be a XIV–XV. század során szinte folyamatosan háborúskodó magyarokat. Két – magyar vonatkozásban még nemigen hasznosított – velencei krónika, Enrico Dandolo és Giorgio Dolfin a Velencével folyó XIV. századi háborúskodás folyamán alakuló véleményekről ad képet (együttal újabb értékes adatokat szolgáltatva a magyarokkal is egybekapcsolt Attila-

mítoszok itáliai alakulásáról és a Zára birtoklásáért folytatott elhúzódozó harcokról). A nápolyi küzdelmek kapcsán Csukovits Domenico da Gravina – már Arany János, Miskolczy István és Bellér Béla által is kiaknázott – krónikájának adatgazdag leírásait használja, joggal állítva párhuzamba ezt a leírást a majdnem kortárs Jean Froissart művével (azzal a jelentős különbséggel, hogy Domenico da Gravina műve sok évszázadon át ismeretlen maradt). Az 1440 körüli al-dunai törökellenes harcokról szólva Csukovits a burgundiai Jehan de Wavrin – Kropf Lajos és Nicolae Iorga óta a magyar és a román történetírás által nagy becsben tartott – krónikájára támaszkodik, amelyet a közelmúltban Csernus Sándor is feldolgozott. Mátyás király idejének ausztriai háborúskodásairól pedig Jakob Unrest krónikája alapján fest képet. Ezekben az elemzésekben a szerző mindvégig arra törekszik, hogy a sztereotípiák mögé lásson, számba veszi a krónikások – szövetségesi vagy ellenséges viszonyuk által meghatározott – pozitív és negatív reakcióit, leírásait, és folyamatos kritikai mérlegeléssel próbál közelíteni egy objektívnek mondható képhez.

A monográfia tulajdonképpen témafelvetéséhez a negyedik témakör jut a legközelebb, mely a „Magyarország népeiről”, sokféleségükről a „külföldiek” által alkotott kép rövid (talán túl rövid) felvillantása után a „magyarokról” kialakított nemzetkarakterológiai sztereotípiákat elemzi. Teszi ezt két forrás csoport, a Hans Walther által összegyűjtött „verses mondókák”, valamint a Mohács előtti évek kivételesen gazdag (nemzetkarakterológiai eszmefuttatásokban is bővelkedő) velencei követjelentései alapján. A nemzeti előítéletek történetének kérdésében Ludwig Schmutz, Szűcs Jenő és Kristó Gyula szélesebb középkori perspektívákat felvillantó kutatásaira támaszkodik. Ismét fontos Csukovits értékelése: a XII. századi Freisingi Ottónál felbukkanó és egyes középkori követjelentésekben újra előkerülő negatív jellemzéseket, melyek az irigylésre méltón gazdag ország lakóit hitszegő, csalárd, viszálykodó népek bélyegzik, szembeesíti a pozitívabb véleményekkel, megkeresi a XIV–XV.

századi jellemzések közös elemeit, és konstatálja, hogy a kibontakozó kép, a „kemény, harcias, kicsit durva nép” (222. old.) nem is állt oly távol attól az önképtől, amelyet például Werbőczy hangoztatott a *Hármaskönyv* konklúziójában.

Ma is tanulságos elolvasni, hogy egyes velencei követek milyen lesújtó véleményt alakítottak ki a magyarokról. Francesco Massaro például 1523-ban így ír:

„A magyarok általában a világ legrosszabb fajtája. Nem szeretnek és nem becsülnék egyetlen nemzetet sem a világon, s egymást sem szeretik. Mindenki a maga kényelmére gondol, lopják a közt és kevesen törődnek vele. Egymás közt oly titkos gyűlöletet és ellenségeskedést táplálnak, hogy szinte hihetetlen, és dacára ennek, mindennap váltakozva együtt étkeznek, s testvéreknek hinné őket az ember. Nincs náluk igazság és nincsen igazságtalanság, amit – ha hárman-négyen fizetnek – ne lehessen kieszközölni. Nincs semmi engedelmesség közöttük, büszkék és arrogánsak, s nem tudnak sem uralkodni, sem kormányozni, sem nem fogadnak el tanácsot olyantól, aki ért hozzá. Mindig dicsekednek saját dolgaikkal, mindig készek valamit megfogadni, de igen késedelmesek a végrehajtásban. Kevés dologgal foglalkoznak, kivéve a dőzsölést és a köznek meglopását. Ebben nagyon serények, az urak az okai minden bajnak, a nemesek – akiknek száma 43 ezer – tartják a kezükben az állami hatalmat. Azonban mindig viszálykodnak egymással, ravaszsággal, tettetéssel és csalással járnak el. A velük való tárgyalásokban igen óvatosságnak kell lenni, a magyarok a világnak salakja (*la fece del mondo*).” (220–221. old.)

A vizsgálódás utolsó köre két nagy könyvtár Magyarországra vonatkozó ismeretanyagának számbavétele: a kortárs burgundi udvari könyvtár és a valamivel későbbi állapotot tükröző csehországi német származású, de Magyarországon élő Hans Dernschwam könyvtára. A megközelítés szempontja leleményes: szükség van a könyv eddig bemutatott elemzéseiből kibontakozó kép bizonyos korrekciójára, mert az ezekben elemzett források jelentős része a korban nem

volt széles körben hozzáférhető, olykor egyáltalán nem. A bennük leírtak tükrözték ugyan a szerzőik gondolkodását, de hatni nem mindig hatottak. Ahhoz, hogy tudjuk, milyen alapokból építkezhetett egy-egy meghatározott kör ismerete Magyarországról, meg kell vizsgálni, hogy a legjobb könyvtárakban mi állt az olvasók rendelkezésére. Megtudjuk: hiába érdeklődtek intenzíven – törökellenes keresztveszterveik jegyében – a burgundi hercegek Magyarország iránt, kevés ismeretük lehetett róla – amúgy kitűnő – könyvtárukból. Hans Dernschwam könyvtárának ehhez képest imponáló gazdagsága pedig nemcsak a „helybéli” fokozott érdeklődését jelzi, hanem mindenekelőtt az ismeretanyag (benn az antik, középkori és reneszánsz geográfia) kiszélesedését, ami csak a könyvnyomtatás felfedezése után vált lehetségessé.

A könyv eredményeit az összefoglalás szintetikus történeti narratívába rendezi: hogyan alakult a honfoglaló „pogány” magyarokról alkotott – szélsőségesen negatív – kép a XI–XIII. századi ambivalens megítélések nyomán a középkor utolsó századaiban. Megállapítja, hogy ad hoc jellegű, nem összegződő tudásra tehetett csak szert „a kontinens nyugati felének lakója” még a késő középkorban is, amit azután csak a XV. századtól kezdve rendszereznek olyan igényesebb leíró geográfiai-történeti munkák, mint Aeneas Sylvius Piccolomini vagy Petrus Ransanus művei. Végül az ország értékelésének tragikus aktualitást ad a török veszély, majd a mohácsi katasztrófa. Bemutatja, hogy az alkalmankénti negatív értéktételek ellenére az összkép alapvetően pozitív, mely kiemeli az ország gazdagságát, egyes uralkodók nagy hatalmát és a magyar katonák harci erejét.

E rövid ismertetés végén térjünk vissza a mű egészének fogalmi kereteire és néhány továbbgondolási lehetőségre.

Az első általánosabb gondolat: mit értsünk Nyugat-Európán? A könyv címének ez az eleme semmilyen formában nem tér vissza a szövegben magában, sem a középkori Európa-gondolatról, vagy azon belül a Nyugat-Európa (*Europa Occidens*) fogalmáról született tengernyi szak-

irodalomra való bármiféle utalásban, sem azoknak a forrásoknak a területi megoszlásában, amelyek elemzésével Csukovits Enikő bemutatja a „magyar-kép” középkori alakulását. Ami az utóbbi problémát illeti, lehetne reklamálni: hol vannak az angol vélemények (Laszlovszky József, Bárány Attila és Papp Zsuzsanna könyve, az *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban* [Máriabesnyő, Attraktor, 2008.] bekerült ugyan az irodalomjegyzékbe, de nemigen hasznosult), vagy hol vannak a spanyolok (amiről Gábrriel Asztrik, majd Vajay Szabolcs írt annak idején), vagy Németalföld, vagy a szélesebben értelmezett német föld képviselői? Pedig épp a könyvben tárgyalt korban, a konstanzi és a baseli zsinatokon kezd körvonalazódni egy olyan nagyobb nyilvános tér, amelyben már valóban értelmezni lehetne azt, hogy Nyugat-Európa egyféle véleményalkotó közösség, amelynek az itt felsoroltak mind fontos részei. Ide tartozna a skandináv Észak is: Svédország, Dánia, Norvégia. Lehet, hogy nem igazán jogosult a források e szélesebb körét számon kérni a monográfián, mely bevallottan egy szűkebb, logikusabb, konzisztens egység bemutatására törekszik: azokéra, akik Magyarország nyugati és délnyugati szomszédjaként valóban közelebbi kapcsolatban voltak vele, és ezért is lehetett mértékadó a róla alkotott véleményük – a távolabbi „Nyugat” részeként egyedül Franciaország csatlakozik ehhez az együtteshez. Akkor viszont talán érdemes lett volna más címet adni a könyvnek.

Annál is inkább, mert ami a Nyugat–Kelet megkülönböztetést (és esetleg Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa ezen belüli különválasztását) illeti, ennek nemcsak historiográfiai jelentősége van, de ki kell hatnia az elemzés szempontrendszerére is. A magyarokról alkotott véleményekben, az őket barbárnak, civilizálatlannak tartó „nyugati” utazók kritikus szavaiban ugyanis – ha innen nézzük – közrejátszhatott az a megfontolás is, ami a magyarok „durvaságát” annak tudta be, hogy ők a „keleti” (hun, szitty) barbárság képviselői – mint magukról mondták is –, és hogy Európa határvidékén élnek, ahova a civilizáció és a kereszténység megkés-

ve érkezett el nyugatról, és még nem eléggé hatotta át a társadalmukat. Ennek a problémakörnek nem sok nyoma van a könyvben. Azért, mert nem is volt ilyen középkori vélemény Csukovits Enikő szerint? Ez is érdekes eredmény lehetne, ha a gondolat felvetődne. Persze azt is meg tudom érteni, ha idegenkedik ettől a – többek között Szűcs Jenőre visszavezethető, bizonyos értelemben evolucionista – gondolatkörtől, ha itt nem kíván belebonyolódni. Ebben az esetben valóban ki kellett volna hagyni Nyugat-Európát a címből. E megfontolásra érdemes lett volna egy második körben Magyarország északi, keleti, délkeleti szomszédjait (cseheket, lengyeleket, románokat, bolgárokat, görögöket, sőt: törököket) bevonni egy ilyen szempontú vizsgálatba.

Egy utolsó probléma: hol maradt a „magyar-kép”-ből a kép? A könyv címlapján reprodukált és az előszóban idézett XIV. századi strasbourgi falképet leszámítva, miközben a szöveges forrásokból figyelemre méltóan sokszínű és gazdag választékot von be vizsgálatába, a képi forrásokra nem terjed ki a monográfia figyelme. Pedig a képi ábrázolás a geográfiai munkák, térképek egyik lételeme, ezen túl a nemzeti sztereotípiák egyik megnyilvánulási módja is, a fiziognómiától a viseletig, a női szépség megnyilvánulásaitól a harcosok fegyverzetéig. Csak egy példa: mennyivel teljesebb lehetett volna Zsigmond király jellemzése, ha a róla született leírások mellé odakerülnek a róla készült portrék is!

Hiba lenne azonban egy kiváló munkán azt számon kérni, amivel nem kívánt foglalkozni. Befejezésül ezért visszatérnék a mű erényeire. Csukovits Enikő a magyar történeti kutatás egy fontos, sokat művelt területén, impozáns mennyiségű új forrásanyag összegyűjtésével és új szempontrendszer szerinti elemzésével első ízben tárgyalta szintetikus módon e problémakört. Az olasz, francia, osztrák és német források legfrissebb kritikai kiadásain, valamint a hazai és nemzetközi tudományosság mértékadó munkáin alapuló elemzései mintaszerűen kritikus és kiegyensúlyozott következtetésekhez vezettek.

Deák Ágnes: „Zsandáros és policzájós idők”

ÁLLAMRENDŐRSÉG MAGYARORSZÁGON,
1849–1867

Osiris, Bp., 2015. 662 old., 3980 Ft

A terjedelmes monográfia több mint másfél évtizedes kutatómunka összegzése. A kutatást Deák Ágnes, nagyon is ésszerű megfontolásokból, az első, kiváló és méltán sokszor hivatkozott monográfiája („*Nemzeti egyenjogúsítás*”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp., 2000) elkészítéséhez végzett kutatásokkal párhuzamosan kezdte meg. A témába vágó első közleménye tizennyolc évvel ezelőtt jelent meg, amelyet további tanulmányok, közlemények és egy kismonográfia követett, összesen több mint egy tucat publikáció. Eközben angol nyelven monografikus összefoglalást jelentetett meg az 1849 és 1867 közötti időszakról (*From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise. 1849–1867*. Highland Lakes, 2008), amelynek legfőbb tanulságait egyben egy a nagyközönségnek szánt sorozat általa írott kötetében is közzétette. Jelenleg Deák Ágnes a magyar historiográfiában összefoglalóan leginkább az abszolutizmus vagy az önkényuralom korának nevezett, újabban mindinkább a kutatók érdeklődésének homlokterébe kerülő korszak legeredményesebb kutatója és legjobb ismerője – és akkor még nem is említettem életrajzi összefoglalását, szövegkiadását és tanulmányait Deák Ferenc 1849 utáni pályájáról.

A kutatás és a könyv tárgya, korabeli szakkifejezéssel élve, az államrendőrség magyarországi működése. Az „államrendőrség” *terminus technicus*nak vagy színönimáinak, a magasabb vagy titkos rendőrségnek leginkább az 1945 utáni államvédelmi, állambiztonsági vagy politikai rendőrség szakkifejezés felel meg: tehát elsősorban az ún. belső ellenség megfigyelését és felszámolását végző szervezetet jelöli, de fel-

öleli a hírszerzéssel, illetve a kémelhárítással kapcsolatos tevékenységet és apparátusokat is. Magyarországon a szerző az 1849 és 1867 közötti szűkebb Magyarországot (az ún. Magyarokoronaországot, Magyarországot, majd Magyar Királyságot) érti, de (a Katonai Határvidék kivételével) kitekint a magyar korona többi, ekkor külön kormányzott országára, sőt a Habsburg-birodalom nyugati és északi területeire is.

Szerző rendkívül széleskörű leltári (és könyvtári) kutatásokat folytatott. A forrás- és irodalomjegyzék kilenc közzüjteményt sorol fel, három-három bécsi, illetve budapesti leltártár 29, illetve 46 fondját vagy állagát. Közülük a legfontosabbnak a bécsi (közös) külügyminisztérium Informationsbüro címmel a kiegyezés után létrehozott irategyüttese bizonyult, amely az 1849 után államrendőrségi tevékenységet végző szervek legfontosabb iratait tartalmazza. Ezek az iratok tehát fennmaradtak, míg az 1848-ig működő elődszervezet iratainak nagyobb része 1927 júliusában a híres *Justizpalastbrand*nak esett áldozatul. Az 1849 utáni időszak kutatói annyiban is szerencsésebbnek mondhatják magukat, hogy a bécsi hatóságok mellett magyarországi szervek (a III. hadsereg-parancsnokság, a kormányzóság, majd a Helytartótanács) is foglalkoztak titkos adatgyűjtéssel, s az így keletkezett iratok, ha töredékesen és megcsonkítva is, szintén ránk maradtak. Az 1848 előtti hatóság működésének, a titkos hálózat felépítésének, állományának és tevékenységének a feltárása tehát jóval körülményesebb, ezzel szemben a kutatók egy speciális forrástípus segítségével teljes vagy csaknem teljes képet alkothatnak a birodalmi kormányzathoz befutó bizalmas jelentésekről. A bécsi információs iroda magyar-erdélyi osztálya által a legszűkebb birodalmi vezetés számára 1837 tavasza és 1847 vége között hetente vagy hetente két alkalommal néhány példányban összeállított jegyzőkönyvek (*Informationsprotokolle*) leginkább a késői Kádár-korszak napi operatív információs jelentéseivel (NOIJ) állíthatók párhuzamba: ilyen jellegű összesítés viszont az 1849 utáni korszak kutatóinak nem áll rendelkezésére.

A magyar állam- és nemzetközponit történetírás hosszú ideig vonakodott a könyvben tárgyalt korszak kutatásától, mivel az újkori magyar történelem egyik mélypontjának tekintette. Sashegyi Oszkár ezelőtt fél évszázaddal alapvetően és maig érvényesen mutatta be a sűrűn bekövetkező változásokat az akkori közigazgatásban, egyes részleteiben azonban még az sem igazodik el egykönnyen, aki valamelyik időben közeli korszak talán tájékozott kutatójának hiszi magát, vagy oktatnia is kell e korszak történetét. Deák Ágnes jártassága e téren egyedülálló, és biztos kézzel igazítja el az olvasót a korabeli igazgatás- és szervtörténet útvesztőiben.

A könyv törzsét a bevezetést követően tizenkét fő fejezet alkotja, majd a főszöveg az összegzéssel zárul. Az első fejezet a birodalmi államrendőrség 1849 előtti tevékenységét tárgyalja, a második a köztörténetbe, illetve az általános igazgatástörténetbe ágyazva a rendfenntartó szervezetek működését 1849 és 1867 között. A következő négy fejezet elrendezése a kronologikus elvet követi: egy-egy fejezet tárgyalja az Alexander Bach belügyminiszter, majd a Johann Kempen báró rendőrminiszter által irányított szervezet működését, ezután az államrendőrség tevékenységének bemutatása következik a Habsburg-birodalom 1860–1861. évi válsága, majd a provizorium idején, egészen a kiegyezésig. Már korábban is sok szó esik az ügynökökről, pontosabban a szervezetben betöltött szerepükről, a következő hat fejezet közül azután kettő magukkal az ügynökökkel, valamint az 1849 előtti előzményekre is visszatekintve a postai titkos páholyokkal foglalkozik. Egy fejezet szól a szervezet finanszírozásáról, egy pedig bemutatja, miként ment végbe a szervezet felszámolása az Andrássy-kormány kinevezését követően. Az utolsó fejezet a megfigyelt társadalom önvédelmi mechanizmusait vizsgálja. E fejezetekben a szerző társadalomtörténeti nézőpontokat is alkalmaz, és amennyire a források megengedik, a mikro-történetírásra jellemző megközelítésmódot is alkalmazza az ügynökpályák felvázolása során.

Deák Ágnes alapvetően, és pedig szakmánkban külön is említésre

méltóan kiemelkedő arányban olyan forrásokra támaszkodott, amelyeket ő maga tárt fel és értékelt. Mesteri művelője a kirakós játéknak, ezen belül is a legnehezebb változatnak, amikor is a rendelkezésre álló darabkákat a kép előzetes ismerete nélkül kell összerakni, s feltételezem, hogy az összegyűjtött anyag igen nagy hányadának sikerült is helyet találnia az általa kirakott képen. Más szóval és megközelítésben, koherens, igényesen megformált és világosan, logikusan strukturált szöveggé szervezte az általa feltárt és feldolgozott anyagot.

Az államrendőrségnek a közigazgatásról elkülönülő szervezete az 1780-as évektől fogva épült ki a Habsburg-birodalomban. Irányítása rövidesen egy új udvari főhatóság alá került, amelyet néhány év múlva a cenzúraügyek felügyeletével is megbízták. Ez volt a *Polizeihofstelle*, amelynek illetékessége azonban nem terjedt ki a magyar korona országaira, így a Lajtán innen csak titkos hálózatot működtethetett. 1830 után több német állammal együttműködésben Mainzban külföldi információs központ is létrejött. Ebben az időszakban a szervezet tevékenysége elsősorban a politikai-kulturális elit, illetve részben az ennek utánpótlását biztosító tanulóifjúság megfigyelésére irányult. A *Polizeihofstellét* 1848 tavaszán feloszlatták, feladatkörét a Lajtán túl a belügyminisztérium vette át, a magyarországi hálózat 1848 tavaszán felbomlott, és a mainzi iroda is beszüntette működését. 1849–1851-ben a rendőrséget az immár összbirodalmi belügyminiszter és a területi közigazgatási vezetők irányítása alatt szervezték újra, s Bach ebbe a rendszerbe illesztette volna az újonnan felállított csendőrséget, ti. a „zsandárokat” is. A csendőrséget főfelügyelője, Kempen azonban kezdettől fogva függetlenítette a területi közigazgatási vezetőkötől, 1852 júniusára pedig elérte, hogy – visszatérve az 1848 előtti modellhez – némileg más néven (*Oberste Polizeibehörde*) visszaállítsák az önálló rendőri főhatóságot is. Míg Bach egy bonyolult és alapvetően decentralizált rendszert hozott létre, Kempen sikerrel centralizálta azt; míg a belügyminiszter maga is nehezen alkothatott (s a történész is nehezen alkothat)

képet az ügynökhálózatról, a rendőr-miniszter arra törekedett, hogy minden egyes ügynök nevét és munkáját ismerhesse (s ennyiben a történész dolgát is megkönnyítette). Az 1848 előtti célokhoz, gyakorlathoz és állapotokhoz képest alapvető változások történtek. Megváltozott a cél: a feladat immár az egész társadalom, vagy legalább is a legtöbb nagy társadalmi csoport megfigyelése lett. Most már a magyar korona országaira is kiterjesztették a korábbi lajtántúli rendszert: a szűkebb Magyarországon az újonnan szervezett, tapasztalt lajtántúli rendőrtisztviselők által vezetett rendőrség, azaz a „policzáj” az öt rendőr-igazgatóság és az alájuk rendelt összesen hét rendőrbiztoság a belügyminiszter, később a Legfelső Rendőrhatalóság vezetője mellett a hadsereg-főparancsnokság rendőri osztálya, az ideiglenes helytartó, a katonai és polgári kormányzóság, majd főkormányzóság rendőri osztálya irányítása alatt állt. Kempennek az évtized végén bekövetkezett bukásával egyidejűleg az általa alapított hatóságot minisztérium-má keresztelték át, az Októberi Diploma kibocsátását követően a magyarországi rendőrség a rendőr-minisztérium mellett a főkormányzóság helyett a visszaállított (viszont 1861 ősztől) helytartótanács élén álló elnöktől, illetve helytartótól került függésbe – pontosabban attól is függésbe került. Ez a szervezet, bizonyos módosításokkal a rendszerváltozásig, azaz a kiegyezésig, 1867 tavaszáig fennmaradt, végleg április végén – azaz már az Andrássy-kormány idején, de még a koronázás előtt – szüntette be működését. Ekkorra a foglalkoztatott ügynököket szélnek eresztették, a rendőrségi szervezetek anyagát, illetve ami belőle még megmaradt, vagy Bécsbe szállították, vagy megsemmisítették. Iratmegsemmisítési akciókra azonban már korábban, „a szorongatottság hónapjaiban”, a birodalom változások hónapjaiban, 1860–1861-ben is sor került. Ekkor az „októberi férfiak”, ti. az Októberi Diploma nyomán kormányra került magyar konzervatívok és a még a neoabszolutizmus által létrehozott rendőr-igazgatóságok egyaránt, ámde külön-külön, a legkompromittáltobbnak minősíthe-

tő iratok elrejtésén, a rendőri működés nyomainak eltüntetésén munkálkodtak, holott akár együtt is működhetek volna, ha ebben nem akadályozza őket a kölcsönös bizalmatlanság amiatt, hogy a kormányrúd azok kezébe került, akik korábban maguk is célszemélyek voltak.

Miután az első részben a foglalkoztatók szerinti csoportosításban bemutatta a magyar korona országai-ban foglalkoztatott besúgóhálózatot, a szerző a hálózati személyek összetételének, motivációiknak, alkalmazásuk és javadalmazásuk módjának vizsgálatára, majd néhány jellegzetes és többé-kevésbé eredményes pályát befutó besúgó pályaképének felvázolására összpontosít. A besúgói, ügynöki szerep vállalásának indítékai között a megélhetési kényszert, az általánosabb vagy konkrét érvényesülési vágyat említi (utóbbit akár karriervágynak is nevezhetnénk), mások a szolgálat vállalását egy játszma részeként foghatják fel, hogy így legitim céljaikat valószínűsítsék meg, ismét mások akár politikai meggyőződésből is vállalhatták e szerepet (mint sokan 1848 előtti elődeik közül). Hogy a szervezet a szolgálat vállalását mivel tudta ellentételezni s ezzel vonzóvá tenni, annak a felvonultatott adatok szerint számos formája létezett – a kitüntetést kivéve. A besúgók jelentős kisebbsége honorálás nélkül, az 1989 előtti politikai rendőrségi zsargon szerint „hazafias alapon” vagy inkább „birodalomfias” alapon vállalt ilyen tevékenységet. Deák Ágnes a Kempenhez befutott kimutatások alapján összeállította az 1852 és 1858/9 között a magyar korona országai-ban (Horvát-Szláviaországokat és a Határőrvidéket kivéve) alkalmazott besúgók adatbázisát, amelyet azután a nemi, felekezeti és foglalkozás szerinti megoszlás szempontjából elemez. Ilyen részletes elemzést lehetővé adókkal nem rendelkezünk sem az 1848 előtti, sem pedig az 1860 és 1867 közötti állományról. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy – a megváltozott célokkal összhangban – az állomány összetétele is markánsan eltér az 1848 előttről: a besúgók túlnyomórészt a korábbiakénál alacsonyabb státuszúak (s egyre többen kerültek ki az alsó középosztályból vagy az alsó néposztályokból),

közöttük most már feltűntek nők, zsidók, iparosok és kereskedők. Mindamelllett a volt és tényleges hivatalnokok és katonák száma még mindig az azonosítható foglalkozásúak közel felét (46%-ot) tette ki, s a hivatalnokok alkalmazása az 1860-as években még inkább erősödött, azaz az összetélt illetőleg sokban visszatérés történt az 1848 előtti állapotokhoz.

Ezt az elemzést követi az ügynökök jellegzetes típusainak elkülönítése s egyben annak vizsgálata, miként hatott ki szerepvállalásuk sorsuk alakulására. Jó néhány informátor besorolása nehézségekbe ütközik, mivel ők egyidejűleg több típus jellemzőit egyesítették: a kísérlet azonban egészében véve eredményes, s más korszakok kutatói számára is termékeny kiindulópontot kínál. A legsikeresebbnek a „kétlaki emberek” (a „megtért” forradalmárok) bizonyultak. A hivatásos rendőrügynökké válást a gyakori kurzusváltások nehezítették, a rendőri területre mintegy kiránduló értelmiségieknek, ha a „kaland” rövidtávon sikert hozott is, meg kellett fizetniük annak árát hosszú távon – a kevés példa legalább is ezt mutatja. Sikeres utat jártak be viszont a többnyire „mellékállásos” (vagy másodállásos) informátorok, többnyire értelmiségiek és hivatalnokok (s az 1848 előtti informátorok nagy többsége is valóban idesorolható). Végül külön típust képeznek a kifejezett kalandorok (bár a kalandorvonások több más típus képviselőinél is fellelhetők). Hat rövid konfidensportré következik ezután: a legsikeresebb ügynök, Wargha István életútjának Szerző kismonográfiát is szentelt. (*A koronás Wargha. Egy kettős-ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Akadémiai, Bp., 2010.) Wargha nem egyszerűen „kétlaki ember”, hanem, legalább is kezdetben kettős ügynök volt, aki nemcsak a korona feltalálásában játszott kulcsszerepet. Megítélése során sokkal súlyosabban esik viszont a latba, hogy az 1849 utáni szervezkedések több vezetőjét is bitófára juttatta. „Kétlaki ember” volt Ludasi Mór újságíró is – Deák 1865 májusában az ő tollával hozta nyilvánosságra, hogyan képzeli el a kiegyezési tárgyalások forgatókönyvét, így az ő neve, Wargháéhoz hasonlóan, a köztörténetből is ismer-

rős. Ludasi a 60-as évek közepétől egyszerre volt a magyar konzervatívok és a bécsi rendőrmisztérium bizalmasa, később Andrassy Gyula sajtófőnöke és Beust kancellár, majd külügyminiszter informátora, akinek a kettős lojalitása, immár a Wargháétól eltérően, az egykorú közvélemény előtt rejtve maradhatott. (Kérdés, hogy Andrassy előtt is, aki az 1870-es évek végén, immár közös külügyminiszterként, ismét alkalmazta.) A többi konfidens neve már jóval kevésbé ismert. Az Októberi Diploma időszakában rendelkezési állományba helyezett budai tanár, Rotter Lajos, aki a rendőri területre „kiránduló” értelmiségi típusát testesítette meg, szervezte és irányította a rendőrmisztérium pestbudai informátori hálózatát. Az 1848 előtt informátori múlttal rendelkező, ugyanakkor főállású karrierjét sikeresen építő Szekrényessy Endre a „mellékállásos” besúgókat képviseli, Lewis Lajos motívumai között valószínűleg a szabadkőművesség ausztriai legalizálásának elősegítése is szerepelt, miközben rendszeresen jelentett a páholyokban folyó munkáról is.

A közvélemény, miként a reformkorban, az önkényuralom idején is a ténylegesnél nagyságrendekkel nagyobbra becsülte az alkalmazott besúgók létszámát. Felsőbüki Nagy Pál 1825-ben úgy vélekedett, hogy minden faluban fülel egy-egy besúgó, Noszlopy Gáspár 1851-ben húszezres besúgóhadról vélt tudni, miközben a tényleges létszám lényegesen alacsonyabb volt. Deák Ágnes a magyar korona országaiból (Horvátország és a Katonai Határőrvidék kivételével) a Bach-korszak elejére vonatkozóan összesen 167 fizetést húzó, tehát nem alkalmi rendőrbesúgó személyét azonosította. Az említett szám nem foglalja magában a teljes informátori hálózatot, ugyanakkor a nagymértékű fluktuáció miatt egy-egy időpontban a tényleges létszám ennél jóval alacsonyabb volt – számításaim szerint számuk egy-egy évre vonatkozóan 100-nál valamivel kevesebbre rúghatott. Ez egybevág az 1846-ban futtatott fizetett besúgók általam ismert számával (87), igaz, ez utóbbi szám a horvátországi spicliket is tartalmazza. A hálózat fenntartására fordított forintösszegek az 1850-es évek ele-

jén hasonló nagyságúak voltak, mint 1848 előtt (azaz tízezres nagyságrendűek), a kiadásokat a közvélemény a létszámhoz hasonlóan ugyancsak nagyságrendekkel becsülte túl.

Szerző megállapítja, hogy miközben a fluktuáció is jelentős mértékű volt, jó néhány ügynök szolgált másfél évtizedig, vagy még hosszabb ideig. Az utóbbi jelenség 1848 előtt is kimutatható: 1846-ban nyolc olyan ügynök húzott fizetést, aki már 1840 előtt, sőt 1830 körül is a *Polizeihofstelle* szolgálatában állt. Két rövid, de a birodalom számára annál válságosabb időszakban, 1848–1849-ben és 1860–1861-ben viszont a hálózat egyenesen szétzilálódott.

Külön fejezet foglalkozik a *cabinet noir*, a postai titkos lózsik hálózata, az ott folyó levélbontogatási tevékenység vizsgálatával. Az intézmény 1849 utáni történetét először és itt Szerző foglalja össze. A *Chiffrecabinet* a kabinetiroda, illetve az Államkancellária, majd a külügyminisztérium keretei között működött, Mária Teréziától Ferenc Józsefig az uralkodó közvetlen felügyelete alatt, s a kabinetnek alárendelt szolgálat által produkált eredményekhez az államrendőrség vezetőinek – még Kempennek is – legfeljebb a rendszeres hozzáférést sikerült elérniük. A postai levélbontogatásnak rendkívül kevés tárgyi bizonyítéka (ti. felbontott levélről készített másolat vagy jelentés) maradt fenn.

A mű végén Szerző ismét visszatér a rendőrségi informátorhálózat 1867 tavaszán bekövetkező felszámolásának körülményeire. A közvéleményben, legalább is Pest-Budán jelentős igény mutatkozott a múlt e szelének feltárására: ezt fejezték ki az 1860/61-ben, majd 1867 körül kerülő ügynöklisták. Igaz, az ezeken szereplő személyek legfeljebb tizedéről vagy még kisebb hányadáról bizonyítható a rendőrséggel való kapcsolat. Az Andrassy-kormány és a Deák-párti kormányok, de a hatalomba a kiegyezést követően nyolc évvel bekerült korábbi balközép is inkább a fátyolvetést választotta, míg a szembenézés, a rámutatás és a társadalmi megbélyegzés igényét csak a 48-as ellenzék képviselte. Az olvasó e ponton elkerülhetetlenül úgy érzi, hogy *etiam de nobis fabula narratur*. Persze

a különbségek is jelentősek. Az 1867 előtti politikai rendőrség nyílt államnyának vagy annak jelentős részének a neve „valós időben” nyilvánosságra került, ti. megjelent a tisztí, igaz, nem rendszeresen kiadott címtárakban. A titkos ügynökök óriási többségének kiletére ugyanakkor csak a Monarchia összeomlása után, az immár megnyíló bécsi levéltárakban folytatott történeti kutatások nyomán derült és derül fény. Ezek alapján azonban most már az is tudható, hogy korábbi informátorokból, ügynökökből, ha a lelepleződést életükben elkerülték is, 1867 után nem lett miniszter vagy államtitkár, s képviselő is alig. Korunkban viszont viszonylag hamar megnyíltak a levéltárak, bár távolról sem teljesen; s tudományos kutatók munkáiból, ügynökadvászok „leleplezéseiből”, s háttérben maradó rejtélyes források által csepegtetett „információkból” egyre többet tudunk meg az 1867 előtti politikai rendőrség nyílt és titkos állományáról és az általuk működtetett informátor-hálózatról. Mindamellettt mindinkább úgy tűnik, különösen 2010 óta, hogy a kérdéskör kutatóinak még hosszú ideig azokkal a hagyományos módszerekkel kell dolgozniuk, mint amilyenekkel Deák Ágnesnek is kellett.

Szerzőnk műve több mint másfél évtized kutatómunkáját összegző, eredményeit és megformálását illetően lenyűgöző alkotás, a magyar újkorral foglalkozó legújabb történetírás egyik legkiválóbb darabja. Sokban egyenesen definitív munka – érvényessége megítélésem szerint mindenestre többszörösen tovább tart majd, mint a Bach-féle definitívum (1853–1860) –, s eredményei remélhetőleg mielőbb bekerülnek a nemzetközi tudományosságba is.

Kovai Melinda: Lélektan és politika

PSZICHOTUDOMÁNYOK A MAGYAR-ORSZÁGI ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN. 1945–1970

KGRE – L'Harmattan, Bp., 2016. 510 old., 4990 Ft

A XX. század közepe magyarországi pszichológiájának és pszichiátriájának belső és külső társadalomtörténetét eddig nem tárta fel senki. Kovai Melinda könyve ezt a hiányt pótolja. Nagy vállalkozás: alapvetően szociológiai és társadalomtörténeti beállítódást és az „új pszichológia-történetírás” kereteit használó áttekintés a hazai pszichológia és pszichiátria, valamint a mentálhigiénés ellátórendszer történetéről egy nemzedéki időszámban.

A rendkívül alapos, gondos bibliográfiával és mutatóval készült feldolgozás elsősorban a magyar, a szerző által „pszichotudományoknak” nevezett társadalmi gyakorlatok történetéről főként az 1945 és 1970 közötti korszakra összpontosít, de mindkét irányban el is tér ettől. Igen alapos levéltári munka és sok személyes dokumentum, interjú használatával és elemzésével mutatja be főként a magyar klinikai mentális szakmák, a pszichiátria és a pszichológia, valamint a politika által hol progresszívnak, hol polgári reakciónak tartott gyermekközpontú nevelés hányattatásait. A politikai szerepvállalás, majd a politikától távolodás dinamikájának bemutatása közben az intézmények, főként a „Lipót”, azaz a Lipótmezőn egykor működő országos hatókörű elmekeórház és a személyes sorsok drámai bemutatása igen izgalmas olvasmánnyá is teszi a könyvet. Ez pedig Edwin Boring (*A history of experimental psychology*. Appleton, New York, 1950.) sorsát a szerző nevében hordozó könyveitől kezdve nem könnyű a pszichológia-történetírásban, hacsak nincsen valami személyes botránnyról szó.

„Jelen elemzés, amely a pszichológiát a termelési viszonyok kontextu-

sában helyezi el (amelynek »szerves« része a tudat vagy a szubjektum »termelése« is – minden pejoratív felhang nélkül), a magyar társadalmat is az államközi viszonyok szintjén zajló termelési és felhalmozási folyamatok terében értelmezi” (466. old.). – Ez a mondat nem egy kora hetvenes évekbeli újbalos elemzésből, hanem a mai, igen alapos monográfia konklúzióiból származik.

A könyv általam kiolvasott lényegi mondanivalóját mutatom be először, s aztán térek át a részletesebb elemzésre. Az „ember belső világára vonatkozó szaktudás” – amit egyébként a szerző nem minden malícia nélkül „pszichotudományokként” emleget – a sorsszerű társadalmi körülmények által meghatározottan fejlődött, lehetőségeit a vizsgált fő korszakban Magyarországon a szovjet birodalom „húzd meg, ereszd meg” játéka határozták meg. A hozzám hasonló naiv résztvevők érezhették úgy, hogy egy felzárkózás lelkes ágensei, s amikor később beszámolnak erről, önámítóan egy „társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése” hőstörténetét mesélik el (Pataki Ferenc: *A magyar pszichológia történeti útjának tanulmányai. Magyar Pszichológiai Szemle*, 34 [1977], 563–58. old.; Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv: *Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése. A magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, 1945–1970*. In: uók (szerk.): *Ónarc-kép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Bp., 1998. 303–310 old.). Mindez csupán illúzió volt. A könyv fő mondanivalója, hogy a kádári konszolidáció közben ezen szakmák öndefiníciója az „elmaradás-felzárkózás” motívumát variálta, ám ezt a szociológus történész most leleplezi: valójában a nagypolitika határozta meg.

Az egykori résztvevők apolitikus alhalmaza szerint, ezt előrebocsátom, a felzárkózási igyekezet és a depolitizáció volt a fejlődés, a haladás kulcsa. A dezilluzionista történész szerint természetesen már a „fejlődés” és a „haladás” kifejezések használata is félrevezető. Itt érezhető egy belső ellentmondás. A tudomány és a kultúra alakulását elemző radikális szociológiai program nem

helyesli a „haladáshoz” hasonló értékkel fogalmakat, a szerző balos énjé vizont nehezen tudna meglenni nélkülük. Nem bántás akar lenni ez a „balos” jelző, csak annak érzékeltetése, hogy a dezilluzionista Kovai sokszor mégis naivan elkötelezett. Egy példa elég ennek bemutatására. A felvezető fejezet jogosan mutat rá, hogy maga a „pszichológia” is társadalmi hálózatok keretében változó dolog. Majd ugyanitt kapunk egy mesét is a „jó Leninről” meg a „gonosz Sztálinról”: „A lenini időszakban a pszichotudományok a nagy társadalmi átalakulás egyik legfontosabb szakértői technológiájaként működtek”, ám azután Sztálin idején „a pszichotudományok forradalom óta kiépült óriási intézményrendszerét a közoktatás, a gyerekkor, a hadsereg és a munka világában teljesen felszámolják” (20–21. old.).

Nekünk, egykori résztvevőknek a „pszichotudományok” kifejezés sem ártatlan. Valójában az önszervezés instrumentálisában, ebben a Foucault-t követő retorikában ez a megnevezés összemosza a pszichológusok és a pszichiáterek világát. Ma, amikor számos mozgalom próbálja a saját identitáshoz való jogot mindenki számára biztosítani, igen különös ez a retrospektív megkérdőjelezés. Akkoriban azoknak az embereknek igen fontos volt, hogy sem nem pedagógusok, sem nem pszichiáterek. A szociológus mondhatja erre, hogy illúzió volt a distinkció, a történésznek azonban akkor is éreznie kell, hogy e korban maga ez a küzdelem az identitásért igen fontos volt, nemcsak a vélt presztízst, hanem a saját sziget, az autonómia igénye miatt is.

Még két előrebocsátott megjegyzés. A formálódó „pszichotudományok” az újbalos retorikának megfelelően végig elmaraszthatók abban, hogy beavatkozási programjaikban, a tágan értelmezett „terápiákban” az egyén alakítására összpontosítanak ahelyett, hogy a társadalmat akarnák megváltoztatni. „A korabeli szakembereknek nem állt érdekükben a társadalom megváltoztatását ambicionálni” (473. old.) – hangzik a lesajnáló megjegyzés igen sokszor a könyvben. Kovai hetvenes évekbeli *alterjei* ezt úgy fogalmazták volna meg, hogy a pszichológia

burzsoá reformista törekvés, s nem forradalmi. Ezt a vádat lehajtott fejével meghallgattuk akkoriban mind a párttitkároktól, mind a kritikai elmélet harcos képviselőitől, aztán továbbmentünk.

A másik előzetes megjegyzés, hogy Kovai értelmezésében az érintett tudományok és gyakorlatok, a Foucault-t követő gondolkodásnak megfelelően, az „önmagunkkal bánás” társadalmi rendszerei. A szubjektumalakítási keretben azonban hiányzik az a gondolatmenet, amely a mi alkudozó ifjúságunkat irányította: hogy a pszichológia nem megváltásra törekvő, hanem e világi segítő hivatás, mely a gondokkal küzdő embereket abban támogatja, hogy éppen itt, éppen most egy kicsit jobb legyen nekik. Kovai maga is látja, hogy ennek a szubjektumalakulásnak más terepeit is figyelembe lehetett vagy kellett volna vennie. Nem mondja meg ugyan, hogy mit hiányol magától, de ilyen lehet például a vallások és a szekularizáció egykori kerete és következményei. Létre kellett jönnie a modern individuumnak, akire a Foucault-féle önszabályozás vonatkozik. Tudom, hogy ez a modernizáció egy sajátos, ha úgy tetszik, „polgári” felfogása. A pszichológia hivatása az én felfogásomban a szekularizált egyénhez kapcsolódik.

A nagy átalakulások, a kikényszerített modernizáció egyben individualizáció is. Olyan individualizáció, melyet a Kádár-korban mind a pártnomenklatúra és -ideológia, mind a népies ellenzék becsmérelt, önzésnek, bezárkózásnak tartott.

A könyvnek – az új pszichológia-történetírásban szinte elvárt – mítoszozlató célja is van. A pszichológia hatvanas–hetvenes évekbeli „újjaszületése” s az ezt kísérő felzárkózási keretezés nem tényeket ír le, hanem a korszak vezetőit és szorgos munkásait irányító önáltatás – hirdeti Kovai. Valójában a pszichológia esélyeit a nagypolitika, a „békés egymás mellett élés”, az „enyhülés” és hasonló keretek adták meg. Ez biztosan igaz, de ebben a formában kevés konkrétumot ad a „pszichotudományok” megértéséhez. S leszögezhetjük, kissé lekezelően, hogy maga ez a „felzárkózás a fejlett Nyugathoz” sajátos szellemi

gyarmatosítottági szemléletet sugall. Mondhatjuk azt, Szilágyi Ákos nyomán (Két globalizáció Magyarországon. 2000, 2002, 6. szám, 10–36. old.), hogy igazából itt, a szovjet/ orosz kényszerglobalizáció keretében, éppen ennek az elidegenítő hatása erősítette a nyugatos azonosulást. A mára kevésbé használt centrum–periféria-retorikában megfogalmazva, a „pszichotudományok”, amikor lehetett, inkább a Nyugat, mint a szovjet perifériája szerepet választottak.

A könyv másik dilemmája kellemesebb. Miközben intézménytörténetet ad, illetve sorsokat mutat be, ami a szociológiai történetírás szokása, néha mégis kinyitja a könyveket is. Néha szó van a pszichológusok mondanivalójáról is. Én ezt a régi iskola képviselőjeként fontosnak tartom.

A könyv két fő részből áll. A 100 oldalas első rész elsősorban a későbbiekben is központi szerepű magyar elmeegészségügy 1945 előtti történetét tekinti át. Kovai részletesen s gazdagon mutatja be az országos intézet (Lípót)–közkórház–klinika háromszög váltakozó szerepvizonyait, oktatási és gyógyító tevékenységét. A gyermektanulmányi mozgalom, a pszichoanalízis, a tanácsadók létrejötte mind megfelelő helyet kap, akárcsak a rövid, 1918–19-es forradalmi időszak átalakulásai. Az egyetemi és tágabban akadémikus pszichológiával azonban szűkkeblűen bánik ez az „előzmények” rész (is). Az első időkből hiányzik Posch Jenő vagy Pikler Gyula, akárcsak Dienes Valéria. A két háború között Kornis Gyulát nem is említi, szintén kimarad a szegedi egyetem Várkonyi Hildebrand fémjelzte nagy szerepe a tanárképzés modernizálásában, Piaget propagálásában. Várkonyi csak mint a budapesti tanszékre pályázó s mint pedagógiai szakszervezeti vezető jelenik meg, Karácsony Sándor egyszer fordul elő a könyvben, Mérei Ferenc kapcsolódásai keretében. Ez nem csekély hiány, hiszen a katolikus és protestáns neveléslektani vezérégyéniségek sokat tettek a közoktatási szemlélet pszichológiai átforgalmazásáért. Ezt tarthatjuk hiányosnak, szűknek, rendszerkonformnak stb., de elhallgatni tévedés. Várkonyinak Radnóti Miklóstól kezdve Ortutay Gyuláig (ő az iskolák államosítója, ez azért

talán ide tartozik) számos „szegedi fiatal” diákja volt, s majd a szocialista kor Mérei utáni oktatáspszichológiai és pedagógiai irányítói, Nagy Sándortól Geréb Györgyön át Kelemen Lászlóig az ő műhelyéből indulnak, s ő ajánlja őket vezető pozíciókba (Szokolszky Agnes [szerk.]: *A lélektan nyolcvan éves története a szegedi egyetemen. 1929–2009.* JATE Press, Szeged, 2009.; Pataki Márta et al.: *A lélektan történetének 80 éve a szegedi egyetemen. 1929–2009. Magyar Pszichológiai Szemle*, 64 [2009], 671–676. old.). Kelemen egyszer sem szerepel a könyvben, pedig ő is sajátosan kapcsolódik Kovai kedvenc politikai vonalához, Aczél Györgynek is kedvelte volt, még baranyai párttitkársága idejéből.

Az 1945–70 közötti fő rész öt fejezetből áll, melyek egyike a sztálini kor bemutatása a Szovjetunióban. A virágzó koalíciós idők, a nehéz elnyomatás, a forradalom eseményei és hatása, majd a hrucsovi kor a politikához igazodó korszakolási pontok. Az „álmódosítások kora”, az 1945–48 közötti idő jellemzése igen alapos. Különös erénye, bár a pszichológiától itt is az egészségügy részleteibe vezet, hogy adatolva bemutatja az igazolási eljárásokat és az újonnan létrejövő szakmai társasági, szakszervezeti kereteket. A fővonalbeli pszichológia háttérben maradását az elemzésben kis bakik itt is mutatják, bár ilyen átfogó könyvben veszélyes dolog hiányokról ítélni. Kovai kiválóan ismerteti egy 1947-es elmeegészségügyi konferencia összes dilemmáját, a kórházi helyzettől kezdve a terápiás nihilizmusig vagy a pszichoanalízis helyzetéig. Aztán megemlíti: „Különös módon a közelmúlt társadalmi és egyéni tragédiáiról a háború és népi írtások pszichés következményeiről a konferencián szinte egyáltalán nem esett szó. [...] Talán túl közeli és túlságosan nagy veszteségekkel kellett volna szembenézni, talán a konferencia résztvevői, ahogy az egész társadalom, inkább a felejtés és az újrakezdés terén volt motivált.” (131. old.) Ez kicsit gyors általánosítás. Az egyik legelső pszichológiai könyv a felszabadulás után *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása* címet viselő gyűjtemény (Pantheon, Bp., 1945.) volt. Igaz, a Kovai pontos

elemzésében bemutatottaknak megfelelően 1947-re már fekete báránnyá vált Harkai Schiller Pál szerkesztésében jelent meg. A kollégák megfelelőek lehetnek erről a könyvről, de a történész ne kövesse az ő emlékezetpolitikájukat.

Ez a rész tárgyalja Mérei nagy szerepét, egyszerre a Nékoszhoz kapcsolódó és reformpedagógiai elkötelezettségét, az általa szervezett intézményeket, szakmai sikereit és bukásának árnyékát a „pedológiát” művelő könyvével (*Gyermektanulmány.* Állami Pedagógiai Főiskola, Bp., 1948.) is kiválóan bemutatja. Egyetlen hiányérzetem van, de ez csak a telhetetlenség. Méreinek, mint Huszár Tibor (*A hatalom rejtett dimenziói. A tudományos tanács 1948–49.* Akadémiai, Bp., 1995.) is részletesen elemezte, nagy szerepe volt az MTA átszervezéséhez vezető Tudományos Tanács kádern munkájában. Ugyanakkor, mint Huszár is bemutatja, de értelmezni ő sem tudja, a nyelvész Telegdi Zsigmonddal együtt csak ők ketten nem lettek akadémikusok, miután részt vettek ebben a kádern munkában. Mindkettőre szakmai „bukás” várt, a pedológia és az egykor kedvenc, majd Sztálin nyelv-tudományi kirándulása után szitkoszóvá vált nyelvész Nyikolaj Marr követése, a marrizmus miatt, de Huszár adatai szerint törlésük az új akadémikusvárományosok listájáról már korábban megtörtént. Ezzel csak arra utalok, hogy van még feltárandó mikromunka az egykori párt, kormány és értelmiség viszonyában.

Egészében ez a fejezet meggyőzően mutatja be egyik oldalon a mentálhigiénés újraszerveződéseket, a másikon pedig a gyermek iránti érdeklődés összekapcsolását a szerző által közpolitikainak nevezett attitűddel, azzal a hittel, hogy *a pszichés problémák valójában társadalmi problémák, s a nagy átalakítással megoldhatók.* Ez természetesen akkor is naív utópizmus volt, s mintegy számon kérni a magyar pszichológia további sorsán máig az – mert kimarad belőle a segítő hivatás egész eszméje.

A nehéz ötvenes évek elemzését egy kiterő előzi meg. A könyv mintegy ötven oldalon át jellemzi a szerző általános keretének meg-

felelően – mi csak a nagy testvér és a nemzetközi viszonyok szatellitái vagyunk – a szovjet pszichológia (itt bizony főleg a pszichológia és nem a pszichotudományok) alakulását. Itt sem marad el a lenini idők idealizálása. Egészében a kép kiegyensúlyozott, különösen jól mutatja be a hidegháború kezdeteinek szellemi önállóságát. A recenzió két mozzanatot hiányol csupán. A sztálini autarkia elemzésében magát az orosz nacionalista mozzanatot. A másik mozzanat szakirodalmi. Nehéz megérteni, miért is válik már 1930–36 között diszkreditálttá a pszichológia, még évtizeddel a hidegháborús autarkia előtt. Szerintem azért, mert próbálta ugyan önalakítóan s hajlékonyan tekinteni az embert, de ez túl lassú s körülményes volt az egy nemzedék (vagy egy öt éves terv) alatt megváltoztatjuk a világot álmához képest. Kovai is látja ennek gondját, s válasza is korrekt: „kérdés, miért nem férnek bele a pszicho-tudások a modernizáció sztálini koncepciójába. [...] A sztálinista politikai elit az »új embert« a saját képére formálja a konkrét politikai hatalomátvitel során és szimbolikusan egyaránt. [...] a »régie« értelmiség retrográd ideológiák foglya maradt, nem képes elfogadni, hogy az ember és környezete elszánt politikai akarral korlátlan mértékben alakítható.” (192–193. old.) Ehhez képest a pszichológia egyéni különbségekkel s egyéni múlttal piszlog. Érdemes lett volna ebbe a gondolatmenetbe beledolgozni azt, ahogyan Robert Bauer (*The New Man in Soviet Psychology.* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1952.) még a sztálini korban elemezte, hogy az ember determináltságát s harcossá válását illetően magán a sztálini világon belül is különböző alszakaszok voltak, melyek más-más pszichológiát preferáltak. A radikális determinista korai korszak a körülményekhez igazodó viselkedéses modelleket, az öt éves tervet önalakító, kezdeményező képe a cselekvésméleteket (vö. Vigotszkij-iskola), míg a háború utáni korszak az aktivitás harcossabb, elvszerűbb, párt által irányított képét helyezte előtérbe.

A fordulat éve s a pszichológia háttérbe szorításának programja kifejezetten jól kifejtett. Különösen izgal-

mas, ahogy Kovai bemutatja, hogy a magyar eszmei és politikai keretben valójában az iskolai társadalmi egyenlőtlenségek kérdése vált a pszichológia megítélésének alapkérdésévé. „Ti azt ígértétek, majd szépen kivizsgáljátok, ki a tehetséges, s így jön majd létre a munkásság nagyobb iskolázása. Ez nem vált be”, mondja a türelmetlen politikus, akkor tehát legyen a gyors módszer, a származás szerinti kategorizálás. A közoktatási radikalizmus, Mérei egyik énje, mondhatnánk a főszereplőre vetítve, teszi feleslegessé a pszichológiát, Mérei másik énjét. Kovai nem minden él nélkül azt is bemutatja, hogy Révai maga is látta, a kategóriák eltérése mellett itt igenis fenyeget – az ellenség szájába adva persze –, hogy „ismét megkezdődik a származáskutatás” (213. old.), de ezt a kommunistáknak igenis vállalniuk kell.

Igen tanulságos, ahogy Kovai bemutatja, hogyan válik sajátosan hazai szitokszóvá a *pszichologizmus*, amelyet még az érintettek, például Mérei is használni kezdenek önkritikájukban. Ez kivételesen nem kritika, hanem tartalmi felvetés. Nagy sorsú kifejezésről van szó, mely drámaian befolyásolta a XX. század első évtizedeinek európai szellemi fejlődését (Martin Kusch: *Psychologism: A case study in the sociology of philosophical knowledge*. Routledge, London, 1995.). Az izgalmas kérdés, hogy hogyan válik ez az eredetileg például a logika szerveződését és a filozófusok egzisztenciális helyzetét érintő kérdés egy nemzedékkel később ugyanúgy a pszichológia mint hivatás ellenzőinek a jelszavává, mint Németországban a század elején. Felvetésem az, hogy Lukács és Révai nemzedéke ezt a századelőről örökölt becsmérlő „pszichologizmus” szóhasználatot tette Sztálin-konformmá.

Igen izgalmas, egyszerre a személyes drámák és beszámoló, valamint a fagyott hangulat, a mára komikusnak tűnő önkritika bemutatását adja a fordulat éve, a Mérei-féle Neveléstudományi Intézet és a pszichoanalízis felszámolása, Tariska István, Mérei és mások különös szerepével. A Gyermeklélektani Intézet „túlélésének” bemutatása is igen kifinomult, elsősorban Molnár Imre egykori igaz-

gató beszámolója alapján. Ismét csak az egyetemet, ezt a mostohagyermeket hiányolom, a Kardos Lajos által az ELTE bölcsészkarán vezetett tanácsk üléséről a nagy megszüntetését világában semmit nem tud meg az olvasó.

A rövid ötvenes évek bemutatása ismét a pszichiátriára, illetve a klinikai szakmákra összpontosít. A Sántha-ügy összefoglalása jól mutatja be, hogy a debreceni neurológus meghurcoltatása során világosan képviselte, hogy itt igazából politikai ügyről van szó, míg a pártvonalnak behódolók látszólag szakmai kérdésként kezelik a szégyenletes ügyet. Politikailag az ügy két mozzanatot mutat be jelképesen. Az MTA alárendelődését a politikának. Hiszen ne feledjük, a formai vád egy egyetemi elődason elhangzott sztahanovizmuskritika. Hogy is kerül ez az Akadémia elé? A másik szimbolikus politikai mozzanat pedig az egykori nem kommunista baloldal – Sántha ennek kiemelkedő képviselője – lojalitásának megkérdőjelezése. Nincsenek többé társutasok.

Az 1956-os forradalom – az itt tárgyalt szakmákat érintő – előzményeinek (Petőfi-köri s egyéb pedagógusviták), majd a következményeknek, például a Mérei-pernek a bemutatása korrekt. Az igazán szubsztanciális részek a „Hruscsov utol akarja érni a Nyugatot” címszó alatt jelennek meg. A pszichológusok kis fedést kapnak, összhangban a könyv egészével: a hatvanas évekre elfeledik társadalmi és politikai vátesz voltukat. Nem szólnak bele a politikába, de cserébe elvárják, hogy a politika se szóljon bele a szakmájukba. Kovai értelmezésében természetesen maga a depolitizálási törekvés is „a pszichológia újfajta átpolitizálását tette lehetővé” (318. old.). Vagyis, mint annak idején mind pártunk és kormányunk, mind az újbalsók hirdették volt, „elvtársak, vegyük észre, azzal is politikát csináltok, hogy nem politizáltok”. Mi, szegény belga pszichológusok akkor nyilván hamis tudatban éltünk az autonómia kísértésében.

Kovai helyesen mutat rá arra, hogy a sztálini korban külön megbélyegzett területek politikailag még a hatvanas években is „gyanúsak” számítottak. Listája azonban elnagyolt, ez igaz a

tesztekre és a pszichoanalízisre, de egyáltalán nem érvényes az általa szintén ide sorolt munkalélektanra s csak részben a szociálpszichológiára. Az ide sorolt fejlődéslelektan pedig éppen a hruscsovi megújulás kedvenc terepe, a Vigotszkij-iskola reneszánszával egyáltalán nem gyanús. Ennek emblematis könyvét (A. N. Leontyev: *A pszichikum fejlődésének problémái*. Kosuth, Bp., 1964.) a párt kiadója adja ki. Kovainak ugyanakkor részben igaz van, de ezt jó lett volna alátámasztania. A Piaget-típusú fejlődéslelektan a – ma már nyugodtan mondhatjuk – sztálinista utóvédharcok témája. Magáról a fejlődés meghatározói-ról természetesen nagy szakmai viták vannak mindenütt, az önfejlődés és a nevelési beavatkozás tábora között. A sztálinista utóvédharc itt arra utal, hogy vannak, akik itt egyszerűen annyi érvvel szólnak meg, hogy Piaget a jellegzetes individualista genfi polgár gyermek elemzője, s a gyerekekbe a polgári világ építi be a mágikus világléte. Ennek jellegzetes képviselője a Zeneművészeti Főiskolán oktató házaspár, Vincze László és Vincze Flóra (*A gyermeki világléte problémája a gyermeklélektanban*. Tankönyvkiadó, Bp., 2. kiadás, 1961.) Piaget-t szapuló könyve. Miként Vincze László (*Vizsgálóti módszerek a lélektanban. A teszt*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.) kirohánása a tesztek ellen is, utóbbi a Mérei diszkreditálásából megismert Lázár György (!) szerkesztésében. Ezek a tartalmukban triviális s joggal feledett opuszok kétségkívül alátámasztanák Kovai érvelését, de sajnos még csak nem is említik őket. Bizonyos értelemben pedig saját korukban elég közvetlen politika volt bennük, amit az egyetemi párthű, de mégiscsak megújulás és felzárkózás elvű fejlődéspszichológusok óvatos kritikával, de komolyan vettek, a tanulóifjúság meg csak mosolygott rajtuk.

A megújulás évtizedének jellemzésében – 1960-as évek – is a Lipótmezőre helyeződik a hangsúly. Az egyetemi képzés és az MTA-intézet átalakulása marginális. Pedig ennek is megvan a maga belső története s kapcsolata a politikával. Ami az egyetemet illeti, miközben Kovai részletesen bemutatja a gyermekgyógyász Gegesi Kis Pál szerepét az újjászere-

vezésben, nem elemzi, hogyan kapcsolódott össze az 1963-tól induló három szakirányú képzés alakulásában az orvosegyetem és az ELTE. Talán ebben kevés a politika? Nem hinném. Az MTA-intézet profilátalakulása is kimarad, Bartha Lajos pedig egyszer említődik, mint Mérei rehabilitációjának akadályozója. Pedig ha van korlátozott autonómia kérdés s politika és pszichológia közötti interakció, az ő tündöklése és bukása igen csak központi kérdés lenne benne. Az elmeegészséghez persze nincsen köze.

A Lipótról szóló rész két mozzanatot kiválóan bemutat. Az egyik Mérei és a „Labor”, azaz Mérei központi műhelyének országos szerepe. Igen alapos, forrásait gondosan kezelő, kiváló bemutatása ez a rész a pszichodiagnosztika és a pszichoterápia kezdeteinek. Kovai a pszichológusszerepeket, ezen belül a lipóti pszichológusnői szerepet igen érzékenyen, szerető iróniával mutatja be. A „lipóti pszichológusnő” érzékeny, autonóm, magas szociabilitású, ugyanakkor alkalmazkodó, realitásvezérelt személy, mondják az érintettek. (418. old.) Retorikailag érdekes, hogy Kovai könyvének főhőse, Mérei itt pozitív hőssé válik, s a depolitizálás is átértelmeződik. Ami általában elmarasztalás tárgya Kovai számára, az autonómia és a depolitizálás, a szakmaiság, mindez Lipóton ellenzéki tartalmat jelent és politikai ethoszt. A Lipóton minden más és jobb.

A másik mozzanat Kun Miklós osztályvezető főorvos királycsináló szerepe s nagy mozgalmi műltra visszavezethető különleges interakciói Aczél Györggyel. Kun szerepét a könyv oldalak tucatján át mutatja be. Egy baki van, amit azért emelek ki, mert a politika valódi, közvetlen beavatkozását mutatja, amit Kovai erre a korszakra sokszor a „források hiányára” hivatkozva bizony elhanyagol. „Az újjászervezett egyetem pszichológusképzésben ő – mármint Kun Miklós – lett a klinikai és személyiségpszichológiai tárgyak oktatója” (354. old.). Nos, ez elnagyolt kép. A klinikum „felnőtt részére” igaz, bár ott is fontos, hogy Gegesi Kiss Pál, P. Liebermann Lucy és Popper Péter (vagyis a Bókai utcai Gyermekklinika) a gyermekklinikum oktatói. Fon-

tosabb azonban a személyiséglélektan. Ennek Kardos Lajos meghívásával előadója Marton L. Magda az MTA Pszichológiai Intézetéből, gyakorlatvezetője pedig Kulcsár Zsuzsanna az ELTE-n. Pici részlet? Sajnos nem. 1965-ben Marton Magda tanítja még a tárgyat, míg az egyik felsőbb évfolyamról áthallgató lelkes fiatal párttag egyetemista panaszt nem tesz a kurzus túlzottan freudista beállítódása miatt. Pártvizsgálat lesz, a nem párttag Kardost figyelmeztetik a problémára, Marton Magda valahogyan eltanácsolódik. 1966-ban már Kun Miklós osztályos pszichológusa, Szegedi Márton tartja a személyiséglélektan előadásokat, aki teljesen száraz, Lewin-, Hull-, Eysenck-központú, a személyiséglélektan a behaviorizmus és az alaklélektan keretébe helyező órákat tartott, Freud mellett Marxot is gondosan kerülve. Mindez így leírva szájhagyomány, de a politika és a szakma kapcsolatának mikroelemként feltárandó lett volna.

Ez a kis mozzanat a könyv egy átfogó gondját érinti. Valójában kevés benne a politika, csak a régi részeknél van. A Kádár-korszakban fel sem merül a mikro- és a makropolitika viszonya. A politika szinte leegyszerűsödik Aczél és Kun viszonyára. Nincsen jelen a marxista alternatívát felvető s később majd számon kérő Garai László, aki kétségtelenül a hetvenes években válik központi szereplővé, de már ekkor is sok cikkben és ezeket szintetizáló monográfiában vázolja az emberi mozgatórendszer marxista elméletét a pszichológia számára (*Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai, Bp., 1969.). De kimarad a mikrotörténet is. Hol vannak a kis gonosz párttitkárok, bizalmik és hasonlók, együtt a kis helyi rendőrökkel? A kor autonómiát kereső résztvevői számára ez volt a két fő politikai terep. Kovai a Kádár-korra azt a kérdést is szemérmesen elhallgatja, ki párttag és ki nem. A forradalom e tekintetben igazi vízvonalzó volt. A korábbi baloldaliak, Kardos, valamit a kísérleti pszichológusok szinte mint csoport nem lesznek tagjai az MSZMP-nek. Pataki Ferenc, miközben baloldali, szintén nem lesz párttag, ahogy természetesen a szociálpszichológiai s

a pszichoterápiás szemlélet extenzív alakítója, Buda Béla sem. Mindennek megvolt a maga relevanciája a Kovai által oly illuzórikusnak tartott autonómiakeresésben. Nem valami utólagos B-listázás értelmében tartom fontosnak a párttagságot, hanem azért, mert figyelembevételre jobban feltárja politika és pszichológia mikro- és makrodinamikáját. Joggal felvethető, hogy ezek a mikrotörténetek csak a résztvevők számára ismerősek. Ez igaz, de éppen egy ilyen monográfia – a szerző által is alkalmazott – lehetősége az oral history. A könyvben felhasznált interjúk mind klinikai szakmák képviselőivel készültek.

A mikrodinamika egyébként a rövid ötvenes évekre is hiányos. Teljesen hiányzik a könyvből az ELTE Lenin Intézete, melynek a pszichológiában s pszichológia és politika viszonyában igen számottevő diákja volt Garai László mellett Popper Péter is.

A hatvanas évekhez érve Kovai igen részletesen mutatja be a csoportterápia keletkezését, érdekesen érzékeltetve, hogyan vált át a lelkes nékoszos csoportszemlélet Méreinel a polgári szalonéletet felélesztő, önalakító csoportvilággá az új korban, együtt a szociometria (*Közösségek rejtett hálózata*. KJK, Bp., 1971.) országos karrierjével. A nevelés és a pszichológia kapcsolatáról szóló fejezet érdekesen mutatja meg, hogyan válnak a társadalmi problémák pszichológiai helyett valóban társadalmivá a magyar közegben, többek között a szociológia megszületése révén. Ugyanakkor a pszichológusok most sem ússzák meg a feddést. Kikerülnek „a társadalmi egyenlőtlenségek a (gyermek)pszichológiai diskurzusból”, „úgy tűnt el maga a problémafelvetés, mintha sose létezett volna” (442. old.). Érdekes módon ez legalábbis az itt is háttérbe szorult akadémikus pszichológiára nem igaz. Az iskolaügyi származási kategorizáció 1963-as megszűnése után a különböző, nem a pszichológiából származó okokból szemérmesen „hátrányos helyzetnek” nevezett kérdéskör egy iskolai ciklus alatt a pszichológusok számára is vezető téma lett. Kétségtelen, nem kommunista lelkesedéssel küzdöttek a kulturális és szociális újratermelés ellen, hanem ennek pszichológiai közvetítő-

it próbálták megérteni. Megjelenik ez egyetemisták vizsgálatában (Barkóczi Ilona – Oláh Attila – Zétényi Tamás: Az intelligencia, a kreativitás és a szocioökonomiai státusz összefüggéseiről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30 [1975], 522–532. old.), de ha szabad szerénytelenkednem, második empirikus közleményemet magam is e témából készítettem, első osztályosoknál (Pap Mária – Pléh Csaba: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 1972. 2. szám, 52–58. old.). Vagyis a problémafelvetés nem tűnt el a pszichológiából, a cikkek az utcán hevernek...

Egészében az önreflexiót segítő, fontos könyvről van szó. A kitérések – a régmúlt elemzése, a szovjet fejezet – nem használnak az összefogottságnak. Ha szabad bíráló megjegyzéseimre még egyszer visszatérni, Kovai Melinda kifejezetten elhanyagolja az akadémikus pszichológiát, ami sok ideologikus leegyszerűsítést eredményez. Magának a politikának az elemzése néhol beszűkül egy-két magasságos szereplőre. A munkát és a könyv használhatóságát azonban nagyon pozitívan értékelem. Eközben nem tudok egyetérteni a „felzárkózás és nyugatosodás” leki-sínylésével. Gondolom, a szerző sem szeretne egy csak magára támaszkodó, bezárt magyar pszichológiában élni. A „pszichotudományok” keret szellemes, s a Kovai Melinda számára legfontosabb mentálhigiéné és a Lipót elemzésében lehet hasznos. Az elemzett korban szocializálódott pszichológus számára azonban ez nem kifinomult interdiszciplinaritás, hanem a pszichológusi identitás megkérdőjelezése. Rátarti módon ezt már akkor sem fogadtuk el, sem a hivataltól, sem az ideológusoktól.

Adam Bžoch: Pszichoanalízis a periférián

A PSZICHOANALÍZIS TÖRTÉNETE SZLOVÁKIÁBAN

Fordította Balogh Magdolna. Typotex, Bp., 2016., 264 old., 3600 Ft

Freud egyik kedvenc viccében a lókupec így próbálja eladni egyik lovát a kuncsaftnak: „Ha uraságod felül erre a lóra hajnali négykor, fél hét-kor ott lesz már Pozsonyban.” – „És mit fogok én csinálni hajnali fél hét-kor Pozsonyban?” Ezzel a kis poénnal zárul Adam Bžoch, a neves szlovák irodalomtörténész, germanista könyve, amelynek már első mondata is így hangzik: „A pszichoanalízis Szlovákiában nem létezett.” (13. old.) Ezt a sommás kijelentést a szerző később így finomítja: „Bár a pszichoanalitikus *mozgalom* [saját kiemelés] nem létezett, mégiscsak voltak bizonyos ismeretek az elméletéről és a terápiáról: ezek végső soron hierarchizálható és történeti folyamattá kerekíthető elemek.” (14. old.) Ami a „nem létező történetből” koherens narratívummá alakítható, az Bžoch szerint nem más, mint recepciótörténet. Vagyis: a szlovák pszichoanalízis történetét *kizárólag* recepciótörténetként lehet értelmezni, amelyre az érdeklődés hiánya és a közöny, időszakonként pedig az *aktív negatív recepció*, az elutasítás és az ellenállás volt jellemző. Ennek a közönynek, illetve ellenállásnak a társadalmi, történelmi és kulturális okait keresi könyvében a szerző, rámutatva arra a mélységes szakadékra, amely a szlovák kulturális életet és a szlovák „nemzeti-emancipációs mentalitást” elválasztotta a pszichoanalízistől mint avantgárd, szubverzív, kultúrkritikai irányzattól. A pszichoanalízis „polgári és intellektuális forrásai”, mint Bžoch kifejti, ellentétesek voltak a népnemzeti ideológiával, kozmopolitizmusa összebékíthetetlen volt a nemzeti programokkal, ateizmusa ellenkezett mindenfajta vallásossággal, nem utolsósorban pedig „az antiszemitizmus elemeit is magába

foglalo nemzeti-emancipációs program képviselői számára leküzdhetetlen akadályt jelentett a tudomány képviselőinek zsidó háttéré”. (16. old.) Mindez persze, tegyük hozzá, korántsem volt szlovák sajátosság: a pszichoanalízis mint „zsidó tudomány” nemcsak a szlovák, hanem a magyar „néplélek” számára is idegennek mutatkozott, nem is szólva az olyan konstrukciókról, mint a „germán faji lélek”.

Ezek a klasszikus toposzok még inkább felerősödhetnek a „periférián”, a szlovák régióban, amely viszonylag elmaradott volt kulturálisan, és ahol nem voltak olyan kompolitá nagyvárosok, mint Bécs, Prága vagy Budapest, és ennél fogva sokkal kisebb volt az a modernista polgári-értelmiségi réteg, amely a huszadik század első évtizedeiben a pszichoanalízis elsődleges befogója lehetett. Ez a periféria azonban, ha tágabb geopolitikai, kulturális és történelmi összefüggésben nézzük, az Osztrák-Magyar Monarchia keleti térfelét jelenti – és éppen ez volt a pszichoanalízis „szülőföldje”, alapító atyáinak és első követőinek többsége is innen, ebből a régióból származott. Sigmund Freud a morvaországi Freibergben (ma Příbor, Cseh Köztársaság), Ferenczi Sándor Miskolcon született, de apai családja Galíciából jött Magyarországra. A mai Szlovákia területén, Nyitrán született 1893-ban Szondi Lipót, és ugyancsak van szlovákiai vonatkozása a Freud utáni pszichoanalízis egyik legnagyobb hatású művelőjének, az 1882-ben Bécsben született Melanie Kleinnek. Édesanyja, Libuša ugyanis szlovák területről származott, Melanie pedig férjével együtt évekig élt Rózsahegyén, mielőtt Ferenczihez került volna analízisbe Budapesten, onnan Németországba, majd Angliába. Mint Bžoch hangsúlyozza, Szondi és Klein csak perifériakos kapcsolódik Szlovákiához, akárcsak a kevésbé ismert Erdély Zoltán orvos és pszichoanalitikus, aki Poprádon született 1918-ban, Prágában járt egyetemre, majd a hatvanas években Németországba emigrált, és könyveit németül publikálta.

A mai Szlovákia területén lévő Tatra hegységhez több, Bžoch által is említett történet kapcsolódik. Ferenc-

zi 1910 telén (és nem 1911-ben, ahogy Bžoch állítja), néhány napot a Tátrában töltött, és itt vette kezelésbe első arisztokrata páciensét, Vay grófnőt, aki – miután a bobszánkója lesiklás közben felborult – hisztérikus rohamban tört ki. Freud az első világháború alatt kétszer is üdült családtagjaival Csorbatón, illetve Tátralomnicon, 1917 és 1918 nyarán. Ezek a tátrai kirándulások természetesen jól dokumentálhatók Freud és Ferenczi levelezése alapján. Az azonban a legendák körébe tartozik, hogy Breuer és Freud *Tanulmányok a hisztériáról* című esettanulmány-gyűjteményének egyik epizódja, amelynek főszereplője egy Katharina nevű fiatal szolgálólány, a Magas-Tátrában játszódna. Mint Bžoch kimutatja, az elterjedt legenda forrása egy irodalmi fikció, Jozef Puškás szlovák író Freud a Tátrában című elbeszélése. A történet színhelye – mint Freud pontosan megjelöli – valójában nem a Tátra volt, hanem egy fogadó a Hohe Tauernban, Tirolban. Egy másik legenda szerint Freud valamikor a húszas években Zsolnára utazott volna, hogy ott előadást tartson egy zsidó politikai gyűlésen. Az előadás valóban elhangzott, csakhogy – mint Bžochtól megtudjuk – az előadó nem Sigmund Freud volt, hanem testvérbátyja, Alexander.

Amikor Freud – ha nem is Sigmund – Zsolnán járt, akkor az már Csehszlovákia volt. Ennek az államnak egy meglehetősen periférikus városában, Kassán kezdődött a pszichoanalízis szlovákiai, pontosabban csehszlovákiai recepciója a Jaroslav Stuchlík cseh pszichiáter körül kialakult csoportban, amelynek tagjai (Jan Frank, Emanuel Windholz, Arnošt Bálint és mások) főként orvosi, klinikai munkájukban alkalmazták a pszichoanalízist. A kassaiak később fontos szerepet játszottak a Csehszlovák Pszichoanalitikus Egyesület megalapításában is (1936). Kassán ugyanebben az időben a csehszlovák orvosságosság mellett működött egy magyar orvosegyesület is. Ennek egyik tagja, Lóránd Sándor ideg orvos (később pszichoanalitikus New Yorkban), meghívására tartott előadást Ferenczi Sándor *A pszichoanalízis a gyakorló orvos szolgálatában* címmel 1923. február 2-án (szövegét lásd: *Thalassa* 2007, 1. szám, 107–

111. old.) Ezt az eseményt Bžoch nem említi, és nincs szó könyvében Neufeld Béláról sem, aki 1895-ben született Nagyszőlősen, 1922-ben Pozsonyban jogi, három évvel később Prágában orvosi diplomát szerzett. A két világháború között az akkor Csehszlovákiához, ma Ukrajnához tartozó szülővárosában folytatott orvosi praxist. 1939-ben, a csehszlovák állam megszűnésekor Romániába emigrált, majd Magyarországra költözött. 1944-ben Buchenwaldba deportálták. Rendszeres munkatársa volt a magyar nyelvű baloldali sajtónak, így elsősorban a kolozsvári *Korunk*nak, amelyben számos cikke jelent meg a pszichoanalízisről. 1945 után különféle egészségügyi pozíciókban dolgozott Budapesten (Vö. A *Korunk* című folyóirat és a pszichoanalízis. Szemelvények Neufeld Béla írásaiból. *Pszichológia*, 6 [1986], 2. szám, 293–307. old.)

A fenti példák is bizonyítják, mennyire esetleges ilyen esetekben az, hogy kit, mikor és hová sorolunk. Ki is volt tulajdonképpen Melanie Klein? Bécsi zsidó? Szlovák zsidó? Szlovákiai magyar? Híres angol pszichoanalitikus? Vajon miért tartozik Ferenczi 1910-es tátrai epizódja Vay grófnővel a szlovák pszichoanalízis (nem létező) történetéhez, míg 1923-as kassai előadása (okkal) nem része ennek a történetnek? Mint ahogy Neufeld Béla munkása is a magyar recepciótörténethez tartozik. Nem vethetjük persze Bžoch szemére, hogy olykor önkényesen bánik ezekkel a kategóriákkal, hiszen nem tudhatjuk, hogy a térségben ki mikor minek számított, vagy minek vallhatta magát, magyarnak, szlováknak, csehnek, csehszlováknak, vagy éppen „belgának”, nem is szólva azokról az érzékenységekről és félelmekről, amelyek ezekhez az identitáskategóriákhoz fűződhetnek.

Mindez azonban csupán mellékszál és adalék ahhoz az eszmétörténeti rekonstrukcióhoz, amellyel Bžoch a pszichoanalízis szlovákiai (nem)-recepciójának szellemi, elsősorban irodalmi közegét és rejtett csatornáit tárja fel. Irodalmi elemzéseinek fő tárgya a szlovák avantgárd, ezen belül a szürrealista mozgalom, ahová olyan jeles költők és kritikusok tartoztak, mint Laco Novomeský vagy Michal Považan. Ezek a szerzők,

mint minden valamirevaló szürrealista, meglehetősen jól ismerték – és természetesen alkalmazták is – az álomról, a fantáziáról, a tudattalan folyamatokról szóló freudi tanítást, vagy legalábbis annak legfontosabb elemeit. Miként azonban Bžoch kifejti, Szlovákiában nem annyira a szürrealizmus költészetre gyakorolt közvetlen hatása, hanem ennek a kapcsolatnak a tudományos igényű feldolgozása volt jelentős. Itt megint beleütközünk a besorolás nehézségeibe, mivel e tudományos megközelítés fő alakja a magyar nemzetiségű Karol Terebessy (1910–1985) „a szlovák avantgárd félig elfeledett teoretikusa”, a szlovák „szürrealisták társutasa” volt. (112. old.) Karol Terebessyről, azaz Terebessy Károlyról valószínűleg ma még kevesebben tudnak Magyarországon, mint Szlovákiában, noha a harmincas években részt vett a szlovákiai magyar baloldali értelmiségiek *Sarló* mozgalmában, és szerkesztette *Az Ar Ellen* című, rövid életű trockista lapot is. Erről éppen Adam Bžoch magyarul már korábban megjelent cikkéből tudhatunk meg részleteket. (Terebessy Károly és a pszichoanalízis szlovákiai recepciója a negyvenes években. *Thalassa* 2000, 2–3. szám, 193–205. old.) A szlovákiai magyar lexikonból (<http://adatbank.sk/lexikon/terebessy-karoly/>) azt is megtudhatjuk, hogy Terebessyt 1957-ben a magyar forradalom támogatásának vádjával ítélték börtönbüntetésre, és szabadulása után nyugdíjazásáig vilamoskalauzsként dolgozott Pozsonyban. Legfontosabb szlovák nyelvű munkáit a negyvenes években publikálta. *Szlovák Hamlet* című tanulmányát, amely nem más, mint Laco Novomeský egyik verseskötetének pszichoanalitikus értelmezése, mitoszelméleti és nyelvpeszichológiai munkák követték, amelyek a pszichoanalízis, illetve a mélylélektan egyes fogalmaiból indultak ki. Egy másik korabeli szlovák teoretikus, Igor Hrušovský kultúrfilozófus a tudományos gondolkodás fejlődését próbálta ugyancsak mélylélektani fogalmakkal leírni. Hrušovský Mikuláš Bakoš irodalomtudóssal együtt 1937-ben megalapítója volt a Tudományos Szintézis Társaságának, a bölcsészet és a természettudományok interdiszcipliná-

ris kapcsolatát szorgalmazó, erősen strukturalista orientációjú értelmiségi mozgalomnak. Ezeknek a kezdeményezéseknek azonban 1945 után alig volt folytatásuk.

A második világháború utáni évtizedekben Szlovákiában a nem létező pszichoanalízist éppúgy üldözték vagy „burzsoá áltudományként” bélyegezték meg, mint Magyarországon a létezőt. Az „olvadást” Freud *Totem és tabu*-jának 1966-os, Marthe Robert francia marxista filozófus *Pszichoanalitikus forradalom* című könyvének 1968-as szlovák nyelvű kiadása és hozzájuk kapcsolódó viták jelentették. Bžoch részletesen ismerteti ezeket a – többnyire ideologikus – vitákat, kitérve azokra a szerzőkre is, akik a hatvanas évek enyhültebb légkörében, a „prágai tavasz” időszakában Erich Fromm, valamint Adam Schaff, Roger Garaudy és más reform-marxisták nyomán a marxizmus és a freudizmus összeegyeztethetőségét hangsúlyozták (például Robert Kalivoda cseh filozófus és Juraj Špitzer szlovák publicista). A pszichoanalízis iránti érdeklődés fokozódása persze sokkal inkább a cseh, mint a szlovák nyelvterületre volt jellemző. Szlovákia ebből a szemszögből továbbra is „sivatag”, a szellemi provincializmus birodalma maradt. Ugyanakkor voltak oázisok is a sivatagban, „a szabadság kis szigetei”. Ilyen volt az informális „F-kör”, azaz Freud-kör Pozsonyban, amelynek tagjai – szlovák és cseh pszichiáterek, pszichológusok – az elméleti önképzésen kívül a gyakorlatban, a gyógyításban és pszichoterápiás képzésben is alkalmazták a pszichodinamikai módszereket, sőt „Bálint-csoportokat”, a Bálint Mihály, Angliába emigrált magyar pszichoanalitikus nevéhez fűződő esetmegbeszélő csoportokat is szerveztek. Ennek a félig-meddig „underground” állapotnak az 1989-es „bársonyos forradalom” vetett véget – mint ahogyan Magyarországon is csak a rendszerváltás után nyerte vissza a pszichoanalízis teljes legitimitását.

Igazi áttörés azonban ezután sem következett be. Bžoch mint filológus rendkívüli alapossággal járja körül a pszichoanalízisnek a szlovák irodalomtudományra gyakorolt újabb hatását is, ezeket a hatásokat nyo-

mokban fel is leli, mégis arra a következtetésre kell jutnia, hogy a hatvanas évektől kezdve a pszichoanalízis szlovákiai irodalomtudományi recepcióját „esetlegesség és véletlenszerűség” jellemzi (194. old.) – ám ebben Szlovákia talán nem sokban különbözik más országoktól. Könyvének végén Bžoch meglehetősen csalódottsággal ír arról, hogy a pszichoanalízis mennyire nem játszott szerepet a szlovák irodalomtudománynak a nyolcvanas évek végétől induló modernizálódásában és nemzetközi felzárkózásában sem, amelyet a Bahtyin-recepció, majd a francia strukturalizmus, elsősorban Michel Foucault hatása fémjelzett. Bár a posztmodern gondolkodás megszabadította a szlovák kultúrát a „diktatórikus, egocentrikus, auktoriális írásmódtól”, a pszichoanalízis ebben a folyamatban semmiféle szerepet nem játszott (253. old.) Végül, mint Bžoch írja, „annak, hogy a pszichoanalízis nem volt jelen abban a paradigmaváltásban, amely a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján zajlott Szlovákiában, [...] nem csak történeti okai vannak, hanem következményei is, amelyek betegségként kísérik végig a szlovák kultúrát. Talán valóban arról van szó, hogy a pszichoanalízis recepciója sokdimenziós társadalmi és lélektani összefüggést alkot, amelyben szerepet játszik a cenzúra, az elfojtás, a tagadás, de éppúgy a szublimáció, az identifikáció, és még néhány más olyan folyamat, amellyel a pszichoanalízis foglalkozott” (254. old). Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálata lehetne a kiindulópontja egy kelet-európai összehasonlító pszichoanalitikus eszmetörténetnek és történeti pszichológiának, amelyhez Bžoch jelen könyve mellett olyan források állnak rendelkezésünkre, mint Alekszandr Etkind *A lehetetlen Erőszó. A pszichoanalízis története Oroszországban* (Európa, Bp., 1999. Lásd BUKSZ, 2000. ősz.) vagy Harmat Pál *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis című munkája* (Bethlen Gábor Kiadó, Sopron, 1994).

Adam Bžoch könyve 2007-ben jelent meg szlovákul. *A helyzetkép* azóta nyilván sokat változott, bizonyára a szerzőnek is köszönhetően, aki ma a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének igazga-

tója. Az elmúlt években többször járt Magyarországon, és jó kapcsolatokat ápol budapesti kollégákkal. Könyvének talán kicsit elkésett magyar kiadása annyit mindenképpen megérdemelt volna, hogy a fordító vagy a kiadói szerkesztő kikeressi, amennyiben létezik, az idézett vagy hivatkozott Freud-, Fromm-, Bahtyin- és más művek magyar kiadását. Freud fontosabb művei mind megjelentek magyarul, mint ahogy Freud és Ferenczi levelezése is, amelyet a fordító rendre a német nyelvű kiadás alapján idéz. Ha pedig Harmat Pál munkájának magyar kiadását használta volna, tudhatta volna, hogy Szondi Lipót 1925-ös könyvének címe *A fogyatékos értelem*, nem pedig „Gyengeelműség”. A gondosabb szerkesztés mindenképpen jót tett volna az amúgy színvonalas fordításnak.

ERŐS FERENC

Bianka Boros: Selbstständigkeit in der Abhängigkeit

NICOLAI HARTMANN'S FREIHEITSLEHRE

Ergon Verlag, Würzburg, 2015. XII + 212 old., €34

Nicolai Hartmann azok közé a filozófusok közé tartozott, akiket inkább a kérdések érdekelték, mint a „végérvényesnek” szánt megoldások. Heidegger filozófiaeszményét követte abban, hogy inkább nehezíteni, semmint megkönnyíteni igyekezett a maga dolgát. „Problémagondolkodó” volt, tudta, hogy a filozófus soha nem próbálhatja meg levenni az elkövetkezendő filozófusgenerációk válláról a „radikális kérdezés terhet”. (Vö. Heidegger: *Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk*. Societas Philosophia Classica, Szeged-Bp., 1996/97. 7–9. old.) Azt kereste, ami a létben nyugtalanító, ahhoz próbált szisztematikus, de a kérdéseket soha nem rövidre záró értelmezési keretet kialakítani. Az egyik fő problémának a természeti világban felbukkanó szabadság jelen-

ségét tartotta. Boros Bianka könyve ezt a problémát igyekszik kibontani a maga teljes, nyugtalanító voltában, bemutatva Hartmann heroikusnak nevezhető küzdelmét, hogy megnevezze a szabadság feltételeit egy természeti törvények uralta világban.

Hartmann egész filozófiájának vezérfonalát a szabadság problémái és apóriái alkotják. Alapvetően realista, a pozitív tudományok felé tájékozódó és az eredményeiket elfogadó filozófiája mégis lépten-nyomon feloldhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközött. Mint később Ricœur (Paul Ricœur: *Temps et récit I*. Éditions du Seuil, Paris, 1983.), azonban az apóriákban Hartmann sem áthághatatlan akadályokat, a filozofálást meg hiúsító nehézségeket látott, hanem eredeti motiváló erőt, amely a filozófiai radikalizmus újabb dimenzióit nyithatja meg. Ricœur-t megelőlegező módon az igazi kihívás Hartmann számára is az volt, hogy filozófiailag termékennyé tegye az apóriákat, és ezzel a korábbi problémákat lényegileg új megvilágításba helyező filozófiai belátásokhoz jusson el. E tekintetben Hartmann megkülönböztette a *nem valódi* antinómiákat és *viszonylagos* apóriákat a *valódi* antinómiáktól és *abszolút* apóriáktól: az előbbiek csak a megismerés egy korlátozott szintjét és állapotát érintik, így a filozófia és a tudomány előrehaladásával előbb-utóbb eltűnnek. Az utóbbiak viszont az emberi megismerőképeség mint olyan határait jelzik; azt, hogy a létnek vannak olyan régiói és mozzanatai, amelyeket az emberi tudás maradéktalanul még egy végtelenül előrehaladó folyamatban sem kebelezhet be. Végző soron a lét makacs ellenállása és objektivitása tárul fel ezekben az abszolútnak mondott apóriákban, köztük az egyik legfontosabban, az emberi szabadság rejtélyes jelenségében. Az emberi szabadság úgy bukkan fel a létben, mint függetlenség a függőségben. Boros Bianka könyve azt mutatja be, hogy Hartmann-nál hogyan emelkednek ki a természetből az ember előtti és az emberi szabadság különböző formái és szintjei függőség és függetlenség játékában, a függetlenség egyre magasabb fokain.

Hartmann különbséget tett rendszergondolkodás és problémagondol-

kodás között. A rendszergondolkodás szerinte elveszi a problémák életét. Egy lekerekített, jól elrendezett, spekulatíván áttekintett egészben rendezné el a világot, és ennek érdekében elsimítaná az ellentmondásokat, akár erőszakosan is, hogy a világot egyetlen koherens egésznek láttassa, melynek elemei harmonikusan illeszkednek egymáshoz. Ebben az összefüggésben Hartmann „harmonisztikus előítéletről” is beszél (33. old.), mivel a rendszeralkotás bizonyos leegyszerűsítéseket követel, amelyek egy ponton mindig végzetesnek bizonyulnak. A valóság mindig sokkal komplexebb annál, semhogy rendszerbe lehessen foglalni. A problémagondolkodás ezzel szemben nem az illeszkedésekre, hanem éppen ellenkezőleg: a feszültségekre, a nem-illeszkedésekre, az ellentmondásokra kíváncsi. Antinómiákat, apóriákat keres, de nem azért, hogy feloldja, hanem azért, hogy minél jobban kiélezze őket, és ily módon mozdítsa elő a filozófiai gondolkodás menetét. Az igazi antinómiák és apóriák alkotják a gondolkodás motorját, mert a valóságot a maga rendszerbe foglalhatatlan önállóságában mutatják meg.

A problémagondolkodás Hartmann számára különösen alkalmas munkamódszer, hogy kidolgozza a lét egy nyitott, tehát az újdonságokat mindig integrálni képes, mindig átalakulásra és megújulásra kész ontológiáját. A valóság olyan átfogó elméletének alapjait szerette volna lefektetni, mely az anyagit és a lelkit, a realist és az idealist egyaránt felöleli. Ehhez a fenomenológiai módszer nagy segítséget nyújtott, megkönnyítve, hogy Hartmann a létnek fenoménekben bejelentkező aspektusát leírja, és egyre pontosabban artikulált fogalmi apparátussal ragadja meg. A fenomenológiával szemben azonban fenntartással is él, mivel az csupán a megjelenő léttel foglalkozik, de nem a magában való léttel. Márpedig – írja – vagy egyaránt megismerjük a számunkra való és a magában való létet, vagy egyiket sem. Hartmann szerint a fenomenológia túlságosan is szubjektív, nem vet kellően számot a lét makacs objektivitásával. Ezért van szükség egy általános *kategóriatan* kidolgozására, amely a lét legkülönbözőbb, sajátosan aszubjektív

mozzanatait is szóhoz juttathatja. Kétféle kategóriával dolgozik: az általános kategóriákkal, melyek a lét valamennyi szintjét jellemzik és szabályozzák, valamint a specifikus kategóriákkal, amelyek csak egy-egy sajátos létréteget, illetve annak törvényszerűségeit írják le.

Hartmann világnézetileg semleges munkafilozófiát szeretett volna kimunkálni, mely nem kötelezi el magát valamelyik világnézetileg elkötelezett, a létezőt többé-kevésbé adekvátan leíró ismeretkategoriatartomány mellett (reduktív materializmus, spekulatív idealizmus), de mégis filozófiailag kielégítő módon tud számot vetni a szabadság problémájával, tehát a szabadság metafizikájaként léphet föl. Úgy akarta felmutatni a valóság egyes mozzanatait a maguk sajátosságában, hogy közben soha ne csúszson át a lehetségesen adoton túllépő spekulációba, a spekulatív idealizmus talajára; hogy mindig ismerje el a tudományosan rögzített tényeket, és igazodjon a tények által körülrajzolt mozgástérhez. Ennek megfelelően Hartmann-nál lényegében egy folyamatfilozófia rajzolódik ki, ahol a valóság egyes komplexitási szintjein újabb és újabb törvényszerűségek, minőségek és entitások jelennek meg. Ez pedig, mint Boros Bianka rámutat, az *emergentizmus* egyik formája. Hartmann filozófiájának talán legismertebb momentuma, a *rétogontológia* is egy fejlődési folyamat filozófiai leírásának keretei közé illeszkedik: az anyag fejlődése és egyre komplexebb formáinak létrejövése során új típusú tulajdonságokra tesz szert, új minőségek, sőt új entitások (lélek, szellem) jelennek meg, amelyeket új, az anyag alsóbb fokain még ismeretlen, ezen alsóbb fokokra vissza nem vezethető törvények írnak le.

Hartmann szerint az egyes létszintek az alattuk lévőben alapozódnak meg, attól függenek, de viszonylagos önállósággal is rendelkeznek hozzá képest. Az egyes létrétegek kategóriális nívói *irracionalisak* az alsóbb szintekhez képest: megjelenésüket, hogy hogyan emelkednek ki az alsóbbakból, nem tudjuk megmagyarázni, a kérdés szerinte már megismerőképeségünk határain túla

mutat. Ez az ontológiai pesszimizmus – véleményem szerint – Hartmann filozófiájának gyenge pontja. Belső filozófiai motivációi érthetőek: Hartmann az egyes létrétegek önállóságát hangsúlyozza, hogy elkerüljük a redukcionizmust. Ám ez a pesszimizmus megalapozatlan. Nagyon is elképzelhető egy olyan folyamatfilozófia, amely anélkül is kielégítően meg tudja magyarázni, hogyan bomlanak ki a felsőbb szintek az alsóbbakból, hogy ezzel a felsőbb szintek önállóságát és sajátosságát felszámolná.

Hartmann felfogásában a felsőbb létszint viszonylag önálló az alsóbbhoz képest. Négy alapvető létszintet határoz meg: szervetlen, szerves, lelki és szellemi. Ezek a szintek a maguk sajátos törvényszerűségeivel hatást gyakorolnak egymásra. A szabadság sokféle determinizmus összjátékából születik meg. Az indeterminizmus, mondja Hartmann, érthetlenné tenné a szabadságot; a feladat épp az, hogy a természettörvények által uralt világban magyarázzuk meg. Szerintem soha nincs totális determinizmus, az egyes rétegek sajátos autonómiája és összjátéka mindig kirajzol bizonyos játékeret a szabadság számára. Boros Bianka könyvének különös érdeme, hogy nem ragad le Hartmann gondolatainak elemzésénél és ismertetésénél, hanem állításait szembeesíti a korabeli és Hartmann utáni tudományos kutatás eredményeivel, vala-

mint a vonatkozó filozófiai vitákkal. Így hosszan foglalkozik a kvantummechanika problémájával, valamint a biológia és az agy kutatás különböző, a filozófiai problémákat érintő fejleményeivel.

Hartmann szerteágazó elméleti erőfeszítéseinek végső soron gyakorlati intenciója van: egy etika megalapozása. A természeti világ fejlődési folyamatai egy független, autonóm lény, az ember megszületésében teljesednek ki, akinek önállósága kettős: önálló egyfelől a természeti törvényekkel, másfelől egy ideális értékrendszerrel szemben. Ez utóbbi sem kényszerítheti teljesen az emberi akaratot – állítja Kanttal szemben Hartmann –, legfeljebb motivációs alapot jelenthet a számára. Hartmann ellenzi Kant formalizmusát, és vele szemben Scheler materiális értéketikai koncepciójára támaszkodik. Az értékek egyfajta objektivitással rendelkeznek, az embernek mint személynek azonban hatalmában áll, hogy újabb és újabb értékeket tételezzon, melyek azonban szintén egyfajta objektivitással és ideális létezéssel rendelkeznek. Az értékek története a szellemi világ történetére vonatkoztatott.

Az ember eredendően interszubjektív lény. Személy, ám mindig csak egy sokaságban, az emberi társadalomban. A személyek sokasága szellemi közösséget alkot, s a közösség élete és teljesítménye *objektív szellem-*

ként jelenik meg; a közösség története az objektív szellem története. Ebben a közösségben, ebben a szellemi alakulatban bontakozik ki az egyes ember sajátosan személyes szabadsága mint mindenki mással szembeni (noha mégis az interszubjektív háttérből és környezetből táplálkozó) önállóság, mint az összes többi ember intézményszerűsített értéktételezéseitől való függetlenség. A személynek mindenkor hatalmában áll, hogy a természeti kényszerektől, törvényszerűségektől függetlenül döntsön, ahogy az is, hogy a közösségi cselekvések, normák különböző formáitól is függetleníse magát, és ezekkel szemben fenntartásokat, kérdéseket fogalmazzon meg. Hartmann szerint a személy ezen szabad léte az egyik legfőbb érték: a közösség nem szabhatja meg, hogy ki milyen értékekben és nézetekben higgyen mint életének vezérlő elveiben.

Boros Bianka könyve világos és gondolatébresztő monográfia Nicolai Hartmann alapgondolatairól. Beemeli az elemzésbe a recepciótörténet egyes fejleményeit, a korabeli kontextust, a tárgyalt problémákat (szabadság, ontológiai rétegek, emergencia) tovább is gondolja az újabb tudományos eredmények, későbbi filozófiai kutatások fényében. Ezzel járul hozzá a szabadságról mint olyanról, a folyamatként felfogott valóságról folytatott filozófiai vitákhoz.

MAROSÁN BENCE

Tisztelt Olvasónk!

*2017-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

1

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

BOB DYLAN

Az ideai irodalmi Nobel-díj nagy vihart kavart, nem csoda, hiszen ezúttal nem egy zugolyban körmölő poétának, hanem egy popsztárnak jutott ki a dicsőség – aki ráadásul fittyet hány a megtiszteltetésre. Az udvariatságon kívül jó oka van a kelletlenségre, ő ettől a díjtól nem lesz több, esetleg kevesebb, elvesztheti becses komolytalanságát, ez a díj nem *cool*, súlyos akár egy bőrkötéses verseskötet a könyvespolcon, és egy popikonnak vigyáznia kell az image-ére még hetven felett is. Az Oscar-díjra, amellyel 2001-ben a *Things Have Changed* című dalát jutalmazták, büszke, a kis szobrot koncertje-in kiteszi a színpadon a hangfalra. A tavalyi Grammy-díj-átadási ceremónián poétikai önvallomásnak tekinthető hosszabb beszédet is mondott. A Svéd Akadémia megkeresését azonban figyelemre se méltatta, honlapján sem volt nyoma a Nobelnek, illetve egyszer megemlítették, de aztán gyorsan törölték. Talán nem tudott rá odafigyelni, hiszen a Nobel-díj kihirdetésével egy időben nyílt meg akrilfestményeinek és akvarelljeinek kiállítása a londoni Halcyon Galériában, másnap Las Vegasban koncertezett, a díjról hallgatott. Sartre, az egyetlen, aki visszautasította a díjat, azzal indokolta döntését, hogy ez egy burzsoá díj, és hogy belőle ne csináljanak intézményt. Dylan a díj nélkül is „intézmény”. Két hét várakoztatás után azonban mégiscsak felvette a telefont, és válaszolt az akadémiának. A *Telegraph*nak adott interjújában (október 29-én) a kérdésre, hogy megjelenik-e a decemberi díjátadó ceremónián, azt válaszolja, hogy abszolút, ha lehet, elmegy. Sajnos, nem ért rá.

Mark Ford a *New York Review of Books*ban megérti Dylan vonakodását, a *wanted man* láthatatlanná vált, nem akart újságírók hadának közhelyeket nyilatkozni arról, hogy meg van tisztelve és hálás. Különben is, dalszövegei menekülő csavargókról szólnak, hobókról, akik robognak az „úton” egy újabb jointért, banditákról, akik banditabluest énekelnek, és az egyik legnagyobb dala kórusa tömören megmondja, hogy utálja, ha azonosítják és meghatározzák: „I am not there...”

Barna Imre, Dylan értő ismerője és hűséges rajongója, aki harminc évvel ezelőtt könyvet írt róla, és kötetnyi dalszövegét lefordította, szintén Dylan megfoghatatlanságát tartja a legfigyelemreméltóbbnak személyiségében. A *Magyar Narancs*ban megjelent írásában neki is ez a sor ugrik be: *I am not there – Bob Dylan életei*, ez a címe Todd Haynes remekművének, amelyben hat színész játssza Bob Dylan szerepét. „És hát azt fújta, dalolta, sóhajtott és lehelte világeletemben a Bob Dylan nevű: hogy nem, nem, nem, ez nem én vagyok. *It Ain't Me, Babe*.”

A Nobel-díj körül persze mindig van vita. Hogyan is tudná 18, életre szóló tagsággal rendelkező svéd akadémikus évente eldönteni, hogy ki a legjobb a világban, hogyan is tudná egyáltalán áttekinteni a különböző nyelveken íródott, különböző kultúrákból származó temérdek irodalmi termést? Nem is beszélve arról, hogy a színtiszta irodalmi értékelésen túl – amennyiben van ilyen – mindig vannak egyéb szempontok. A földrajzi megoszlás, a különböző országok, kontinensek arányos reprezentációja, máskülönben jön a vád, hogy túl Európa-központúak. Azután a politikai megfontolások: lehet egy országot, egy etnikumot, egy vallást büntetni vagy éppen jutalmazni. És akkor még nem beszéltünk a politikai korrektségről, ha el akarják kerülni a számonkérést, miért oly kevés a nő a díjazottak között, miért oly kevés a fekete. Philip Roth már régóta a befutók között van, de két szempontból sem volt megfelelő, egyrészt, mert állítólag lekezelően bánik a nőekkel, másrészt amerikai. Márpedig amerikai évekig szóba sem jöhetett. 23 éve, Toni Morrison óta egyetlen

amerikai író sem kapott Nobel-díjat. 2008-ban Horace Engdahl, a Svéd Akadémia akkori főtítkára úgy nyilatkozott, hogy az amerikai irodalom silány. Nekiment az egész amerikai irodalomnak, amikor úgy hírllett, hogy a jelöltek legszűkebb listáján két amerikai író is szerepel, Joyce Carol Oates és Philip Roth. „Az USA túl izolált, túl szűklátókörű – mondta –, nem fordítanak eleget, nem igazán vesznek részt az irodalom nagy párbeszédében. Ez a tudatlanság korlátozó.” Ezek után sokan vádolták az Akadémiát azzal, hogy az anti-amerikanizmust díjazza, hogy elvárás lett Harold Pinter követni, aki 2005-ös beszédében kijelentette, hogy „az Egyesült Államok bűnei módszeresek, folyamatosak, ördögiek, könyörtelenek”. De 2008 óta sok minden megváltozott, Obama korában az anti-amerikanizmus már kevésbé kulturális mozdítóerő. Idén több amerikai szerzőt, elsősorban Don DeLillót és Philip Rothot is a várományosok között rebesgették.

Ha kérdéses is, hogy egyáltalában van-e értelme versenyeztetni az írókat, hogy létezhet-e olyan kompetens grémium, amely hivatott döntnök lehetne, a győztesek névsora végeredményben nem is olyan rossz. Persze az idők során számtalan szerző kihullott az irodalmi kánonból, és ugyanakkor a legjobbak közül sokan nyerték el a Nobel-díjat, de számít ez Nabokovnál vagy Proustnál? Arra azonban egész biztosan jó a díj, hogy egy időre reflektorfénybe állítson egy-egy addig jószerivel ismeretlen vagy csak saját hazájában, szűk körben olvasott szerzőt, mint például Tomas Tranströmert vagy Szeptelana Alekszjevicsset, és egyben biztosítsa kis, alternatív kiadók túlélését. Dylan esetében ezek az előnyök nem jönnek számításba.

Hogy megérdemelte-e? Mark Ford azzal kezdi cikkét, hogy felidézi Joan Baezt, aki Martin Scorsese Bob Dylanról szóló három és fél órás kitűnő dokumentumfilmjéhez (*No Direction Home*, 2005) adott interjújában azt mondja: van valami Dylan zenéjében, „ami az emberek velejéig hatol”. Elismeri, hogy vannak, akiket nem érdekel, „de ha bejön, akkor nagyon, nagyon mélyre megy”. Mark Ford egyetért azokkal a Dylan-csodálókkal, akik a Nobel-díj körül támadt

vita hallatán csak legyintettek, fásaszó azon lovagolni, hogy amit Dylan csinál, az irodalom, vagy nem irodalom. A lényeg az, írja Ford a *New York Review of Books*-ban, hogy dalai a művészet minden területére beszivárogtak, és azoknak az íróknak és költőknek az érzékenységét is meghatározták, akik évről évre javaslatot tesznek a Nobel-díjra.

Bob Dylan tehetségének besorolásáról mindazonáltal már több mint ötven éve zajlik a vita. 1965-ben, amikor megjelent a *Highway 61 Revisited* című lemeze, sokan nem egyszerűen az amerikai folkezenei tradícióban alkotó dalszerzőnek tartották, hanem Ginsberghöz és Whitmanhez fogható költőnek.

Thomas Meehan amerikai író már akkor felvetette a *Time Magazine*-ben: „Vajon nem Dylan-e a legnagyobb amerikai író?” Mások, mint Stanley Kunitz vagy Louis Simpson, inkább a populáris művészethez és a szórakoztatóiparhoz sorolták. Meehan kérdésére W. H. Auden diplomatikusan csak ennyit mondott: „Attól tartok, nem ismerem a műveit.”

Azóta is egyre bővül a Dylanról szóló irodalom, számos amerikai szerző, többek közt Ellen Willis, Alex Ross, Robert Shelton, Sean Wilentz, Greil Marcus, Sam Shepard, Christopher Ricks, David Hajdu dolgozta fel tanulmányokban és monográfiákban Dylan művészi pályáját. A másodlagos irodalom pusztán mennyisége és változatossága súlyos bizonyossága annak, milyen nagy hatást gyakorol Dylan zenéje azokra, akik szeretik. Szükségét érzik, hogy elemezzék komponálási módszerét, interpretálják figuráinak karneválját, beleértve természetesen a minnesotai születésű Robert Zimmermant mindenben átívelő kreációját: Bob Dylant.

Ha végigolvassa az ember a nemzetközi sajtó híradását az ideai irodalmi Nobel-díjról, rangos lapok mértékadó kritikusaik tollából a legellenőrzhetőbb véleményekkel találkozhat. A dicshimnusz és a méltatlankodás egyaránt indoklást nyer.

Az amerikai *New Yorker* két cikkében a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozik az ideai díjazottról, a zseniális dalszerzőről és előadóról. Az egyik, amelynek szerzője a Dylan-

rajongó képregényszerző, Alex Ross, aki 1998-ban elkísérte Dylant turnéira, majd ugyancsak a *New Yorker* hasábjain be is számolt élményeiről, már cikkének címében is bombasztikus: *Bob Dylan as Richard Wagner*. Szerinte Dylan a XX. század második felében olyan közismert és egy egész korszakot meghatározó zenei fenomén, mint Wagner a XIX. században, akiről Nietzsche azt írta, hogy valójában nem is zeneszerző vagy költő, hanem színházi ember, akinek az opera a médiuma. Dylan művészetete is komplex, szöveg és zene összetartozik, „és akkor a legjobb – véli Alex Ross –, ha a zene és a líra nem tandemben halad, hanem egymással ellentétesen. A *Groom's still waiting at the altar* 1980-as verziójában a zenekar blues-alapritmusához Dylan misztikus, sárban dagonyázó szöveget dalol. A népi tradíciót megszállta egy idegen intelligencia.”

A másik cikket David Remnick, a *New Yorker* szerkesztője írta. Ő is boldog a hír hallatán: „az egyik legjobb közülünk, az ország és a nyelv dicsőségére megnyerte az irodalmi Nobel-díjat.” A lényeg szerinte is a dalokban, és nem a szövegekben rejlik, illetve e kettő szétválaszthatatlan együttesében. „Ne gyötörjük magunkat azzal, hogy a díj igazolására az irodalom szent fogalma körül keringünk, nem kell azzal mentegetőzni, hogy Dylan rendes könyveket is írt. (A vad és megfoghatatlan *Tarantulát* és a *Chronicle: Volume One* című remek memoárt.)”

Greil Marcus, aki egész monográfiát szentelt Dylannek, elismeréssel adózik költészetének a *New York Times*-ban, *Master of Change* címen megjelent írásában, de nyomatékosan hangsúlyozza, hogy azért zenével jobban működik a dolog.

I'm a poet, I know it, I hope I don't blow it (Költő vagyok, tudom, remélem, nem rontom el) énekelte Dylan 52 évvel ezelőtt az *I Shall Be Free* című vicces klapanciájában. Nem rontotta el, a *Tempest* című legutolsó (2012), új számokat tartalmazó albumának dalszövegei olyan tágasak és lángolóak, hogy felérnek bármivel, amit bárhol hallhatunk. De ami minden egyes szóba igazán életet lehelt, a dalok előadása. Amikor a színpadon szóltak ezek az új dalok, majd szétvetették az épületet. Hogy Dylan költő-e – most

éppen Szapphóhoz, Homéroszhoz, a nagy éneklő bárdokhoz hasonlítják –, az sohasem volt releváns kérdés. Nem lehet megmondani, hogy a szavak ösztönözik-e a zenét, vagy fordítva, akárhogy is, a zene teszi, hogy a szöveg túl időn és szándékon, inkább eleve elrendeltnek tűnik, mint megírtnak. De az is lehet, hogy minden azon múlik, hogyan jönnek ki a szavak Dylan torkán, vagy azon, hogy a hangmérnök a felvételkor azt az érzést keltette, mintha beletette volna az énekest a mikrofonba.

Mark Ford azzal zárja már említett cikkét a *New York Review of Books*-ban, hogy Dylan kétségtelenül dalszövegeinek irodalmiassága miatt a legvitatottabb dalszerző, de ez nem jelenti azt, hogy e versek az irodalmiasságuk miatt jók. Legirodalmibb dala, a *Desolation Row* (1965), Ezra Poundra és T. S. Eliotra való utalásaival kiváltképpen alkalmas a megértésre, de nem gyakran támad kedvünk meghallgatni. A Nobel-díjbizottságnak igaza van abban, hogy Dylan teljesítményét a „nagy amerikai songhagyományhoz” köti, mert hosszan tartó és kitűnő dalszerzői pályafutásában valóban kulcsszerepet játszott, hogy az amerikai song oly sok, különböző elemét magába szívta és adaptálta. Kamatosul visszafizette az ismert és ismeretlen szerzőknek a kölcsönt a *Theme Time Radio* műsorában, ahol elképesztően széles körű ismereteire és zenei ízlésére is fény derült.

Stephen Metcalf a *Slate* hasábjain egyértelműen kételyeinek ad hangot Dylan költészetét illetően, és a díjat is indokolatlannak tartja. Dylan nagyságát ő sem vitatja, azzal kezdi, hogy „Dylan világában élünk”, de nem hiszi, hogy Dylan a dalszövegeivel éri el világraszóló hatását. Dylan zenész, nem költő. Ezt illusztrálóan, egymás után idéz egy-egy szakaszt kedvenc mai amerikai költőjétől, Richard Wilburtól és Dylantól. A vers mellett a dalszöveg erőtlensége, sovány, közbeszédszerű. Bob Dylan kétségkívül zseniális, és ezért már méltán sok kitüntetést kapott, megérdemli a hírnevet, a pénzt, a tapsot, de nem a Nobel-díjat. Meglehet, az utókor jobban fogja őt ismerni, mint Murakamit vagy Rothot (vagy Wilburt), de nem

erről van szó, amikor egy popsztárt tüntetnek ki a legmagasabb *irodalmi* díjjal.

A *Die Welt* egyik cikkében Jan Küveler (a *Die Welt am Sonntag* főszerkesztője) is egekbe magasztatja Dylant mint jelenséget. DeLillót idézi: „Az a legnagyobb Bob Dylanben, hogy ő Amerika kvintesszenciája, jelentőségtejtjesebben amerikai, mint amennyire a Beatles vagy a Stones brit”, de irodalmi teljesítményéről a véleménye lesújtó. „Az Akadémiának nem kelle-ne azon iparkodnia, hogy rámutasson az önéletrajzi *Krónikára* vagy a füves, késő hippy *Tarantulára*. Az utóbbi évek Frank Sinatra előtt krákgó hódolata is feledhető.”

A Svéd Akadémia azonban nagyon is egyértelművé tette, hogy nem a dalokat, hanem az írott szövegeket díjazta, nagyon is iparkodott rámutatni a művekre. Hivatalos bibliográfiájuk az „angol nyelvű művekkel” kezdődik, amelyek között az első cím az 1965-ös dalszöveggyűjtemény (*Bob Dylan Song Book*), a felsorolásban ott szerepel a *Krónika* és a *Tarantula* is, és utolsóként a legkevésbé számon tartott, 2016-ban megjelent gyerekkönyv. A „művek” itt könyveket jelentenek, és csak ezután következnek az „albumok”.

Miután kiderült, hogy egy popsztár kapta a nemzetközi irodalmi közö-ség legmagasabb elismerését, a legkülönbözőbb fórumokon óhatatlanul felvetődött a kérdés, mi is az irodalom, hol vannak a határai. Elkezdődött a spekuláció az irodalom fogalmának kiterjesztéséről, hogy magába foglalja a hangfelvételeket is, ezt a rendkívül nagy hatású, viszonylag új művészet-i formát. Sarah Darius, a Svéd Akadémia főtítkára egyértelműen visz-szautasította a feltételezést, hogy bár-mi ilyesmire törekedtek volna. „Lehet, hogy úgy tűnik, de valójában nem erről van szó. Ha visszatekint a múlt-ba, az igen távoli múltba, úgy 2500 évvel ezelőltre, akkor látja Homéroszt és Szapphót, akik olyan költői szövegeket írtak, amelyeket előadásra szán-tak, gyakran hangszeres kísérettel, de mindmáig olvassuk őket. Bob Dylant is olvashatjuk, és kell is olvasnunk, mert nagy költő, az angol költői tradíció leg-javából” – válaszolta egy interjúban, és azt javasolta, hogy kapcsoljuk ki a

hangszórót, és vegyük kézbe Dylan valamelyik dalszöveggyűjteményét, amelyek számos kiadást mértek. Megengedi, hogy bemelegítésként meghallgassuk a *Blonde on Blonde*-ot, de ami a díjat illeti, ott nem a zene-hallgatásról van szó.

A kritikusok többsége nem veszi figyelembe a hivatalos indoklást. Bár-mennyire elismerik is Dylan zseniali-tását, nem tartják sem írónak, sem költőnek. Spencer Kornhaber, az *Atlantic* popkultúrarovatának rendszer szerzője úgy véli, hogy önmagában véve nincs probléma azzal, ha vokális előadásra szánt szövegeket díjazunk, hiszen színdarabírók is elnyerték már a Nobel-díjat. De minthogy a dalszö-vegírás, a zeneszerzés, az előadás és a hangfelvétel az alkotói folyamat egy-mást kiegészítő, mellérendelt kompo-nensei, a szöveg önmagában nehezen tud versenyre kelni a „tisztá” költé-szettel vagy prózával. Kornhaber idé-zi a kemény kritikáiról ismert Michiko Kakutani 31 évvel ezelőtti ismertetését a *Bob Dylan's Lyrics 1962–1985* című kötetéről a *The New York Times*-ből: „Ha csupán olvassuk a szövegeket, hiányzik a szó és a zene interakciója – ahogy a *Highway 61 Revisited* dalai-nak kaján szövege ellenpontozza a bőségesen áradó, ritmikus futamo-kat – és meg vagyunk fosztva attól a dimenziótól is, amelyet Dylan sajátos zenei tagolása nyújt. Olyan számok, mint a *Lay, Lady, Lay*, a *Blowin' in the Wind*, de még a *Like a Rolling Stone* is sokkal laposabbnak hatnak próza-versként, mint énekelve, nem beszélve a gyengébben sikerült dalszövegekről, amelyek elválasztva az éltető zenétől, egyszerűen hatásvadász pózolásá silányulnak.”

Kornhaber ironikus konklúziója sze-rint a díj azt fejezi ki, hogy Dylan alkotói fősodranak egyik mellékága van olyan jó, sőt jobb, mint más esélyes szer-zők főművei, és ez bizony nem cse-kélség.

A legmérgesebb cikket a *Die Zeit*-ben olvastam. Klaus Kastberger, a grazi Literaturhaus igazgatója leszö-gezi, hogy Bob Dylan dalszöveget ír, nem verset, akárhány tudományos szimpóziumot szentelnek is munkás-ágának, minthogy ezeken is csak dalszövegeket elemeznek. Egye-nesen az irodalom végét vizionálja:

ezentúl minden zsűri, irodalmi újság, tele-víziós műsor igyekszik majd lépést tar-tani a Svéd Akadémia bátor, jövőbe mutató döntésével. Mostantól kezdve minden lehetséges: a Goncourt-díjat Edít Piaf unokája kapja, mert multimé-diás fájljaival új életet lehel a sanzo-nok hagyományába, a Büchner-díjat Fiston Mwanza Mujila afrikai kiálto-zásaiért, a Német Könyvkereskedők Béke-díját pedig egy görög szerzőnő a menekültek nyomorúságát ábrázoló brosúrájáért, melyet egyelőre a német könyvkereskedésekben nem kapni, végezetül az irodalomkritikusoknak járó osztrák állami díjat neki magának ítélik oda, amiért minden részletében pontosan előre látta az irodalom vég-napjait.

Számos szerző azonban, a Svéd Akadémiával egyetértésben, Dylan dalszövegeit költészetnek tekinti, és ekként elemzi.

Ugyancsak a *Die Zeit*-ben kollé-gájával homlokegyenest ellentéte-sen nyilatkozik Stephan Wackwitz, a *Merkur* rendszeres szerzője: „Miő-ta az amerikai irodalmárok filológiai, mikrotörténeti és néprajzi módsze-rekkel kezdték vizsgálni Dylan dalköl-tészetét, tudjuk, hogy zenei lírájának alakjai, történetei, hivatkozásai és idé-zetei egy poétikus háttér univerzumból merülnek fel, amely olvasmányélmé-nyek, gyerekkori emlékek, filmek, kollektív álmok, politikai próféciák, vallásos hiedelmek, történelmi bűn-tények, szellemhistóriák félig-meddig elfeledett foszlányaiból épül fel. Nem csoda, hogy ez a gazdag merítés vas-tag kötetekre inspirált némely filológiai nyomonkeresőket: Greil Marcus (*The Old Weird America*, 2011.) a XIX. századig követi vissza a *Basement Tapes* forrá-sait, Sean Wilentz pedig (*Bob Dylan in America*, 2011.) feltárja Dylan egy-kori kapcsolatát az USA kommunista pártjával, és kimutatja a beatköltők és az absztrakt expresszionizmus hatá-sát költészetében.

A *Forward* című amerikai zsidó folyóiratban Marc Caplan az Odesz-szából bevándorolt szülőknek a Min-nesota állambeli Duluthban Robert Zimmermanként született fiát a zsidó, ezen belül is a jiddis irodalmi hagyo-mányban próbálja meg elhelyezni. Dylan vallásos zsidó neveltetést kapott, zsidó iskolába járt, de miután

18 évesen elszakított otthonról, egy időre zsidó identitásától is eltávolodott. („Nem tartom magam zsidónak vagy nem zsidónak...”) A hetvenes években keresztény hitre tért, három ilyen szellemiségű albumot is kiadott, később viszont a Chabad irányzathoz tartozó haszid zsidók vonzásába került. Legidősebb fiának bár micvóját a jeruzsálemi siratófalnál tartotta. A Biblia mint ihlető forrás a kezdetektől végigkíséri pályáját. Seth Rogovoy a *Bob Dylan: Prophet, Mystic, Poet* című könyvében mutatja ki Dylan zsidó ihletettségét, dalainak zsidó kulturális utalásait.

Caplan felvázolja Dylan kanyargós pályafutását az amfetamintól fűtött szürrealizmustól, a dűnnyögő sanzonénekléstől és a trubadúrda-loktól az utóbbi négy év újjászületett és kriptohaszid misztikus korszakán keresztül egészen a legújabb dalok excentrikus spiritualizmusáig, amelyekben Dylan mintegy Frank Sinatra és Johnny Mercer médiumaként szólal meg.

Dylan dalszövegeinek irodalmi rangját komoly kitüntetések, díszdoktorátusok ismerik el, de jelzi az a témérdek doktori disszertáció, tanulmány, konferencia is, amelyet az angoltanszékek szenteltek a nyughatatlan énekesnek.

Idén tavasszal jelent meg Heinrich Detering, az egyik legbefolyásosabb német irodalmár könyve Bob Dylan munkásságának késői szakaszáról (*Stimmen aus der Unterwelt, Bob Dylans Mysterienspiele*) amelyben komoly filológiai apparátussal deríti fel Dylan dalszövegeinek összetevőit. Dylan mindenkitől keresztbe-kasul idéz, Shakespeare találkozik Tennessee Williamsszel, Lewis Carroll F. Scott Fitzgeraldtal, Merle Haggard Ovidiusszal, Frank Sinatra Petrarcával. Detering figyelemre méltó és kisé zavarba ejtő állítása szerint a *Love and Theft* című albuma óta Dylan dalszövegei, filmdialogusai (*Masked and Anonymus*, 2003.), néhány interjúja, a *Theme Time Radio Hour* című műsorának moderációs szövegei, sőt némely zenei motívumai is szinte kizárólag idézetekből állnak. Meglepően hosszú, szó szerinti idézeteket fedezett fel Ovidius, Aiszkhülosz, Szophoklész és Homérosz új angol fordításaiból, és rekonstruálta azt a leleményes eljá-

rást, amellyel Dylan kortársivá formálja őket. Irodalmi *readymade*-ek alkotója Marcel Duchamp és Andy Warhol mintájára. Korábban Dylan megadta forrásait, újabban azonban felismerhetetlenül olvasztja egymásba a vendégszövegeket. Dylan mindig is ki volt téve a plágium vádjának, ez azonban melléfogás, mert a csoda éppen abban rejlik, hogy az ötvözetből valami saját jön létre. Dalaiból az elődök szólnak, bluesénekesek, vándordalnokok, vásári komédiások, költők, antik szerzők, underground költők váratlan asszociációkban. Dylan ehhez a munkamódszerhez egész életében hű maradt, egyik versében „gondolattolvajnak” (*Thief of thoughts*) nevezi magát. A késői munkák Dylanje mintha nem is saját maga beszélne, hanem spirituális médiumként a holtak hangján. „*I am large, I contain multitudes*” – ezt a Walt Whitman-sort emelte költői és zenei hitvallásává. Így beszélt erről egyik interjújában: „Az amerikai kultúra tele van kétségbeesetten rikoctozó kóbor kísértetekkel. Mintha hálóba gablyodtak volna, bennrekedtek egyfajta purgatóriumban ég és föld között, ahol nem tudnak se élni, se meghalni. Eredeti helyüktől elvágva senkihez sem képesek szólni. Tele van velük minden.”

Detering odáig megy, hogy Dylan spiritiszta költői módszerét az új historicizmussal is rokonítja, amely Stephen Greenblatt szavai szerint „azzal a kíváncsággal kezdődött, hogy beszélhessünk a halottakkal”.

A költő, akiben a másik Amerika profétáját látják, a beatgeneráció, Allen Ginsberg, Jack Kerouac és Gregory Corso nyomdokaiban haladva fogalmazta meg egy egész generáció szorongásait és vágyait. Detering véleménye szerint a mediális adottságok megteremtették az előadás-központú, énekelt költészet kialakulásának lehetőségét, és ha ezt a fejleményt az irodalomtörténet figyelembe veszi, akkor ennek a költészetnek a legjelentősebb reprezentánsa mindenképpen megérdemli az irodalmi Nobel-díjat.

Bob Dylan valóban az elmúlt fél évszázad legforradalmibb művésze, újításai a folk song műfajában elmosták a különbséget vers és dalszöveg között, és akárcsak korábban Charlie

Chaplin és Duke Ellington, feloldotta a magas- és a tömegkultúrát elválasztó merev határokat.

Don DeLillo *Great Jones Street* (a magyar kiadásban: *A fenevad szabad*) című, 1973-as regényének főhőse, Bucky Wunderlick rockbálványt részben Bob Dylanról mintázta. Bucky egy kicsit proféta, egy kicsit szélhámos. Elégedjünk meg ennyivel, és ezek után mindenki döntse el maga, hogy hallgatni vagy olvasni kívánja-e Bob Dylant.

LAKNER JUDIT

A SZOCIOLÓGIA, A POLITIKA ÉS A HATALOM

PETER KOLARZ KÉRDEZTE ANTHONY GIDDENST A LORDOK HÁZÁBAN 2016. JÚNIUS 8-ÁN*

Sociology, Politics and Power. An Interview with Anthony Giddens. *Global Dialogue* 6 (2016), 4. szám

Őn sok különböző témáról írt már – a strukturálási elméletről, a történeti materializmusról, a késő modernitásról és a globalizációról, a személyes élet és a szexualitás átalakulásairól, a harmadik útról, a klímaváltozásról, az Európai Unió jövőjéről – és legújabban a digitális forradalomról tart előadásó-

1 ■ Anthony Giddens: *Turbulent and Mighty Continent* (2. kiad.). Polity, Cambridge, 2014.

kat. Van-e közös fonál, amely végigfut a munkái mindegyikén, vagy legalább témakörei többségén?

Giddens: Az átfogó kutatási kérdésem mindig is a modernitás természetére vonatkozott – az ipari rend kialakulása és világméretű elterjedése, ami messze a valaha volt legforradalomból és leggyökeresebb átalakulás időszakára. Az én felfogásomban a történelem lényegileg diszkontinuus: a történelem egyetlen evolúciós modellje sem tartható. Mindig meghatározott helyzetű emberek tevékenykednek adott természeti, társadalmi és földrajzi kontextusokban, melyek tevékenységük feltételeit alkotják, s amelyekre nemcsak reagálnak, de egyben a legkülönbözőbb módokon újra is alakítják őket. Nem fogadom el a társadalomtudományok durkheimiánus koncepcióját, amelyben inkább passzív cselekvők vannak, semmint olyan tájékozott lények, amilyenek mind vagyunk. Erving Goffman – aki a szememben talán mind közül a legnagyobb szociológus – hangsúlyozza, mennyire jártasak az emberek abban, amit napról napra tesznek, miközben nem feltétlenül tudják, mi az, amit tesznek. Én ezt a szempontot akartam összekapcsolni az inkább makrostrukturális folyamatokkal. Ez nem könnyű, de szerintem döntően fontos: régebben sok szociológus úgy tüntette fel a dolgot, mintha csak a nagyobb társadalmi ügyek játékszerei lennének. Én e dolgok közti finom viszony feltárására törekedtem. Részben ezért érdekelték mindig is a kommunikációk és a kapcsolatok transzformációi. A mindennapi élet és identitás átalakulása éppoly fontos, mint a nagyléptékű rendszereké és azoké a problémáké, amelyeket megoldani próbálunk.

Eszerint melyik volna az Ön egész munkásságában az az elem, amely a legfontosabb mindazoknak, akik társadalmi és politikai változtatásokért küzdenek?

Ez éppen az volna, amiről most beszélünk: a végtelenül finom interakció aközött, hogy egyrészt az emberek maguk alakítják az életüket, másrészt azoknak a struktúráknak a teremtményei, amelyeknek maguk is részei. Ez

éppúgy igaz a politikában, mint bármely más területen. A jó szándékú politika önmagában sosem elegendő, és gyakran visszaüt.

2016-ban kiadott könyvemben vizsgálom az Ön utópikus realizmus fogalmát. Még mindig érvényesnek tartja?

Az utópikus realizmus azon fogalmak közé tartozik, amelyeket még mindig használok. A feladat lényegében az utópikus idealizmus és a reálpolitika összekapcsolása, amelyek első látásra ellentétek. Az eszményeket nélkülöző politikának nem lenne irányadó célja. Bármely pillanatban képesnek kell lennünk arra, hogy elképzeljünk a status quón kívül eső tényállásokat. Ugyanakkor az eszmények önmagukban véve üresek. Az utópikus realizmus fogalmát alkalmas eszköznek tartom arra, hogy érzékennyé tegyen az eszmények szerepének felismerésére – túllátni az itt és moston –, s ugyanakkor jelezze, hogy ezek az eszmények a valóságra vonatkoznak. Tehát az érzékenyítés eszköze a politikáról és a világról való gondolkodásban. A demokratikus politikában az a párt, amelyik egyszerűen csak a választások megnyerésével törődik, valójában egyetlen választást sem tud nyerni, mint ahogy az a párt sem, amelyik nem tudja bemutatni, hogy magasztos eszméi hogyan viszonyulnak az emberek gondjait és törekvéseit érintő gyakorlati részletkérdéseikhez. Mindannyian tudjuk, milyen nehéz ennek a körnek a négyzögesítése.

Ha végigtekint a mai politikai és szakpolitikai helyzeten, hogyan ítéli meg a saját politikai munkáját, amely az 1990-es években a globalizációval és a harmadik úttal foglalkozott? Van-e olyan eleme az akkori vitáknak, amely még ma is fontos, amellyel nem foglalkoztunk megfelelően?

Már nehéz felidézni, hogyan is volt, de akkoriban egészen új fogalom volt, különösen politikai összefüggésben, a globalizáció mint az egyének, szervezetek és államok világszerte erősödő kölcsönös függősége. Kezdetben nagyon nehéz volt meggyőzni a politikai vezetőket, hogy vegyék komolyan: értetlenül néztek rám. Azután szinte

egyik napról a másikra minden megváltozott. Már leállíthatatlanul mindig erről beszéltek, bár gyakran eléggé elnagyoltan. Sajnos a politikusok többsége, de számos társadalomtudós is, e fogalommal elsősorban, ha ugyan nem kizárólag, a globális piacok terjeszkedésére utalt. Pedig a globalizáció fő hajtóereje akkor is, most is – a digitális forradalom rendkívüli előrehaladásával összefüggésben – a kommunikáció volt, különösen az elektronikus kommunikáció. A „harmadik út” kifejezést némileg vonatkozva használtam. Számomra nem azt jelentette, hogy ki kéne alakítani egy politikai pozíciót a bal- és a jobb-oldal között, valamiféle középutat. S végképp nem a neoliberalizmus valamilyen változatát, a korlátolatlan piacok végtelen bölcsességébe vetett hitet. Ahogyan 1998-as *A harmadik út* című könyvemben írtam, „a pénzpiacok szabályozása a világgazdaság legsürgetőbb feladata”. Akkor is, mint most is, meggyőződésem, hogy az aktív kormányzás döntő fontosságú – ami azonban nem egyszerűen az államra vonatkozik, mert egy sor más szervtől is kiindulhat. Akkor is, mint most is, meggyőződésem, hogy bármennyire nehéz is, ki kell alakítani a globális kormányzás mechanizmusait. Szembenem a fő problémát az egyenlőtlenség jelentette – amit mindenki megállapíthat, ha belenéz abba, amit akkor írtam. Mára még nagyobb problémává duzzadt, mivel szélsőséges egyenlőtlenségek alakultak ki a vagyoni piramis tetején egyfelől, másfelől nem sikerült növelni a termelékenységet, tehát a képzettséget nem igénylő munkát végzők bérét sem. Thomas Piketty könyve, *A tőke a 21. században* világsikert aratott, mert meggyőző értelmezését adja a szembeszökő különbségekhez vezető strukturális okoknak, és felvázol néhány lehetséges stratégiát a különbségek csökkentésére. Persze a politika nemzeti, míg a világ globális, tehát még mindig az a kulcskérdés, hogyan egyeztessük össze a nemzeti politikát a lényegileg globális világgal. A populizmus jórészt ebből a nehézségből fakad, illetve abból, hogy mindenki látja, hogy a nemzeti politikusok hatalma jóval kisebb annál, mint amit kénytelenek magukról állítani.

Lát bármilyen lehetőséget a nemzeti politika és a globális átalakulások és egyenlőtlenségek közti távolság áthidalására?

Kell, hogy legyen erre megoldás, és az Európáról szóló könyvemben¹ le is írtam, hogy összehangoltan kell lecsapni az adóparadicsomokra, megfordítani a dezindustrializációs trendet a nyugati gazdaságokban, ami elvezethet a termelés újjáteremtéséhez, noha a múltbelitől egészen különböző formában. Ez részben együtt jár a digitális forradalommal, hiszen ha a pénz már elektronikus, akkor egy pillanat alatt körbefuttatható a világon – ez maga is az adóparadicsomok általánossá válását segítő tényező. Ám ugyanezért immár nehezebb ellepelni a világot körbefutó korrupciós pénz hatalmas, örvénylő áramlását. Azt hiszem, a globális közvélemény is határozottan fellép az ellen, hogy valaki óriási vagyont globális szinten egyszerűen elrejtse, és elvárja, hogy ezzel senki se törődjön.

A hatékony globális kormányzás egyelőre vágyálom, a demokratikus működése még inkább, mégis van egy sor intézmény, országcsoport és nemzetközi szervezet, amely megpróbál együtt dolgozni globális problémák megoldásán. Érdekes lesz megfigyelni, milyen eredményekre vezetnek a klímaváltozással kapcsolatos párizsi egyezmények: kiüresednek-e, vagy sem? Jelenleg nem tudhatjuk, de az már bizonyos, hogy nagyon különböznek mindattól, amit ez idáig egyezményesen írásba foglaltak. Már látni, hogy hatásukra erősen estek a fosszilis tüzelőanyagot gyártó cégek részvényei. Legalábbis a lehetősége már megvan egy valódi globális forradalomnak a megújuló energiaforrások területén, és alapvető kérdés, hogy ez milyen gyorsan – vagy egyáltalán hogyan – fog lezajlani. Marx híressé vált mondása szerint „[m]inden, ami rendi és állandó, elpárolog”, és talán ennek az elvnek valamilyen változata következik be – majd meglátjuk. Itt nagyon nagy befolyást gyakorol a globalizáció új hulláma, amelyet a digitális forradalom előrehaladásának üteme, kiterjedtsége és félelmetes gyorsasága indított el.

Munkáiban gyakran visszatérő téma, hogy az információs és kommunikációs technológiának köszönhetően a globalizációval – és a velejáró kockázatokkal és lehetőségekkel – zsgorodik az idő és a tér. Lehet-e irányítani ezeket a fejleményeket, vagy legalább – mint egyszer mondta – kellő konstruktivitással „meglovagolni” a feltartóztathatatlan globalizációt, vagy pedig csak „sodortathatjuk magunkat”, s majd meglátjuk, mi lesz?

Hatását tekintve az internet rendkívüli jelenség. Igazán globális, túlmegegy minden, amit valaha is elképzeltünk: a globálison keresztülhaladva teremtettem összeköttetést az egyének személyes ügyei közt. Ám a helyesen értelmezett digitális forradalomnak csak egyik elemét alkotja. A többi: a szuperszámítógépek és a robotika. Úgy látom, az elsődleges összeköttetéseket a szuperszámítógépek teremtik meg: a zsebünkben hordott okostelefon többet tud, mint néhány évtizeddel ezelőtt a szuperszámítógépek. Ez az óriási algoritmikus hatóerő egyaránt hozzáférhető a hétköznapi felhasználóknak, a szervezeteknek, a cégeknek és az államoknak. Befolyásolja és átalakítja a világtársadalom szinte valamennyi aspektusát. Ebben a világban szinte mindenkinél minden látható, amióta az okostelefonok még a világ legszegényebb társadalmában is terjednek. Az elnyomott területekről érkező, menedéket kereső migránsok közül sokan okostelefon és GPS segítségével mennek végig az általuk választott úton. Ez a XXI. századi vándorlás – mint ahogy az erószak középkori mértékét a digitális technológia magabiztos használatával ötvöző Iszlám Állam a XXI. századi terrorizmus. Sokan úgy vélik, a digitális forradalom töredezett világot szül, csak hogy az újítások többségét állami beavatkozással vezetik be, igen gyakran katonai céllal. Az internet megfoghatatlannak tűnik, de anyagi létezése is van az óceánok fenekén vezetett kábelek és az égben keringő műholdak alakjában – s ezeket már végső soron az állam, az államhatalom biztosítja. Ezért a geopolitika újrafelbukkanása engem nem lep meg annyira, mint sokakat. Az óriásvállalatok és a mindenütt jelen lévő reklámok

szintén a hajtóerőkhöz tartoznak. Ez már egy új környezet, és sok, minket is érintő változást már nem is politikai folyamat közvetíti, hanem az államok vagy az óriásvállalatok hatalma. Senki sem szavazott egy olyan világra, ahol a pornográfia ingyen és szabadon elérhető. Lehet, hogy ártalmatlan, lehet, hogy nem – nem tudhatjuk, mert mindez még annyira új.

Beszélgünk akkor a jelen politikájáról. Tapasztal-e jelenleg konstruktív vitát a baloldal jövőjéről?

Meg kell próbálnunk kidolgozni a bal-közép új változatát, amely szociológiailag a világtársadalom szövetében és a mindennapi életben végbement, az imént említett változásokból indul ki. A harmadik útról folyó vita annak idején az életünket átalakító főbb változások elemzéséből nőtt ki. Valami hasonlóra van szükség ma is: szemügyre kell vennünk a világban végbemenő nagy változásokat, felmérve, hogy politikailag mi nyerhető ki belőlük, s hogyan illeszkednek a nemzeti és a transznacionális politika keretébe. Ami Jeremy Corbyn fellépésével a Munkáspártban létrejött, szerintem egy hibrid, mert már közvetlenül részt vett benne a fiatal digitális nemzedék, olyan eszmék uralma alatt, amelyek részben már évekkel ezelőtt közkezen forogtak. Nekünk, baloldaliaknak előre kell mennünk a jövőbe. Már rég túl vagyunk az úgynevezett harmadik út vitájának korszakán, és sürgősen új eszmékre van szükség. Azzal sem értek egyet, hogy minden szét-töredezett volna, hiszen még mindig a hatalmi politikával és azokkal a nagy kérdésekkel birkózunk, hogy a globális vállalatok teremtette kontextusban hogyan lehetnének egalitáriánusabb társadalmak, vagy hogyan nyerhetők vissza az adóparadicsomokban felhalmozott, tisztességtelen nyereségek. Tehát a hatalom még mindig nagyon is számít. És sokat számít az országok közti együttműködés és az országokon, illetve az Európai Unió belüli demokratikus politika.

Ezzel elérkeztünk utolsó kérdéséhez. Másoknál sokkal jobban sikerült a tudományos világból átlépnie a formális politika világába. Érdekelne, mit

jelent szociológusnak lenni a politikában, illetve tud-e jó tanáccsal szolgálni azoknak a társadalomtudósoknak, akik arra töreksenek, hogy munkájuknak politikai ereje is legyen, akiket érdekel, hogyan befolyásolhatják az olyan helyeket, mint ez, ahol most beszélgetünk.

Nos, részt veszek a politikában, de nem vagyok politikus. Tudós voltam, és az is maradok. Számomra a legjobb környezet az egyetem, mert itt érzem magam a leginkább otthon, és – mint hangsúlyoztam is – az eszmék és a gyakorlati kutatás rettentő sokat jelentettek a politikai szférában. Az egyik legnagyobb probléma a politikába beszálló tudós számára, hogy jó eséllyel elveszíti kapcsolatát mindkét közönségéhez. A tudósok szemében

elárulta a tudományos objektivitást, a politikusok viszont olyannak tekintik, aki nem fogja fel a mindennapi politikai élet követelményeit. Így nagyon könnyen két világ közé szorul az ember. A tudományos és a politikai világ nagyon más, és csak kevesen próbálják áthidalni a köztük lévő távolságot. E téren a *think tank*nek nevezett formációk fontos közvetítő szerepet játszanak a tudomány és a politika között. Döntő mértékben függenek az egyetemeken folyó kutatásoktól, és az a dolguk, hogy a tudományos kutatás eredményeit gyakorlati szakpolitikai javaslatokká alakítsák át, és szorosabb kapcsolatot ápoljanak a médiával, mint normális esetben a tudósok. E szervezetek közül a legfontosabbak gyakran közvetlen kapcsolatban állnak a

mindenkori kormánnyal vagy legalábbis a politikai cselekvők szélesebb körével. Nem mondom, hogy az enyém az egyetlen út, de amikor az 1990-es évek közepén úgy döntöttem, kicsit jobban beleártom magam a politikába, a Közpolitikai Kutatóintézethez (*Institute for Public Policy Research = IPPR*) fordultam, amelyről tudtam, hogy már dolgozik náluk egy-két egyetemi ember. Innen kiindulva alakíthattam ki egy szélesebb hálózatot a politikai szférán belül. Az IPPR-nek és a körülötte kialakult hálózatnak jó kapcsolata volt más országokkal, köztük az Egyesült Államokkal is. Sosem lett belőlem senki hivatalos politikai tanácsadója, és továbbra is elsősorban tudósnak tekintem magam.

Wessely Anna fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

John Dunn – történész,
King's College, Cambridge

Erdélyi Ágnes – filozófus,
ELTE BTK

Erős Ferenc – pszichológus, Budapest

Gébert Judit – közgazdász, filozófus,
SZTE GTK

Istvánkó Bea – kurátor,
Fiatal Képzőművészek Stúdiója
Egyesület

Klaniczay Gábor – történész,
Közép-Európai Egyetem

Laki Mihály – közgazdász,
MTA KRTK

Lakner Judit – történész, szerkesztő,
BUKSZ

Marosán Bence – filozófus,
Budapesti Gazdasági Főiskola

Molnár Péter – történész,
ELTE BTK

Márkus György

filozófus (1934–2016)

Nagy Ágoston – eszmetörténész,
NKE-ÁKK

Pajkossy Gábor – történész,
ELTE

Pléh Csaba – pszichológus,
BMGE

Tallián Tibor – zenetudós,
MTA BTK ZTI

FONTOS KÖNYVEK – A BUKSZ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2015. IV–2016. III. negyedév

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

FARKASS Jenő

Budapesti ostromnapló: 1944. december 10 – 1945. május 4.

Szerk., a jegyz., utószó: Turbucz Péter
Attraktor, Máriabesnyő, 2016. 210 old., 3400 Ft
(Studia militaria Hungarica, 11.)

FERGE Zsuzsa

Nem cserélek elveket: életút-beszélgetések

Kész. Weiler Katalin
Noran Libro, Bp., 2016. 254 old., 3600 Ft

Fodor Ferenc önéletírásai

Szerk. Győri Róbert – Steven Jobbitt
ELTE Eötvös József Collegium, Bp., 2016. 350 old.

HORTHY László

Monte Grappától a tengerig

Olasz front, albániai foglyotábor
Fríg K., [Pilisszentiván] 2016. 207 old., 2500 Ft

IMRE Gábor

A pokol tornácán

Imre Gábor kadét doberdói naplója
Szerk., a tanulmány, jegyz. Pintér Tamás
NHKA, Bp., 2016. 247 old., 3200 Ft
(Nagy háború könyvek, 1.)

LÉVAI Jenő

„...csak ember kezébe ne essem én...”

Deportáció, télach, Schutzpass...
Egy újságíró hiteles feljegyzései a náci és nyilasok magyarországi rémuralmáról
A magyar zsidóság végnapjairól. 1945
Közread. Dési János
Múlt és Jövő, Bp., 2016. 250 old., 2990 Ft

NYISZLI Miklós

Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban

Szerk., bev., jegyzetek: Vági Zoltán. 2. bőv. kiad. Magvető, Bp., 2016. 367 old. 3990 Ft
(Tények és tanúk)
A könyv első kiadása: Szerzői, Nagyvárad, 1946 (számos további kiadás, megjelent „Orvos voltam Auschwitzban” címmel is, 1961-től több idegen nyelvre lefordították).

RÉZ Pál

Bokáig pezsgőben

Hangos memoár
Beszélgetőtárs Parti Nagy Lajos
2. jav. utánn. Magvető, Bp., 2016. 368 old., 3490 Ft
(Tények és tanúk)

„Semmi újságot írni nem tudok”

Ráday Gedeonné
Szentpéteri Katalin levelezése
S. a. r., bev. tanulmány Berecz Ágnes
Ráday Gyújt. – Balassi, Bp., 2016. 319 old., 3100 Ft
(A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 14.)

SUPKA Géza

Egy elforgácsolt tudós-élet

Kéziratul régész-muzeológusok számára
Napló, 1952
S. a. r., utószó: Féja Endre
Nap, Bp., 2016. 151 old.

szent-iványi Domokos Visszatekintés, 1941–1972

Szerk. Székér Nóra, Kodolányi Gyula.
előszó: Gróh Gáspár, ford. Németh Orsolya
/Reminiscences and reflexions, 1941–1972/
M. Szemle Alapítvány, Bp., 2016. V, 841 old., 5800 Ft
(Magyar szemle könyvek)

UNGVÁRI Tamás

Felperzselt ország

Sorsfordító évek emlékiratai
Scolar, Bp., 2016. 295 old., 3750 Ft

ZIMÁNDI Pius István

Egy év története naplójegyzetekben
1944. március 19–1945. március 17.

Szerk., előszó: Eschbach-Szabó Viktória,
utószó: Ungváry Krisztián
Magvető, Bp., 2015. 575 old., 4490 Ft
(Tények és tanúk)

ESSZÉ, TANULMÁNY

BÁN Zsófia

Turul és dinó

Jelenetek a képek életéből.
Esszék, tanulmányok, kritikák
Magvető, Bp., 2016. 275 old., 3490 Ft

BÁTHORI Csaba

Egyszer a földön

Esszék
Napkút, Bp., 2015. 735 old., 3990 Ft

HELLER Ágnes

Olvasónapló, 2015–2016

Múlt és Jövő, Bp., 2016. 308 old., 3300 Ft

FILOZÓFIA

BACSO Béla

Tapasztalat és esztétika

Filozófiai és művészetelméleti írások
Kijárat, Bp., 2016. 245 old., 2500 Ft

CSEKE Ákos

Igaz szó, igaz élet

A kései Foucault és az igazság története
MMA MMKI – L'Harmattan, Bp., 2015. 271 old., 2990 Ft
(MMA ösztöndíjas tanulmányok, 2.)

Elkülönböződések

és megbékélések

Tanulmánykötet
Rózsa Erzsébet 70. születésnapjára
Szerk. Andrejka Zoltán, Bujalos István.
Debreceni Egy. K., Debrecen, 2016. 263 old., 4400 Ft
(Nagyerdei almanach könyvek, 8.)

Filozófus

a műteremben

Tanulmányok
Radnóti Sándor
70. születésnapjára
Szerk. Somlyó Bálint, Teller Katalin
ELTE Eötvös K., Bp., 2016. 293 old., 2900 Ft

FISCHER, John Martin

Szabadság, felelősség és az élet vége

Ford. Sutyák Tibor
/Freiheit, Verantwortlichkeit und das Ende des Lebens/
Typotex, Bp., 2015. 435 old., 4500 Ft

FRENYÓ Zoltán

Korfordulón

Filozófiai tanulmányok
MTA BTK Filozófiai Int., Bp., 2015. 266 old., 2800 Ft

GÁBOR György

Múltba zárt jelen avagy A történelem hermeneutikája

L'Harmattan, Bp., 2016. 200 old., 3490 Ft

GÖRFÖL Balázs

Hans-Georg Gadamer művészet- és költészetfelfogása

Balassi, Bp., 2016. 198 old., 2500 Ft
(Opus, 16.)

KOCSIS László

Az igazságalkotás metafizikája

TIT Kossuth Klub Egyes – L'Harmattan, Bp., 2016. 146 old., 2290 Ft
(Argumentum)

ŽIŽEK, Slavoj

Zűr a paradicsomban

A történelem végétől a kapitalizmus végéig
Ford. Reich Vilmos
/Trouble in paradise/
Európa, Bp., 2016. 389 old., 3690 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY

Szövegkiadások

ARANY János

Lapszéli jegyzetek

Folyóiratok I.
S. a. r. Hász-Fehér Katalin
Universitas – MTA BTK
ITK, Bp., 2016. 1424 old., 3570 Ft
(Arany János Munkái, kritikai kiadás, szerk. Korompay H. János)

KAZINCZY Ferenc

Magyarországi utak

S. a. r. Orbán László
Debreceni Egy. K., Debrecen, 2015. 431 old., 2990 Ft
(Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek)

KÖLCSEY Ferenc

Levelezés.

IV. 1834–1836

S. a. r. Szabó G. Zoltán.
Balassi, Bp., 2015. 851 old., 3300 Ft
(Kölcsey Ferenc minden munkái)

Feldolgozások

ANDOR Csaba

Bevezetés

a Madách-kutatásba

Tizennegy előadás
Madách Irod. Társ., Szeged –
Balassagyarmat, 2016. 219 old.
(Madách könyvtár, 92.)

CSILLAG István

„Ég szövetség”

Filológiai
Zrínyi-kalászat
Ráció, Bp., 2016. 255 old., 2625 Ft

CSÖRSZ RUMEN István
A kesergő nimfától a fonóházi dalokig

Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800

Universitas, Bp., 2016. 446 old., 2100 Ft (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok)

DÉRCZY Péter**Közzét**

Esszé Orbán Ottó költészetéről
Magvető, Bp., 2016. 243 [2] old., 2990 Ft

A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, 1650–1750

Szerk. Balázs Mihály, Bartók István
SZTE M. Irodalmi Tansz., Szeged, 2016. 381 old.

„Határcidens”

Tanulmányok Szilágyi Domokosról
Szerk. Palkó Gábor, Szilágyi Zsófia Júlia
PIM, Bp., 2016. 223 old., 2500 Ft (PIM studio) *A Budapesten, 2015. okt. 1-jén azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.*

KAPPANYOS András
Bajuszobgore, lefordítatlan

Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer
Balassi, Bp., 2015. 359 old., 3200 Ft

KOMORÓCZY Emőke, G.
Avantgárd kontinuitás a XX. században

A párizsi Magyar Műhely és köre
Hét Krajcár, Bp., 2016. 667 old., 4200 Ft

Kosztolányi nemzedéke és a háború, 1914–1918

Tanulmányok
Szerk. Bucsecs Katalin
MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, Bp., 2015. 385 old.

A Budapesten, 2014. dec. 5-én „Kosztolányi és a háború” címmel rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.

KRUPPA Tamás
Tradíció és propaganda keresztútján

Fejezetek
Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából
Balassi – MTA BTK ITI
Reneszánsz Oszt., Bp., 2015. 330 old., 3100 Ft (Humanizmus és reformáció, 36.)

Nunquam autores, semper interpretes

A magyarországi fordítás-irodalom a 18. században
Szerk. Lengyel Réka
MTA BTK ITI, Bp., 2016. 421 old., 2400 Ft
A Miskolcon, 2014. okt. 1–3. között azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

A péceli kiskastélyos világ: Rádayak, Szemere, Kölcsey

200 éves a Felelet a Mondolatra (Antimondolat) vitáit
Szerk. Balázs Géza
M. Szemiotikai Társ. – Iku, Bp., 2016. 150 old., 1500 Ft (Jót s jól! Iku-kiskönyvtár, 3.)

SIPOS Lajos
Berda József

Kritikai pályarajz
Cédrus Műv. Alapítvány – Napkút, Bp., 2016. 365 old., 3490 Ft

SZAJBÉLY Mihály
A homokvárépítés öröme

Irodalomtörténeti tanulmányok
JATEPress, Szeged, 2016. 277 old., 3465 Ft

SZARASZKINA, Ljudmila
Dosztojevszkij
Ford. Gyurky Katalin Ibolya
Kairosz, Bp., 2016. 736 old., 5800 Ft

SZILÁGYI Márton
Hagyománytörések

Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról
Ráció, Bp., 2016. 299 old., 2900 Ft

TÖZSÉR Árpád

A könyv színe előtt
Válogatott irodalomtörténeti tanulmányok, kritikák, esszék, jegyzetek, interjúk [1970–2012]
Kalligram – Pesti Kalligram, Pozsony–Bp., 2015. 515 old., 3990 Ft, 15 EUR

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

A Fortunatustól a Törökországi leveleig
Válogatott tanulmányok
Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015. 703 old., 2940 Ft (Historia litteraria, 32.)

VASY Géza
Az irodalom: nélkülözhetetlen

Esszék, tanulmányok
Nap, Bp., 2016. 322 old., 3500 Ft

JOG**JAKAB András**
Az európai alkotmányjog nyelve

NKE, Bp., 2016. 453 old., 5900 Ft

KOLTAY András
A vallások, az állam és a szólás szabadsága

Vallási jelképek, vélemények és blaszfémia a közéletben
Századvég, Bp., 2016. 438 old., 3500 Ft

PÓKECZ KOVÁCS Attila
A principátus közjoga (Kr. e. 27 – Kr. u. 284)

Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2016. 155 old., 2980 Ft (Institutiones juris; Uni könyvek; Dialóg Campus szakkönyvek)

STIPTA István
A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve

Pólay E. Alapítvány – Iurisperitus Bt., Szeged, 2015. 264 old. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára)

Suum cuique

Ünnepi tanulmányok
Paczolay Péter
60. születésnapja tiszteletére
Szerk. Fejes Zsuzsanna, Török Bernát
Pólay E. Alapítvány, Szeged, 2016. 770 old. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, 60.) *Váltakozva magyar és angol nyelven.*

SZABADFALVI József
Múltunk öröksége

Elmélettörténeti perspektívák
Gondolat, Bp., 2016. 197 old., 2950 Ft

Ut juris ordo exigit

Ünnepi tanulmányok
Kajtár István
65. születésnapja tiszteletére
Szerk. Béli Gábor, Korsósnné Delacasse Krisztina, Herger Csabáné
Publikon, Pécs, 2016. 325 old.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET**Archaeologia és műtörténet**

Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján
Szerk. Kerny Terézia, Mikó Árpád
MTA BTK, Bp., 2015. 278 old., 3500 Ft
Budapest, 2015. okt. 7-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

CSEPELY-KNORR Luca
Budapest közparképítészetének története a kiegyezéstől az első világháborúig
BFL, Bp., 2016. 160 old.

ÉBLI Gábor
Múzeumánia

Egy kulturális élménygyár európai modelljei
L'Harmattan, Bp., 2016. 259 old., 2990 Ft

Emlékezés egy nyár-éjszakára

Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikroörténelméről
Szerk. Kappanyos András, km. Sarankó Márta, Szénási Zoltán.
MTA BTK, Bp., 2015. 375 old., 2800 Ft

FEDELES Tamás
„Isten nevében utazunk”

Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban
Kronosz, Pécs, 2015. 354 old., 3800 Ft

GÁL Mihály
„Péntekre javasoljuk!”

Az MSZMP vezetőinek vetített filmek, 1966–1989
Clipperton, Bp., 2016. 296 + 24 színes old., 4000 Ft

GÉCZI János
A róza és jelképei

Fejezetek a 17–18. századból
Gondolat, Bp., 2016. 239 old., 6000 Ft

GÉCZI János
A róza jegye alatt

Goethe, Vörösmarty, Kazinczy, Babits, Saint-Exupéry, Tolnai Ottó
Gondolat, Bp., 2016. 140 old., 1200 Ft (Universitas Pannonica, 33.)

GÉRA Eleonóra – SZÉCSI Noémi
A budapesti úrinő magánélete, 1860–1914

Európa, Bp., 2015. 439 old., 4290 Ft

RÉVÉSZ Emese
Kép, sajtó, történelem

Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között
Argumentum – OSZK, Bp., 2015. 481 old., 3950 Ft (Res libraria, 4.)

SIMON Melinda
Hoffmann Alfréd
és a dualizmus
könyvkereskedelme
Balassi, Bp., 2016.
502 old., 3500 Ft

SZÁSZ Géza
„Ki fog itt segíteni?”

A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban
JATEPress, Szeged, 2016.
215 old., 3150 Ft
(„Felvilágosodás, lumières, enlightenment, Aufklärung”, 5.)

SZÉCHENYI Ágnes

Pályaképek
Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból
Corvina, Bp., 2016. 383 old., 3990 Ft

MŰVÉSZET

FODOR Zoltán

„...neve, ha van, csak áruvédjegy..”
Néhány gondolat a 2015-ös budapesti Csontváry-kiállításról és a tárlat katalóguskötetéről
Szerző, Medgyesbodzás, 2015. 74 old.

GELLÉR Katalin

A magyar szimbolizmus
Corvina, Bp., 2016.
166 old., 4990 Ft
(Stílusok – korszakok)

GYÖRGY Péter

Az ismeretlen nyelv
A hatalom színrevitele
Magvető, Bp., 2016.
349 old., 3990 Ft

KÖRÖSFŐI-KRIESCH Aladár
(1863–1920) festő- és
iparművész monográfiája
és oeuvre katalógusa

Szerk. Farkas Zsuzsa, Óriné Nagy Cecília
Gödöllői Vár. Múz., [Gödöllő], 2016. 304 old.

LAKATOS Adél

Kalocsai kincsestár
Válogatás a Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények egyházművészeti anyagából

Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Érseki Kincstár, Kalocsa, 2015. 150 old.
(A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 10.)

LUKOVICH Tamás

Lenyűgöző labirintus
Az építészetelmélet világa – egy heterológia nyomában
Terc, Bp., 2016. 524 old., 4900 Ft

MOLNOS Péter

Aranykorok romjain
Tanulmányok a modern magyar festészet és műgyűjtés történetéből a Kieselbach Galéria alapításának huszadik évfordulóján
Kieselbach, Bp., 2015. 367 old.

Rejt, jel, képek, 56
A forradalom titkos művészete – Codes, signals, images: the secret art of the revolution

A kiállítást rend., a katalógust írta, szerk. Gál Vilmos, Ihász István
MNM, [Bp.], 2016. 104 old.
A kiállítást Budapesten, 2016. június 23. – november 13. között rendezték.

SZAKÁCS, Béla Zsolt
The visual world of the Hungarian Argevin legendary

Transl. Lara Strong
CEU Press, Bp. – New York, 2016. IX, 339 old.
(Central European cultural heritage, 1.)
Magyar változata megj.: Balassi, Bp., 2006.

TÓTH Károly

A hódmezővásárhelyi művészcsoporthatárak, 1900–1914
Könyvpont – L'Harmattan, Bp., 2015. 531 old., 4990 Ft

NÉPRAJZ,

ANTROPOLÓGIA

Elindula Boldogságos

Szép Szűz Mária
Ráolvasók a régi Csíkszékről
Gyűjt., szerk. Takács György
L'Harmattan – PTE Néprajz-Kult. Antropológia Tanszék, Bp. – Pécs, 2015. 743 old., 5990 Ft

Hármas határok néprajzi értelmezésben – An ethnographic interpretation of tri-border areas

Szerk. Turai Tünde
MTA BTK Néprajztud. Int., Bp., 2015. 294 old.

Hiedelemszövegek

Székelyföldről
Gyűjt. Gagyi József; szerk. Dyekiss Virág
L'Harmattan–PTE Néprajz-Kult. Antropológia Tanszék, Bp.–Pécs, 2015. 772 old., 5990 Ft
(Fontes ethnologiae Hungaricae, 11.)

Minden dolgok folytatása

Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára
Szerk. Smid Bernadett
ELTE BTK Néprajzi Int., Bp., 2015. 615 + 5 old.

NAGY Ilona

A Grimm-meséktől a modern mondáig
Folklorisztikai tanulmányok
Szerk. Gulyás Judit
L'Harmattan – MTA BTK Néprajztud. Int., Bp., 2015. 301 old., 2990 Ft
(Szóhágyomány)

Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig

Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből
Szerk. Hesz Ágnes, Pócs Éva
Balassi, Bp., 2016. 416 old., 4000 Ft

VL 100

Tanulmányok Vargyas Lajos születésének 100. évfordulójára

Szerk. Vargyas Gábor.
2. jav. kiad. L'Harmattan – MTA BTK Néprajztud. Int., Bp., 2015. 278 old., 3200 Ft
(Summa ethnographica, 1.)
A Budapesten, 2014. szept. 29-én rendezett emlékülés szerkesztett anyaga.

NYELVÉSZET

Jelentés a magyar nyelvről, 2010–2015

Új szavak, kifejezések, 2010–2015
Szerk. Balázs Géza
Iku, Bp., 2016. 247 old., 2900 Ft

A nyelv dimenziói

Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére
Szerk. Bárh M. János, Bodó Csanád, Kocsis Zsuzsanna
ELTE BTK M. Nyelvtört., Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tansz., Bp., 2015. 641 old.

SÁNDOR Klára
Nyelv és társadalom

Kronika Nova, Bp., 2016. 200 old., 2360 Ft

Sittesduma

Magyar börtönszöveggyűjtés
Gyűjt. Gégény János, szerk., szócikkek: Kis Tamás
Debreceni Egy. K., Debrecen, 2015. 356 old.
(Szöveggyűjtés 9.)

PSZICHOLÓGIA

ERŐS Ferenc

Psziché és hatalom
Tanulmányok, esszék
Pesti Kalligram – Kalligram, Bp.–Pozsony, 2016. 255 old., 3000 Ft

HUNYADY György

Jelentéstörténeti szociálpszichológia
ELTE Eötvös K., Bp., 2016. 343 old.

A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem

Szerk. Hunyady György, Berkics Mihály
ELTE Eötvös K., Bp., 2015. 434 old., 4500 Ft

KOVAI Melinda
Lélektan és politika

Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970
KRE – L'Harmattan, Bp., 2016. 510 old., 4990 Ft
(Károli könyvek. Monográfia)

PLÉH Csaba
A tanulás és a gondolkodás keretei

A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig
Typotex, Bp., 2015. 492 old., 4800 Ft
(Test és lélek)

SZÍNHÁZ

GAJDÓ Tamás

Veszedelem polgár
Bárdos Artúr pályaképe, 1938–1974
OSZMI, Bp., 2016. 235 old., 2200 Ft

A második életmű

Székely Gábor és a színházcsinálás iskolája
Szerk. Jákfalvi Magdolna, Nánay István, Sipos Balázs
Balassi–Arktisz, Bp., 2016. 399 old., 3500 Ft

SZOCIOLÓGIA

„Artificial towns” in the 21st century

Social polarisation in the new town regions of East-Central Europe
Ed. by Viktória Szirmai
Inst. for Sociology Centre for Social Sciences
HAS, Bp., 2016. 501 old.

Földből élők

Polarizáció a magyar vidéken
Szerk. Kovács Katalin
Argumentum, [Bp.] 2016. 532 old., 3300 Ft

Kisebbség, többség, többszörösség: kisebbségi-többségi viszonyok a magyar társadalomban

Neményi Mária tiszteletére
70. születésnapja alkalmával
Szerk. Takács Judit,
P. Tóth Tamás
MTA TTK Szociológiai Int.,
Bp., 2016. 315 old.

**KOVÁCH Imre
Földek és emberek**

Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Debreceni Egy. K., Bp.–Debrecen, 2016. 177 old.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Egyetemes történet

**BALÁZS Éva, H.
L'Europe des lumières – Europa der Aufklärung**

Oeuvres choisies de...
Éva H. Balázs
Dir. Lilla Krász,
Tibor Frank
Académie Hongroise des Sciences – Corvina, Bp., 2015. 424 old.

A fény az európai kultúrában és tudományban

Red. Ursula Tóth
DE Klasszika-filológiai és Ókortört. Tansz.,
Debrecen, 2016. 218 old.
(Hereditas Graeco-Latinatis, 3.)

Kelet-európai sorsfordulók

Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére
Főszerk. Juhász József
L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tansz., Bp., 2016. 402 old., 3990 Ft
(Kelet-európai tanulmányok, 9.)

**LACZÓ Ferenc
A német múltfeldolgozás**

Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről
Kijarat, Bp., 2016. 284 old., 2900 Ft

**MICHELA, Miroslav
Trianon labirintusaiban**

Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon
Mo. Szlovákok Kutint. – MTA BTK TTI,
Békéscsaba–Bp., 2016. 271 old.
(Kor/ridor könyvek, 3.)

**MISKOLCZY Ambrus
A Vaszgárda, 1927–1937**

Antiszemitizmus, mitológia, vallás
Gondolat, Bp., 2015. 278 old., 3800 Ft

**MOMMSEN, Hans
A nemzetiszocialista rezsim és a zsidóság megsemmisítése Európában**

Ford. Győri László
/Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa/
Corvina, Bp., 2016. 288 old., 3490 Ft

**PAPP Imre
Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok a 18. századi Franciaországról**

Szerk. Bárány Attila,
Györkös Attila,
Jakab Melinda
DE Tört. Int., Debrecen, 2016. 375 old.
(Speculum historiae Debreceniense, 24.)

**SNYDER, Timothy
Fekete föld**

A Holokauszt: múlt és fenyegető jövő
Ford. Soproni András
/Black Earth – The Holocaust as History and Warning/
XXI. Század, Bp., 2016. 479 old., 4990 Ft

**ZAMOYSKI, Adam
Napoleon bukása és a bécsi kongresszus, 1814–1815**

Ford. Sósokthy György
/Rites of peace/
Park, Bp., 2016. 651 old., 5990 Ft

Magyar történelem

ANTALL József és az állambiztonság

Szerk., bev.
Tóth Eszter Zsófia
Veritas Történetkut. Int. – M. Napló, Bp., 2016. 235 old., 2800 Ft
(Veritas könyvek, 5.)

**BÁBA Iván
Rendszerváltoztatás Magyarországon**

Egy történelmi pillanat leírása
Veritas Történetkut. Int. – M. Napló, Bp., 2015. 215 old., 2500 Ft
(Veritas könyvek, 1.)

**BALOGH Margit
Mindszenty József (1892–1975)**

MTA BTK, Bp., 2015. 1584 old., 9900 Ft

**B. SZABÓ János
Mohács: régi kérdések, új válaszok**

A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában
HM Hadtört. Int. és Múz. – Line Design, Bp., 2015. 143 old., 2750 Ft

**CSUKOVITS Enikő
Magyarországról és a magyarokról**

Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban
MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 307 old., 3000 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

**DEMMELE József
Magyar haza, szlovák nemzet**

Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon,

1860–1872
Mo. Szlovákok Kutint.,
Békéscsaba, 2016. 272 old.
(Kor/ridor könyvek, 5.)

Az első világháború következményei Magyarországon

Szerk. Tomka Béla
Országgyűlés Hivatala, Bp., 2015. 343 old., 3980 Ft

1944/1945: társadalom a háborúban

Folytonosság és változás Magyarországon
Szerk. Bódy Zsombor,
Horváth Sándor
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 309 old., 3000 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

**FARAGÓ Tamás
Három évtized**

A KSH Könyvtár
Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának története, 1954–1985
KSH Kvt., Bp., 2015. 270 old., 4200 Ft
(A statisztika történetei, 2.)

Felvilágosodás és babonáság

Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben
Szerk., előszó, jegyz.:
Miskolczi Ambrus
L'Harmattan – PTE Néprajz-Kult. Antropológia Tanszék,
Bp. – Pécs, 2016. 297 old., 2990 Ft

„Füstölgő romok közt”

Fejér megyei helyzetjelentések a második világháborút követően
Szerk. Bödő István,
Czetz Balázs
Bev. tanulmány, dokumentumokat, a jegyzeteket összeáll.
Bödő István [et al.]
MNL Fejér M. Lvt., Székesfehérvár, 2016. 407 old.
(Fejér megyei történeti évkönyv, 31.)

**GÁBORI KOVÁCS József
A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái, 1844–1847**

Argumentum, Bp., 2016. 374 old., 2900 Ft
(Irodalomtörténeti füzetek, 176.)

**GLATZ Ferenc
Konzervatív reform**

Klebensberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal
Kossuth, Bp., 2016. XXVII, 919 old., 4900 Ft

**GYÁNI Gábor
A történelem mint emlék(mű)**

Kalligram, Bp., 2016. 299 old., 3490 Ft

„...házam imádság házának hivatik minden népek számára!”

A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében, 1837–1950
Vál., szerk. és a bev. tanulmány:
Vörös István Károly
Kronosz – Pécsi Zsidó Hitközség – Pécs Története Alapítvány,
Pécs, 2016. 463 old., 4500 Ft
(Pécsi mozaik, 6.)

**HERMANN Róbert
Reformkor, forradalom, szabadságharc**

Válogatott tanulmányok
Line Design, Bp., 2016. 307 old., 3400 Ft
(48-as könyvtár)

A horvát-magyar együttélés fordulópontjai / Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara

Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura
Szerk. Fodor Pál et al., ford. Bubreg Györgyi et al.
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015. 772 old., 4200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

JAKÓ Zsigmond**Írás, levéltár, társadalom**

Tanulmányok és források Erdély történelméhez Szerk. Dáné Veronka, Fejér Tamás, Jakó Klára MTA BTK Törttud. Int., Bp., 2016. XVII, 884 old., 4200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
„Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében Szerk. Kiss Gábor Deák F. M. és Vár. Kvt., Zalaegerszeg, 2015. 223 old., 2200 Ft

KARSAI László Szálasi Ferenc

Politikai életrajz Balassi, Bp., 2016. 524 old., 4500 Ft

Konzervatív gondolkodók

Egy akadémiai ülészak előadásai Szerk. Papp Gábor Kossuth, [Bp.], 2016. 302 old., 2980 Ft (History könyvek)
A Budapesten, 2015. nov. 12-én „A konzervatív társadalomtudósok politikai válaszája a '30-as, 40-es években” címmel rendezett tudományos ülészak szerkesztett, bővített előadásai.

KOVÁCS István**Honvédek, hírszerzők, légionisták**

A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona, 1848–1849 M. Napló – Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych, Bp. – [Warszawa], 2016. 952 old., 6500 Ft

KOVÁCS Mónika**Kollektív emlékezet és holokausztmúlt Magyarországon**

Corvina, Bp., 2016. 146 old., 1990 Ft

MAGOCSI, Paul Robert With Their Backs to the Mountains

A history of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns CEU Press, Bp. – New York, N. Y., 2015. XX, 511 old.

Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948

Történelem és emlékezet Szerk. Hornyák Árpád, Bíró László MTA BTK TTI, Bp., 2016. 405 old., 3600 Ft (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

MAJTÉNYI, Balázs – MAJTÉNYI, György A contemporary history of exclusion

The Roma issue in Hungary from 1945 to 2015 Transl.: Frank T. Zsigo CEU Press, Bp. – New York, N. Y., 2016. VII, 242 old. *Magyar változata megj.: Libri, Bp., 2012.*

Márki Sándor naplói

I.1873–1892 Szerk., s. a. r. Erdész Ádám MNL BML, Gyula, 2015. 663 old.

NAGY Péter**A Rima vonzásában**

Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig Napvilág, Bp., 2016. 383 old., 3900 Ft

Propaganda az I. világháborúban – Propaganda in World War I.

Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. ifj. Bertényi Iván, Boka László OSZK, Bp., 2016. 372 old.

RAINER M. János**Az 1956-os magyar forradalom****Bevezetés**

Osiris, Bp., 2016. 188 old., 3480 Ft

ROSZONCZY Ildikó**Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért**

Tanulmányok I. Miklós beavatkozásáról M. Napló, Bp., 2016. 486 old., 3500 Ft
A sajtószabadság története Magyarországon, 1914–1989 Szerk. Paál Vince Wolters Kluwer, Bp., 2015. 644 old. 4777 Ft

SEEWANN, Gerhard A magyarországi németek története

I. A kora középkortól 1860-ig. II. 1860–2006. Ford. Vitári Zsolt /Geschichte der Deutschen in Ungarn/ Argumentum, Bp., 2015. 449, 637 old., 12000 Ft

SZÉCSÉNYI András**A korszellem hálójában**

Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon, 1935–1944 Gondolat, Bp., 2016. 358 old., 3000 Ft

Szegedi**boszorkánypercek 1726–1744**

Szerk. Brandl Gergely, Tóth G. Péter. Reizner János művének felhasználásával Balassi – MNL CsML, Bp. – Szeged, 2016. 478 old., 3600 Ft

SZEGEDI Péter**Az első aranykor**

A magyar foci 1945-ig Kanári Kv. – Akadémiai, Bp., 2016. 484 old., 4800 Ft

SZITA Szabolcs**Gyógyíthatatlan sebek Magyarok**

az auschwitz-birkenauai lágérbirodalomban Előszó Gyáni Gábor

Holokauszt Emlékközp., Bp., 2016. 319 old.

Tanulmányok a holokausztról VII.

Szerk. Randolph L. Braham Múlt és Jövő, Bp., 2016. 372 old., 3600 Ft

Testimonio litterarum

Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére Szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos Gábor Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2016. 453 old., 40 RON

TISZA István,**két korszak határán**

Szerk. ifj. Bertényi Iván Országgyűlés Hiv., Bp., 2016. 253 old. (Tudományos konferenciák az Országházban) *A Budapesten, 2015. okt. 30-án azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.*

TÓTH Sándor László**A magyar törzsszövetség politikai életrajza**

A magyarság a 9–10. században 2. jav. kiad. Ópusztaszeri Nemz. Tört. Emlékpark Nonprofit Kft. – Belvedere Meridionale, [Ópusztaszer–Szeged], 2016. 632 old.

TURBUCZ Dávid**A Horthy-kultusz, 1919–1944**

MTA BTK TTI, Bp., 2015. 463 old., XXXII t., 3000 Ft (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

UNWIN, Peter

Nagyhatalmi játszmák – 1956 A magyar forradalom a világpolitika erőterében Ford. Vértessy Péter Kossuth, [Bp.], 2016. 288 old., 3400 Ft (History könyvek)

Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete

Szerk. Pap József, Tóth Árpád Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., Bp., 2016. 662 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 28.)

ZSOLDOS Attila Vitézek, ispánok, oligarchák

Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről HM Hadtört. Int. és Múz., Bp., 2016. 272 old., 3400 Ft (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)

ZENE**DALOS Anna****Kodály és a történelem**

Tizenkét tanulmány Rózsavölgyi, Bp., 2015. 183 old., 2490 Ft (Musica scientia)

SOMFAI László**Kottakép és műalkotás**

Harminc tanulmány Bachtól Bartókig Rózsavölgyi, Bp., 2015. 512 old., 4990 Ft (Musica scientia)

TALLIÁN Tibor**Bartók Béla**

Függelék, jegyzetek: Pintér Csilla Mária Rózsavölgyi, Bp., 2016. 517 old., 3490 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR